

Катарина Митровић

ТОПЧИДЕР

ДВОР КНЕЗА
МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Каџарина Миџровић

ТОПЧИДЕР
двор кнеза Милоша Обреновића

друго издање

ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ

Београд
2019

Садржај

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ	vii
ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ	ix
УВОД	xi

ДЕО I

ИДЕОЛОГИЈА ПРОСТОРА – ТОПЧИДЕР И ЊЕГОВА РЕЦЕПЦИЈА У 19. ВЕКУ	19
---	----

1. СРПСКА РЕЗИДЕНЦИЈА – двор као институција власти	23
2. ЛЕТЊИ ДВОРАЦ – владарски летњиковац – народни рај	28
3. МЕМОРИЈАЛНИ ТОПОС ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ	37

ДЕО II

ТОПЧИДЕР – ДВОР КНЕЗА МИЛОША	51
------------------------------------	----

4. ОРГАНИЗАЦИЈА РАДОВА – кнез, надзорници и градитељи	51
---	----

5. ДВОРСКИ КОМПЛЕКС	59
---------------------------	----

5.а РЕЗИДЕНЦИЈАЛНИ ПРОСТОР – КОНАК КНЕЗА МИЛОША	60
---	----

Изградња	60
----------------	----

Архитектура	63
-------------------	----

Ентеријер – намена, декорација, намештај	67
--	----

5.б САКРАЛНИ ПРОСТОР – ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА	92
--	----

Изградња	92
----------------	----

Архитектура	96
-------------------	----

Ентеријер – иконостас и црквени мобилијар	103
---	-----

Свештенички конак	114
-------------------------	-----

5.ц ПРИДВОРНЕ ЗГРАДЕ, ПРОСТОР И ПРИРОДА ТОПЧИДЕРСКОГ КОМПЛЕКСА	115
Топчидер у првој владавини кнеза Милоша 1831-1839.	116
Топчидер у време уставобранитеља 1842-1858.	123
Повратак кнеза Милоша 1859-1860.	127
 6. ИЗМЕЂУ ЦЕРЕМОНИЈЕ И СВАКОДНЕВИЦЕ – ЖИВОТ У ТОПЧИДЕРУ	132
Топчидер у првој владавини кнеза Милоша 1831-1839.	132
Повратак кнеза Милоша 1859-1860.	143
 ДЕО III	
ТОПЧИДЕРСКИ ДВОР И РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ВЛАДАРА	151
 7. ДВОР КАО ИДЕАЛИЗОВАНИ ПРОСТОР	152
 8. ДВОР КАО СЛИКА ИДЕАЛНОГ ДРУШТВА	163
 9. ДВОР И ВЛАДАРСКИ ИДЕНТИТЕТ КНЕЗА МИЛОША	166
Magnificenza кнеза Милоша – ктиторство и уметничка патронажа	167
Топчидерски двор и аристократски идеали	169
Кнез Милош – владар по милости божијој	175
Личне врлине – извор ауторитета	176
 TOPČIDER – THE PRINCIPAL COURT OF PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ	183
 БИБЛИОГРАФИЈА	188
 СКРАЋЕНИЦЕ	197
 РЕЧНИК	200
 ИНДЕКС	203

Предговор другом издању

Књига која је пред читаоцима први пут је објављена пре једанаест година. Користим ову прилику да читаоце упознам са околностима њеног настанка које недостају у предговору првом издању.

Полазиште књиге је чинио мој дипломски рад под насловом „Топчидерски двор у време прве власти кнеза Милоша Обреновића“ који је одбрањен 2004. године на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета, и који је добио награду „Павле Бељански“ за најбољи дипломски рад из националне историје уметности. Наслов рада указује на временско одређење теме. Прилика за објављивање рукописа истовремено је била и повод за размишљање о његовим могућим донетима и значају, посебно у контексту потреба Историјског музеја Србије као издавача и институције која је вишедеценијски корисник и чувар Конака кнеза Милоша. Зато је, током припрема за објављивање рукописа, тема била не толико измењена колико заокружена додатним истраживањима. Она су била условљена потребом да се временски оквир првобитног рада прошири на целокупну владавину кнеза Милоша. Наиме, тек са његовом смрћу у топчидерском конаку, овај простор је постао *locus memoriae* и једно од централних места патриотско-династичког прослављања Обреновића. С друге стране, додатна истраживања топчидерског дворског комплекса била су везана за један талас новије српске историографије посвећен феномену историје приватности и приватног живота. Та сазнања омогућила су и проширење интерпретативног оквира за разумевање Топчидера као двора кнеза Милоша: сложени однос између приватног и јавног у конструисању владарског идентитета огледао се управо у визуелном систему и друштвено-политичким праксама двора. Већ тада је било јасно да се структура таквог, преображеног, проширеног рада мора прилагодити двоструком аспектима топчидерског двора – уобличавању владарског седишта и његовој накнадној инструментализацији и рецепцији. С друге стране, ни тако конципиран рад не исцрпљује сасвим тему Топчидера.

Његов значај као места манифестације династичког патриотизма допуњује се и стицајем историјских околности додатно усложњава. Топчидер се са сменом династија, светским ратовима и револуцијом преображава, преобликује – бива запуштен и обнављан. Све ово чини да Топчидер у српској историографији и историји уметности фигурира као значајна и вишеслојна тема, којој се стално може враћати кроз нова истраживања.

Сада, након једанаест година, чини ми се да је студија о Топчидеру као истакнутом примеру наше ране дворске културе и као једном од најважнијих места на коме се уобличавало сећање на кнеза Милоша, била оправдана. Зато се свака интервенција у тексту у смислу додатних елемената који би изашли из постављених оквира чинила више контрапродуктивном по његову идеју и целовитост. У овом издању су, наравно, исправљене неке мање грешке, употпуњен је индекс и текст је обogaћен додатним илустрацијама.

У Београду, 2019.

Катјарина Мићковић

Предговор првом издању

Истраживачки и интелектуални рад који се улаже у писање једне студије најбоље се може описати као нека врста авантуристичког подухвата или путовања кроз непознато; током њега аутор наилази не само на неочекиване препреке већ и на критичне тачке самопреиспитивања, суочавања са исправношћу властитих претпоставки, али и редефинисања захтева који сам себи намеће. Такав процес је пратио и настанак књиге која се налази пред читаоцима. Она не представља покушај да се проблем Топчидера разреши и изложи у целости, већ да се он сагледа као један од ретких до данас очуваних репрезентативних простора у Србији, у чијој се основи налазила идеја владарског двора Милоша Обреновића.

Резултат који је пред читаоцима остварен је уз несебичну помоћ коју су ми пружиле многе институције и појединци, којима желим овом приликом да се захвалим. На првом месту бих истакла подршку моје куће, Историјског музеја Србије, са директорком др Аном Столић на челу, која је прихватила да овај наслов уврсти у окриље ове уважене институције и чије су стрпљење, пријатељство и стручни савети више него благотворно утицали на мој рад.

Најдубљу захвалност желим да упутим мојим професорима са Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду – мом ментору др Ненаду Макуљевићу и др Мирославу Тимотијевићу, уз чију су се помоћ, драгоцене савете и дуге разговоре развијале идеје и отварале нове могућности тумачења дворског комплекса у Топчидеру.

Велику захвалност на предусретљивости коју су ми пружили дугујем Народном музеју у Београду и кустосу ликовне збирке Петру Петровићу, Музеју града Београда, на челу са директором мр Бојаном Ковачевићем, Архиву Републике Србије, Народној библиотеци Србије и Заводу за заштиту споменика културе града Београда.

Од срца захваљујем мојим колегама из Историјског музеја Србије: Слађани Бојковић, Владимиру Меренику, мр Жељки Шкорић, Изабели Мартинов Томовић, др Душици Бојић, Андреју Вујновићу, Бориславу Корици, Зорици Јанковић, Весни Драговић Поп-Лазичић и Марији Ристивојевић, који су на различите начине допринели да многи аспекти књиге добију свој коначни облик.

Посебно место у току истраживања припада многим мојим драгим пријатељима и колегама са Одељења за историју уметности, који су, и сами бавећи се проблемима српске визуелне културе 19. века, у великој мери допринели преиспитивању многих мојих недоумица. Желим посебно да захвалим колеги Игору Борозану на његовој несебичној подршци и пријатељским разговорима у којима су се кристалисала многа решења и закључци.

Велику захвалност дугујем др Марку Поповићу, који ми је скренуо пажњу на важне аспекте топчидерског комплекса као и недовољно коришћену грађу из заоставштине Милорада Џелебџића, која се чува у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. Несебичну помоћ при испитивању ове грађе ми је пружио историчар Ненад Жарковић, на чему му искрено захваљујем.

Желим да изразим захвалност и драгим предавачима на Одељењу за историју уметности: др Саши Брајовић, др Бодину Вуксану и Владимиру Симићу, који су својим стручним саветима веома помогли при изради књиге.

Захваљујем и др Владимиру Јовановићу, који ми је указао на поједина архивска документа и чији су корисни савети допринели расветљавању појединих проблема.

Опремање књиге одговарајућим илустрацијама не би било могуће без изванредних фотографија Зорана Андрића и Растка Шурдића.

Посебно сам захвална уметнику и писцу Милети Продановићу за његов ентузијазам и пријатељску подршку.

На крају, најсрдачније захваљујем колеги и пријатељу Саши Јањићу, који је уложио велики труд да визуелно обликовање књиге буде у складу са њеним садржајем.

Београд, март 2008.

Кашарина Мишковић

Дворски комплекс у Топчидеру, који је кнез Милош подигао непосредно након стицања аутономног статуса Кнежевине Србије, био је једна од најрепрезентативнијих градитељских и уметничких целина тог времена. Суштина његовог значаја за политичку, културну и социјалну историју Србије 19. века налази се у чињеници да је Топчидер, као и други дворови кнеза Милоша, био непосредни израз консолидације његове личне власти. Као такав он није имао само резиденцијалну функцију, већ и сложено симболично значење. На првом месту оно је проистицало из одабира места у коме се подиже двор. Сви његови дворови, па и овај у Топчидеру, били су саграђени на стратешки битним местима Србије. То открива оновремену политичку нужност успостављања владарског упоришта из којег је било могуће вршити непосредну контролу околне територије. Топчидер је, према томе, био део ширег градитељског таласа који је кнез Милош покренуо током своје прве владавине. Управо топографија и редослед подизања његових дворова директно рефлектују паралелне процесе постепене политичке еманципације Србије и централизације власти кнеза Милоша.

Свој први двор кнез Милош је подигао већ 1817. године у Крагујевцу, који постаје његова престоница, политички центар независан од Београда, у коме је столовао везир. Убрзо потом он гради двор у Београду, преко пута Саборне цркве у центру српске вароши, а након Ђакове буне 1825. године подиже двор у средишту побуњене области, Пожаревцу. Нови двор у Београду, познатији као конак кнегиње Љубице, подигнут је 1830. као кнежев покушај да се устоличи у Београду. Већ 1831. године саграђен је двор у Топчидеру, као компромис између тежњи кнеза Милоша за претварањем Београда у српску престоницу и његове жеље да буде ван контроле Турака у вароши и њихове посаде у Београдској тврђави. Његови дворови се стога могу посматрати и као интегрални део ране политичке историје модерне српске државе, у којој је он градио свој ауторитет како у односу на турску власт тако и у односу на народ.

Значење једног двора, међутим, не исцрпљује се у његовој улози стварне или симболичне контроле и присуства владара. Владимир Јовановић је у свом „Политичком речнику“ констатовао: „Гдегод је владаоца, ту је двора, мање или више уређена, мање или више сјајна, са незнањенијим или знањенијим бројем дворјана. У варварским као и цивилизованим земљама, у ситара као и у нова времена, свугде и вазда двор оситаје себи раван.“¹ Двор је, дакле, неизбежан атрибут владара; његова организација, функционисање и визуелни идентитет стварају слику о владару, о његовој личности и природи његове власти. Још од времена Карађорђевог двора у Тополи, уређеног као утврђени град, свест о вези између владара и двора била је веома присутна у српској политичкој култури. Та веза је била нужна полуга и у изградњи апсолутне власти кнеза Милоша. Тако се већ у то време двор нашао и у средишту критике његове владавине. Вук Караџић је управо дворове јасно дефинисао као израз владарског самодржавља кнеза Милоша, па је тако истакао да је он „попрадио дворе по целој Србији, и живи као какав прави земаљски Бој“. У свом чувеном писму кнезу Милошу из 1832. године, Вук Караџић му директно замера: „Данас у Србији правитељствова, у правом смислу ове речи, нема никаквога, нејо сје цело правитељство Ви сами: кад сје Ви у Крагујевцу, и правитељство је у Крагујевцу; кад сје Ви у Пожаревцу и правитељство је у Пожаревцу; кад сје Ви у Тошчигеру и оно је у Тошчигеру...“.²

За разумевање двора не само као центра моћи већ и као система визуелних представа којима се уобличава слика о владару веома је битна апологетика владавине кнеза Милоша. У том смислу су значајни путописи Јоакима Вујића из 1826. и Ота Дубислава Пирха из 1829. године, који су настали под покровитељством самог кнеза Милоша.³ Они указују на важно место које су заузимали дворови у политичко-пропагандном програму кнеза Милоша. Јоаким Вујић је описао двор кнеза Милоша у Пожаревцу као „једно прекрасно лепо, ново зданије на једном камену на коме се налазе многе лепе украшене собе, сивоља са прекрасним, просираним диваном“. Двор у Крагујевцу је за њега „прекрасно устројена палата“, у којој се осим кнежевог двора налази и двор у коме живи кнегиња Љубица и чије су собе „прекрасно мобилирате, измолване и намештене“.⁴ Детаљни описи изгледа дворова, њиховог садржаја, дневне рутине кнеза Милоша, уз потребу да се они идеализују, упућују на улогу двора у представљању владара.

¹ В. Јовановић, *Политички речник*, Нови Сад 1870, 667.

² В. Караџић, „Писмо кнезу Милошу Обреновићу од 12/24. априла 1832. године“, *Историјски списи I*, Београд 1969, 183-218.

³ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999; О. Д. плем. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983.

⁴ Ј. Вујић, *нав. дело*, 14, 24-25, 85-89.

Управо то схватање о узајамној спрези између владара и двора, у којој је двор истовремено инструмент и репрезентација његове власти, било је кључно и за наста-
нак наше књиге. Она је заснована на широко постављеној тези новије историје двор-
ске културе, која настоји да превазиђе претпоставке старијих идеолошки мотивисаних
тумачења двора и тежиште изучавања дворске културе премести са контекстуалне
искључивости телеологије модерне државе на посматрање двора у ширим оновре-
меним социјалним и културним оквирима.⁵ Старији приступ је, наиме, читаву дворску
културу видео као непосредни израз апсолутистичке монархије, па га је у складу са
актуелном идеологијом модерне либералне државе тумачио као неприхватљиву, али
неизбежну „прелазну фазу“ на путу од средњег века до модерног доба, од феудалног,
децентрализованог и хијерархијског до демократског, централизованог и егалитарног
друштва. С друге стране, проучавање дворске уметности, дуго вођено хегелијанском
естетиком, било је сагледавано у терминима еволуције укуса и стила, стварајући тиме
алтернативни референтни оквир, који ову манифестацију дворске културе одваја од
политичких и друштвених околности у којима је настала.⁶

У новије време сагледавање двора је, чак и у случајевима европских дворова
„старог режима“, ослобођено потребе да се двор објасни у категоријама развоја, било
да се оне односе на његово место у историји модерних политичких установа или на
његову улогу у оквиру историје уметности. Двор је овде схваћен као интегрисана кул-
турна целина, као институционални механизам који је у првом реду обавезујући за са-
мог владара.⁷ У складу са тим и двор у Топчидеру је сагледаван у оквиру општеважећих
принципа дворске културе, односно као простор у коме су владале конвенције за-
сноване на комплексном низу етичких императива, попут части, морала, побожности
и утврђених форми проистеклих из консензуса између референтних политичких и

⁵ Основу савремених изучавања дворске културе, која су утицала и на формулисање нове културне историје, представљају студије Норберта Елијаса (N. Elias, *The Court Society*, Oxford 1983) и Клифорда Герца (C. Geertz, *Negara: the Theatre State in Nineteenth-Century Bali*, Princeton 1981). Упор: P. Burke, *What is Cultural History?*, Polity Press 2005; Исти, „Дворјанин“, *Човек ренесансе*, прир. Е. Гарин, Београд 2005, 129-131. За основне студије о европским дворovima види: A. G. Dickens (ed.), *The Courts of Europe: Politics Patronage and Royalty, 1400-1800*, London 1977; R. G. Asch, A. M. Birke (eds.), *Princes, Patronage and Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age, 1450-1650*, Oxford 1991.

⁶ За преглед и критику таквих схватања двора види: N. Henshall, *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, London 1992; J. Adamson, „The Making of the Ancient- Regime Court 1500-1700“, *The Princely Courts of Europe 1500-1750 – Ritual, Politics and Culture Under the Ancient Regime 1500-1750*, ed. J. Adamson, London 2000, 9-10.

⁷ Упутно је погледати следеће студије: P. Burke, *The Fabrication of Louis XIV*, New Haven and London 1992; S. Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning from More to Shakespeare*, Chicago 1980; C. S. Jaeger, *The Origins of Courtliness*, Philadelphia 1985.

друштвених снага.⁸ Због тога се у основи истраживања Топчидера као најважнија наметнула чињеница да је он, као и сваки владарски двор, морао, пре свега, у свом времену и политички релевантном простору бити препознат као такав, што значи да је његово конституисање и визуелно обликовање нужно морало комуницирати са светом признатих елита.

Величина дворова кнеза Милоша, њихова организација и визуелно обликовање били су у складу са оновременом елитном културом Балкана, у највећој мери одређеној вишевековном османском влашћу.⁹ Таква култура је пружала више образаца који су преузимани у топчидерском двору, почевши од градске културе богатих трговаца и занатлија па до земљопоседничке културе турских и влашких спахија као препознатљивог аристократског слоја Балкана. Ови обрасци су у Топчидеру били видљиви и у самој структури дворског комплекса, који је био уређен као приватни земљишни посед са урбаним средиштем око кога се налазио аграрни и протоиндустријски пејзаж, док је сам двор био подигнут и декорисан као типична османска резиденција. Организација простора у конаку је одређивала животне праксе османских елита, са јасно издвојеним приватним и јавним просторима, одговарајућим намештајем и декоративним елементима, али и посебно обликованим молитвеним простором, који је био кључан за верски идентитет власника. С друге стране, Топчидер је био место у коме су се испољавали и елементи елитне европске културе, попут прве целовите монументалне колекције уметничких слика. То је довело до неопходности уважавања културолошке сложености балканског подручја у тренутку стварања српске државе, а посебно Београда, као града у коме је, као трговачком центру на северној граници Османског царства, ова цивилизација долазила у директан контакт са европском. Унутар ових култура могли су се профилисати различити индивидуални и колективни, верски или класни идентитети.¹⁰ Поједини елементи првобитног дворског комплекса кнеза Милоша у Топчидеру показују културну дивергентност која указује да је у основи концепције о двору стајала активност кнеза Милоша да у првом реду изгради свој властити владарски идентитет, по потреби користећи поједине културне образце

⁸ J. Adamson, *нав. дело*, 15-33.

⁹ О општим институционалним предусловима свакодневног живота Балкана у Османском царству: А. Фотић, „Између закона и његове примене“, *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић, Београд 2005, 27-71.

¹⁰ О културном плурализму Србије у 19. веку: Н. Макуљевић, „Плурализам приватности, културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд 2006, 17-53. О култури граничних подручја Османског царства: S. Faroqhi, *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I. B. Tauris & Co Ltd, London 2005, 89.

из обе цивилизацијске сфере, али суштински не припадајући ни једној.¹¹ Одлучнији заокрет ка европској култури остварен је тек током владавине уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића, када су се одиграле и кључне промене у организацији и изгледу Топчидера, а тај промењени концепт овог репрезентативног простора прихватио је и кнез Милош када се вратио из емиграције.

*

Шта је, дакле, двор? Владарска резиденција и институција власти истовремено; место у коме се преплићу политички и економски односи али и културни идентитети једне земље; зграда или, чешће, скуп зграда у којима се одвија живот владара, али и седиште државне управе. За писање наше књиге кључно је било схватање двора као установе која повезује конкретну егзистенцију монарха и апстрактну ванвременску категорију власти. У оба случаја под појмом двора се подразумева скуп артефаката и друштвенополитичких односа, који заједно формулишу систем репрезентације – двор као позорницу власти, чији су елементи у функцији исказивања владарске идеологије и оних вредности које доминантне друштвене структуре производе и одржавају.

Значења која „припадају“ двору и преко којих се дефинисао идеолошки лик владара овде нису схваћена као стабилна, већ променљива категорија, условљена исто тако променљивом расподелом политичке моћи. То схватање је умногоме одредило и структуру наше књиге. Зато се и прва од три њене целине бави самим Топчидером и начинима на које су га владајуће елите током 19. века користиле, формулишући различите идеолошке слојеве овог простора. У последњим деценијама 19. века, све до краја владавине династије Обреновић, Топчидер је као место смрти кнеза Милоша функционисао као једно од кључних места национално-династичке историје, у коме је управо посредством његовог двора конструисана колективна представа о кнезу Милошу. Политичка митологија која се развила око личности кнеза Милоша, снажно подржана Топчидером као местом меморије на оснивача династије, била је мотивисана развијеном националном идеологијом све утицајнијег грађанства и потребама власти да произведе одговарајућу имагинацију о народном владару. О моћи такве представе, засноване на примитивистичким концепцијама деветнаестовековног грађанства, сведочи и то

¹¹ О сопственој индиферентности према јасним знацима затворених и супротстављених култура Османског царства и Европе најверљивије се изразио сам кнез Милош када је, приликом једне од званичних аудијенција у Топчидеру, рекао француском дипломати Боа ле Конту: „*Кад бих ја обукао кафтан или фрак, зар не бих опет био Милош?*“ Упор: С. Новаковић, „Србија у години 1834: Писма грофа Боа ле Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији“, *Споменик СКА*, XXIV, (1894), 33.

што је она и данас, након више од сто година од кад је двор у Топчидеру изгубио своју некадашњу меморијалну функцију, задржала свој значај и место у многим „историјским аргументима“ савременог политичког дискурса.¹² Разлоге да се у разматрање Топчидера као двора кнеза Милоша крене од његове накнадне рецепције треба тражити управо у моћи коју поседује једна конструисана слика. Улога двора у њеном произвођењу, као система визуелних представа и пракси којима се обликује свест о владару, чинила се као добра полазна основа или увођење у „праву тему“ ове књиге, односно реконструкцију самог двора кнеза Милоша у Топчидеру и његових првобитних идеолошких садржаја.

То је било могуће не само покушајем да се одговори на питање како је заправо настајао и изгледао дворски комплекс у Топчидеру већ и на који начин је он деловао. За читаоце је важно напоменути временски оквир и историјске прекретнице које су одредиле употребу и промену контекста овог простора. У средишту пажње су се наша два периода: први, од почетка изградње дворског комплекса 1831. године до краја прве владавине кнеза Милоша и његове абдикације 1839, и други, знатно краћи период, који обухвата време од његовог повратка у Србију почетком 1859. до његове смрти у Топчидеру септембра 1860. године. Неизоставну везу између две владе кнеза Милоша чинило је време владавине уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића, пошто су током тог периода извршене важне интервенције у простору Топчидера, којима су, с једне стране, поништени неки од првобитних контекста овог простора, док су, с друге, оне представљале основу његовог уобличавања током друге владавине кнеза Милоша, али и у наредним деценијама. Иако заокружена унутар средишње и највеће целине ове књиге, историјска реконструкција двора у Топчидеру се не може посматрати изоловано од његове интерпретације, изложене у трећем и закључном поглављу. Структурална подела књиге, међутим, замишљена је да читаоцима пружи могућност да избегну уобичајену принуду праћења наративног тока и дозволи лакшу прегледност појединих проблема.

На крају, намеће се потреба за још једном важном напоменом, која нам се чини неопходном да би се разумео овакав покушај тумачења двора у Топчидеру. Наиме, и поред обилатог коришћења необјављене архивске грађе, која нужно доноси нове увиде, наша књига није писана са намером да пружи коначне одговоре, већ пре да отвори тему о улози владарског двора као једног од организованих система српске визуелне културе 19. века и његовог места у историји конструисања политичких представа, као и индивидуалног и колективног националног идентитета. Различита методолошка искуства историје уметности, али и замагљене дисциплинарне границе нове културне историје и

¹² Д. Антонијевић, *Карађорђе и Милош. Мит и политика*, Београд 2007, 119-186.

визуелне културе, условила су поглед на двор као репрезентативни и визуелни систем, схваћен не само као мање или више кохерентан свет артефаката већ и језик којим се они описују и праксе у оквиру којих се користе.¹³ Као и сваки други визуелни систем, и овај указује на телесно искуство и когнитивни процес у стварању структуре значења, и тиме упућује на двор из перспективе његових актера, али не само на начине путем којих су га видели други већ, у првом реду, на начин на који га је могао видети сам кнез Милош. За њега је двор био једно од најважнијих средстава помоћу кога је изграђивао властиту слику реалности, која је увек имала за циљ манипулацију или прикривање технологије власти и, у крајњој линији, преусмеравање пажње са понашања на идеализовану личност, још једну од представа разумљивих само у оквиру културних и политичких околности у којима је настала.

¹³ P. Burke, „Beyond the Cultural Turn“, *What is Cultural History?*, 100-125; N. Mirzoeff (ed.), *The Visual Culture Reader*, Routledge 1998; W. J. T. Michell, „Showing Seeing: A Critique of Visual Culture“, *JVC*, Vol. 1 (2), (2002), 169-171; M. F. Zimmermann, „Art History as Antropology“, *The Art Historian: National Traditions and Institutional Practices*, ed. M. F. Zimmermann (Dalton, Mass.: Studley Press 2003), 167-188; M. Jay, „Cultural Relativism and the Visual Turn“, *JVC*, Vol. 1 (3), (2002), 267-278.

Сл. 1 Анастас Јовановић, План Тоичидера, (1:5000), 1865, фотокопија
(Влада Републике Србије - вила „Златни брег“ у Смедереву)

Deo I

ИДЕОЛОГИЈА ПРОСТОРА – ТОПЧИДЕР И ЊЕГОВА РЕЦЕПЦИЈА У 19. ВЕКУ

За разумевање функционисања и симболике дворског комплекса кнеза Милоша у Топчидеру веома је важно разумевање значаја самог подручја Топчидера, његове сопствене прошлости, као и места које је овај предео имао у историји Београда. У тој историји Топчидер је мењао намену, припадајући наизменично Турцима и Аустријанцима, и на крају Србима, али у основи његове употребе и симболичког значења увек је стајала идеја о плодној и питомој природи. Природна заштићеност ове, брдима окружене речне долине, повезаност са реком Савом, плодност земље – све су то били предуслови за изградњу свести о Топчидеру као безбедном месту, земаљском рају грађана Београда.

Идеја пејзажа, међутим, не подразумева безинтересни поглед на природу каква јесте. Уместо тога, она је културно конструисана последица човекове трансформације природе. Сваки пејзаж је функционисао као снажан идеолошки концепт, чија историја открива начине на које су одређене политичке и друштвене структуре представљале себе и свој свет и, попут других таквих конструкција, често прикривале насиље над културама које су им претходиле.¹⁴

Увек подређен променљивим политичким дискурсима, Топчидер је временом конституисан као идеална „београдска природа“. Двор кнеза Милоша се у великој мери надовезао на такав идеалистички концепт природе Топчидера, али је својом структуром, употребом и симболичким садржајима обогатио ову представу, унесећи у континуирано одржавано значење тог простора нове политичке, националне и династичке конотације. У том смислу су интервенције вршене у Топчидеру као физички мерљивој

¹⁴ D. E. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, University of Wisconsin Press 1998; W. J. T. Mitchell, „Imperial Landscape“, *Landscape and Power*, ed. W. J. T. Mitchell, The University of Chicago Press 2002, 5-34.

просторној категорији преображавале тај простор и у менталном смислу, стварајући у њему места приватности, репрезентативна места јавних церемонија или места меморије.¹⁵

*

Подручје Топчидера је својим положајем и природним карактеристикама било веома важно за контролу над Београдом. Стратешка важност Топчидера била је први пут препозната у 16. веку, у време турске опсаде Београда. О томе говори и етимологија имена Топчидер, које је изведено од речи „топчи“ и „дер“, што значи тобџијски поток. Име ове реке је везано за некадашњи турски артиљеријски магацин, док су, по предању, Турци на том месту изливали топове још при првом османском освајању Београда 1521. године.¹⁶ У борбама за ослобођење и Карађорђе и кнез Милош су на том месту држали војне логоре.¹⁷ Карађорђе и друге вође устанка открили су све погодности Топчидера у време освајања Београда 1804-1806. године. Устаници су са Топчидерског брда најлакше могли пратити кретање Турака, а уз то су, такође, лако могли затворити путеве према Крагујевцу, Шапцу и Ваљеву и тиме осигурати изолацију Турака у Београдској тврђави. Значај Топчидера је посебно уочљив у *Мемоарима* проте Матеје Ненадовића,¹⁸ у којима се описују бројни конфликти устаника са турском војском, положај њихових логора, као и познати топоними: Топчидерска река, Царева ћуприја, Хајдучка чесма.

Велику употребљивост овог дела околине некадашњег Београда потврђује и мрежа путева кроз Топчидер, која је постојала у 18. веку. Неке од тих саобраћајница очувале су се до данас, а одржале су се управо захваљујући обнављању које је кнез Милош спровео изграђујући резиденцијални комплекс. То је траса некадашњег Топчидерског друма, односно пута који се од ушћа Топчидерске реке у Саву одвајао од пута за Шабац и, идући десном обалом реке, водио ка Раковици и даље ка Руднику. Осим Шабачког друма, који је ишао дуж Саве, веза транзитног пута кроз топчидерску долину са Београдом постојала је и преко Топчидерског брда. Овим путем је 1826. године прошао и Јоаким Вујић, идући из Београдске вароши у манастир Раковицу. Виталност ових путева открива да је главна веза између Београда и унутрашњости Београдског пашалука – Посавине,

¹⁵ Појам место означава јасно контекстуализовани простор, менталну категорију којом се превазилазе ограничења која намеће простор као физички феномен. О разлици између појма простора и места у контексту приватног и јавног простора и „места приватности“: М. Тимотијевић, „Приватни простор и места приватности“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, 165-244. Од бројних студија које се категоријално баве овом разликом упутно је консултовати R. J. Johnston, "A Place for Everything and Everything in Its Place", *TIBG*, Vol. 16., No. 2, (1991), 131-147.

¹⁶ Б. Стојановић, „Путовање кроз историју и урбанизам Београда“, *ГГБ*, књ. 20, (1973), 405.

¹⁷ М. Коларић, „Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари“, *ЗНМ*, 1, (1958), 335-339.

¹⁸ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1951.

Шумадије и Рудника – била остваривана управо преко топчидерске долине.¹⁹ Кнез Милош је, оснивајући топчидерску резиденцију, заграђивао ливаде, крчио и уређивао путеве и тиме заправо реактивирао ову везу.

Топчидер је био и омиљено излетиште богатих грађана Београда. Тако су се за време аустријске владавине 1718-1739. у долини Топчидерске реке налазили мајури богатијих аустријских грађана и управника Београда: мајур месара Галена, ловачко насеље принца Александра, мајур инспектора Фон Терлингскрона, мајур команданта места мајора Фон Гослинга и мајур грофа Бурга, смештен уз село Топчино, у долини са леве стране Топчидерске реке. Са десне стране реке, недалеко од села, налазили су се млин, баште и виногради београдског митрополита Мојсија Петровића. Долина реке је скоро целом дужином била покривена ливадама и само местимично обрадивим површинама. Две такве веће оранице налазиле су се код митрополитовог млина и управо у близини тог места, читав век касније, настаће резиденцијални објект кнеза Милоша Обреновића.²⁰ У време владавине Турака у Београду, београдски паша је обичавао да иде у лов у Топчидер или да ту прави „џеферич“.²¹

Топчидер се као место помиње од 1832. године, јер је као насеље ишчекао за време прве владе кнеза Милоша. Село Топчино постојало је почетком 18. века, а од 1718. године на том месту се налазило свега неколико кућа и гробље.²² На самом почетку Првог српског устанка, у мају 1804. године, приликом једног већег сукоба између Срба и Турака, у Топчидеру је страдало насеље од десетак кућа.²³ Описујући устанички логор и те прве ратне сукобе са Турцима, прота Матеја Ненадовић у својим *Мемоарима* помиње и војну шатор-цркву, коју је са антиминсом, путиром и свим осталим што је за богослужење било потребно устаницима послао карловачки митрополит Стефан Стратимировић.²⁴ Након освајања Београда 1806. године уследило је и веће насељавање овог подручја, да би

¹⁹ Пут кроз Топчидер је био везан са Београдом данашњим Булеваром војводе Путника и улицама Кнеза Милоша. Тај пут се у главну везу кроз Топчидер уливао где и данас, код подвожњака у Кошутњаку, упор: *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, 7/1, Београд 1986.

²⁰ Насеља, топоними, култура тла, хидрографија и рељеф Топчидера из периода аустријске владавине су познати захваљујући тзв. Амановој мапи Београда и околине из 1721. године, која представља најкомплетнији картографски извор за ово подручје: Ж. Шкаламера, „Мапа једног дела београдског дистрикта из 1721. године“, *ГГБ*, књ. 17, (1970), 43-66.

²¹ Излазак на теферич је био церемонијални догађај, који је имао све одлике спектакла: Б. Стојановић, *нав. дело*, 405, напомена 21.

²² Р. Новаковић, „Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда“, *ГГБ*, књ. 32, (1985), 108-114; Ж. Шкаламера, *нав. дело*, 50-52.

²³ Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, 107; В. Стојанчевић, „Политички узроци променама становништва Београда у време Првог српског устанка“, *ГГБ*, књ. 20, (1973), 90.

²⁴ Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, 98-99.

после слома Првог устанка 1813. године становништво Београда и околине емигрирало преко Саве или се склонило у околне шуме.²⁵

Мало је познато шта се дешавало са тим насељима у трећој деценији 19. века.²⁶ У списку села и кућа у Грочанском срезу, у кнежини кнеза Живка Михајловића, из 1823. године, налази се и податак да је село Топчидер тада имало двадесет кућа.²⁷ Јоаким Вујић је, долазећи из Остружнице Топчидерским друмом у Београд, поменуо Хрватско село и село Топчидер.²⁸ До 1828. године ово село је већ било расељено, а десет породица којима је била додељена земља у Савамали је посредством Петра Лазаревића тражило да „моју земљу у Тошчидеру радиши, не ону земљу која њод чаире везирске, њо ошределенију Вашејо сијашељсѡва, ѡриѡда, нејо кажу да имаду неке друје земље од оне сѡране Тошчидера, које су они радили и које су њошом Кнежевчани ѡреузели да раде“.²⁹ Хрватско село се помиње 1830. године, а 16. маја исте године јавља се и први помен Милошевог поседа, у писму Петра Лазаревића, који пише о „нашој башѡи“ у Топчидеру као добром месту за саста-
нак са часним везиром. Уједно, из тог писма је јасно да је подручје Топчидерске реке тада још увек било неуређено.³⁰ Иако је располагао овом земљом, кнез Милош у 1829. години није имао свој посед над читавим подручјем, што се може закључити на основу молбе Павла Зорнића кнезу да му се додели парче земље у Топчидеру, „ѡде је била механа ѡок. Николајевића ... да ѡа ради и издржава чеѡворо деце, јер нема никаквој занаша“.³¹ Већ у јуну 1830. године на дужности управитеља кнежевих добара у Топчидеру налази се Марко Богдановић. Саставни део тог имања је била и воденица која је оправљена и издата под закуп, о чему је управитељ известио кнеза Милоша 10. јуна. Из истог писма се сазнаје да је у Топчидеру постојао стари конак, који се срушио.³² Почетком фебруара 1831. године Стефан Пазарац и Петар Цукић су по кнежевој заповести предузели ограђивање Кошутњака.³³ Крајем фебруара кнез је наредио Томи Вучићу Перишићу да поправи пут преко Топчидера, као и да не пушта никаква кола да иду преко ливада. Истовремено је кнез наредио Вучићу да организује печење креча јер има намеру градити у Топчидеру

²⁵ В. Стојанчевић, *нав. дело*, 98-100.

²⁶ Р. Новаковић, *нав. дело*, 113.

²⁷ Т. Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, Београд 1926, 30.

²⁸ Ј. Вујић, *нав. дело*, 170-171.

²⁹ Писмо Петра Лазаревића кнезу Милошу од 2. новембра 1828. године: Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970, 43.

³⁰ АС, КК, V, 69.

³¹ АС, КК, III, 436.

³² АС, КК, VI, 1, 30.

³³ АС, КК, VI, 75а.

нека „зданија“.³⁴ У априлу 1831. године последњи пут се помиње забрана у вези са испашом везирових коња у Топчидеру, након чега је, уз изградњу двора, почео и интензиван рад на култивисању читавог подручја.³⁵ Кнез Милош је, присвојивши земљу, расељавао поједина села: Хрватско, Степашиновац и Топчидер. Становници прва два села су били исељени у Палилулу и Бањицу, а становници Топчидера су били насилно исељени, јер то добровољно нису хтели учинити.³⁶ Хрватско село се налазило на савској обали, а Топчидер у близини будућег конака кнеза Милоша. Иако расељено, на земљишту села Топчидер је остало гробље. То гробље, које се налазило на брду изнад чесме на Топчидерском путу, жене су наставиле да посећују све док им и то није било забрањено.³⁷

СРПСКА РЕЗИДЕНЦИЈА

двор као институција власти

У процесу легитимисања монархијске власти у Србији нужно је било успостављање трајног владарског седишта. Његовом изградњом обликован је одговарајући политички простор у оквиру кога владар може да делује и који га репрезентује, чак и када је одсутан. Важну улогу је имао избор места владарске резиденције. За новоуспостављену српску власт, поред Крагујевца, који није изгубио на важности, пресудан је ипак био политичко-економски и симболички значај Београда.

Са Акерманском конвенцијом 1826. и Једренским миром 1829. године решавање питања српске аутономије на Порти више није било неизвесно. Очекујући позитиван исход по питању српске контроле над Београдом, кнез Милош је већ на пролеће 1829. године почео изградњу новог двора у близини старог Господарског конака. Овај нови двор, познатији као конак кнегиње Љубице, истицао се у односу на претходне својом величином, богатством опреме и изузетно успелим архитектонским решењем. Он је, такође, припадао сфери османске градитељске културе и у концепту простора и у општем изгледу целине, са делимично европеизираним декоративним елементима на фасади.³⁸ Нови конак у Београду био је замишљен као репрезентативни двор српске владајуће

³⁴ М. С. Петровић, *Београд пре сто година*, Београд 1930, 98.

³⁵ АС, КК, VI, 9.

³⁶ Р. Новаковић, *нав. дело*, 113-114.

³⁷ *Сећања Алексе Симића на књаза Милоша*, прир. Р. Љушић, Крагујевац 1997, 109-110.

³⁸ Б. Којић, „Конак кнегиње Љубице“, *Уметнички преглед*, бр. 4, (1938), 118-119; Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1940, 74-77; Д. Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1512-1867*, Београд 1977, 154.

куће, а његова изградња била је мотивисана намером кнеза Милоша да Београд претвори у престоницу Кнежевине.³⁹

Београд је, са својом великом тврђавом, био центар од изузетне важности за Османско царство. Он је био седиште турске власти, а његов положај на северној граници давао му је подједнако велики политички и економски значај. Тврђава је била фактички и симболични знак османске доминације у Београду. Проблем контроле над Београдом испољио се убрзо након Другог устанка. После неколико инцидентата, у којима је могао бити озбиљно угрожен, кнез Милош се определио за сигурност Шумадије и створио нови центар своје политичке моћи у Крагујевцу, у средишту ослобођене територије. Међутим, у оквиру дипломатских напора кнеза Милоша за регулисање правно-политичког статуса Србије и свог статуса наследног владара налазио се и захтев за претварање Београда у српску престоницу. У упутству члановима српске депутације у Цариграду од 11. новембра 1829. године, кнез Милош је под тачком 4 захтевао следеће: „*Да се ѿредсѣяви нуждносѣ ѿврдиње за резиденцију Правитѣлсѣтва. И за ово ил` да ѿпрога Порѣша овоме за ѿошове ѿаре (4-6 милиона) Беоѿрад, а ако не Беоѿрад, а оно Смедерево (за 2 милиона), или да ѿрими за Беоѿрад Пазарску и Сѣаровлашку оѿеѣш наѣѣраѣ; ѿоѿове и муницију слободно да изнесе из њи. Ако ли ни едноѣ, ни друѣѣѣ ѿрада не усѣѣуѣи, а оно да дозволи, или у Голуѣцу, или на Пеѣѣки, или на Тоѣѣчигеру начиниѣѣ ѿврдињу једну не оѣѣ камена, веѣ оѣѣ земље.*“⁴⁰

Питање престонице, односно њеног премештања у Београд, било је за Србе једно од кључних политичких питања тридесетих година 19. века, подједнако важно и у односима Србије са Портом, Аустријом и Русијом, и касније, у сукобима кнеза Милоша и опозиције.⁴¹ Своје схватање Београда кнез Милош је и сам изложио: „Ако хоћу да имам војске, треба да се настаним на каквој великој реци, на ошвореном месту, да бих имао војску могао сакупити о мало широка. Све су групе позиције дуж Дунава или сувише брегови, или су изложене поплави. Београд је за нас средишња тачка; то је један од најкраснијих положаја у погледу војничком, али и у грађовачком.“⁴²

Хатишерифом из 1830. године било је предвиђено исељавање Турака из Кнежевине, са изузетком гарнизона у утврђеним градовима, а дат им је рок од годину дана. Процес исељавања је отпочео, али је Порта нашла начина да одложи његово извршење.⁴³ Питање исељавања Турака из Београдске вароши остало је нерешено, па нови

³⁹ Р. Марковић, *Питање престонице у Србији кнеза Милоша*, Београд 1938.

⁴⁰ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, књ. I, Београд 1901, 509.

⁴¹ Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 1986, 197-199.

⁴² „Србија у години 1834“, 18, 35.

⁴³ Р. Љушић, *нав. дело*, 7-20.

Сл. 2 Ђорђе Крстић, Пејзаж из Тоичигера, око 1898. (Народни музеј Београд)

београдски двор, изграђен са намером да постане званична кнежева резиденција, није могао испунити своју првобитну намену. Како је пропала идеја о претварању Београдске вароши у српску престоницу, отворило се питање новог места званичног кнежевског седишта.

*

Подручје Топчидера је, осим своје стратешке везаности за Београд, било већ потврђено као плодно земљиште, што је, будући да је уз дворски центар истовремено планирано и пољско добро, био још један разлог за одабир овог места. Пољопривреда је имала велику улогу у личним приходима кнеза Милоша, а пракса повезивања

Сл. 3 Карл Гебел, Концертић пред конаком у Тоїчидеру, 1881. (Народни музеј Београд)

резиденцијалних комплекса и имања је већ постојала и у Крагујевцу и у Пожаревцу.⁴⁴ Важан моменат у владарским седиштима, посебно у несигурним приликама током борбе за ослобођење, била је безбедност. Имање у близини двора је обезбеђивало његово издржавање и чинило га у великој мери независним и самодовољним.

Други важан разлог који је утицао на опредељење кнеза Милоша за Топчидер био је његов положај у близини реке, а везан је за трговину. Значај река и северне границе је био изузетно велики, будући да је најразвијенија трговина била са Аустријом и румунским кнежевинама. Управо је 1830. године била издата забрана аустријским трговцима да купују стоку на тлу Србије, чиме је трговинска размена била ограничена на тринаест царинарница и скела на Сави и Дунаву. До краја прве владавине кнеза Милоша било је основано седамнаест царинарница са скелама, од којих је једна била управо у Топчидеру. Све до 1838. године трговина није била потпуно слободна како је то било предвиђено хатишерифом, јер је ту слободу ограничавао сам кнез, који је до тада био први трговац у земљи.⁴⁵

Извори о оснивању нове резиденције и одлуци кнеза Милоша да је смести у Топчидер налазе се у краткој преписци из марта 1831. године између кнеза Милоша и Васе Поповића, оберкнеза Пожешке нахије. Из ње се сазнаје да је првобитна намера кнеза Милоша била да свој нови двор подигне у Костолцу на Дунаву, као и да ће обићи то место на свом путу из Пожаревца у Београд. Кнез Милош је 8. марта писао Васи Поповићу: „...Особито ме намереније побуждава, да преко Пожаревца сад идем, што сам решило за добро нашао, да будућу резиденцију у Шанцу недалеко од Костолаца оснујем, и у том смисленију с мојом садашњом свешћом речено место још једанпут провидим, које мислим, да ће и Ви за собомно препознати, за будућу резиденцију нашу...” На значај будућег двора указује израз „српска резиденција“, који у свом одговору користи Васа Поповић, а који говори о степену важности кнежевог двора као званичне државне институције. Он је 13. марта писао кнезу Милошу: „Милостиво Писмо ваше од 8 дана с. М. За Но. 604. посланим примисам, у којему милостиво јавили ми за ваш срећни преко Пожаревца у Биоград полазак, и да у том благодолучном вашем путовању промишљате за будућност Српске резиденције место код Костолаца на Дунаву; које желим да за срећу нама и поштомству вашем за последње векове служило буде.“ После обиласка Костолаца и доласка у манастир Раковицу, 13. марта, кнез Милош је написао Васи Поповићу: „...Што се иче жеље ваше у прилици резиденције наше, на то Вам за сад колико само јавили моју, да ми је намереније – к основицу резиденције близу Костолаца осујећено, будући

⁴⁴ М. Петровић, *нав. дело*, 401-403, 406-408, 435-438.

⁴⁵ Р. Љушић, *нав. дело*, 94-98.

смо њо шемељном расужденију свију обстојајтељствѣ, ово месѣо за несѣособно нашили. Но ѡрам шѣоѣ сам се решио, с браѣѣ Јефремом, који се с Љубицом мојом и децом овде ѡри мени наоди, у Топчидеру месѣо ѡромоѣриѣи за вишеречениј ѡредмеѣи.“⁴⁶

ЛЕТЊИ ДВОРАЦ

владарски летњиковац – народни рај

Као и претходни дворови, и Топчидер је био замишљен да буде део шире политичко-економске стратегије кнеза Милоша. У симболичкој топографији новонастале кнежевине, национални предзнак кнежеве резиденције требало је да нагласи његов посебан значај. Двор у Топчидеру, међутим, није постао званично владарско седиште. У немогућности да Београдска варош, на коју је Порта полагала право, постане српска престоница, кнез Милош је 1834, у Савамали, ван шанца који је опасивао варош, предузео изградњу српског Београда. Међу државним здањима у плану је била и изградња кнежевог двора.⁴⁷ Своју одлуку кнез је образложио француском дипломати Боа ле Конту: „Ја се шѣме сѣављам ѡд беоѡрадски шѣоѣ, али ја се чврстѣо уздам, да у најѡредак шѣј шѣоѣ неће смеѣи и неће моћи нишѣѣа ѡроѣив нас. ... Кад не моју да ѡрисвојим садашњу варош, онда хоћу да је ѡривучем себи. Око моѣ двора сѣѣвориће се нова варош, и у њѡј ћу ја наћи све шѣѣо ми буде ѡѡѣребно за војску, и за наше велике народне скуѣшѣѣине.“⁴⁸

Како су амбициозни грађевински радови у Савамали, којима је предвиђено да дворцац буде грађен на европски начин, текли споро, Топчидер је, поред Крагујевца и Пожаревца, током целе прве владавине кнеза Милоша остао његово главно место боравка и симбол његове власти на северној граници. Главни разлог се у прво време свакако налазио у чињеници да је београдски везир бранио кнезу да се пресели у Београд, због чега је избио дипломатски спор, који није био решен ни током кнежевог боравка у Цариграду.⁴⁹ Ипак, кнез Милош није одустао од изградње свог дворца и државних зграда у Савамали, па је потреба да бар на тај начин буде присутан у Београду захтевала редефинисање Топчидера, коме се већ од 1834. године даје ново значење и који се у званичним „Новинама србским“ описује као „леѣѣњи дворац“ кнеза Милоша.⁵⁰

⁴⁶ Д. Вуловић, *Књажевска канцеларија. Пожешка нахија 1815-1839*, Београд 1953, 290, 292-293.

⁴⁷ Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791-1848*, Београд 1986, 147.

⁴⁸ „Србија у години 1834“, 18, 35.

⁴⁹ Р. Љушић, *нав. дело*, 198.

⁵⁰ *Новине србске*, год. 1, бр. 37, (1834).

Представљање Топчидера као летњег дворца било је у вези са политички условљеним усложњавањем владарске репрезентације кнеза Милоша. У потврђивању владарског статуса од велике важности је било и дефинисање владарева јавне и приватне личности. Нераскидива веза између јавног интереса и приватног живота кнеза Милоша је била истицана у његовим дворовима. Схватање о подели између политичког и „природног“ тела владара било је преузето из европских конвенција и утврђене политичке културе.⁵¹ Идеолошка употреба ове поделе била је остварена у постојећим оквирима разграничења приватних и јавних простора балканске резиденцијалне архитектуре. То је било познато и кнезу Милошу, чији су дворови у Крагујевцу и Пожаревцу, са својим посебним породичним и службеним коначима, били јавно-приватног карактера.⁵²

Постепено, са консолидацијом његове личне власти, све више се изграђивала свест о разлици између службене и приватне појавности владара. Након озакоњења владарског статуса 1830. године, она је постала важан део стратегије у потврђивању владарског идентитета кнеза Милоша у доминантно турском Београду. Нови двор у Савамали је својом европском архитектуром и положајем у средишту будућег српског Београда требало да преузме функцију званичне државне институције, места у коме се владар понаша и репрезентује као политичко тело и у коме се обављају послови од јавног интереса. Топчидер пак смештен у природи и означен као „*Љолска кућа*“ добио је значење места приватности. Он је представљао оквир унутар кога је кнез Милош могао демонстрирати своје „природно“ тело и водити приватан живот. У немогућности да са недвосмисленим политичким значењем успостави своју резиденцију у утврђеном Београду, нити да изгради тврђаву у Топчидеру, кнез Милош је одабрао привидно аполитични контекст Топчидера као свог летњиковца и приватног уточишта. Такав контекст био је могућ захваљујући и развијеној култури летњиковаца, као заштићених приватних домена у Османском царству.⁵³ У времену након правно-политичког конституисања Кнежевине Србије, резиденција у Топчидеру је на тај начин преузела кључну улогу у обликовању нове представе о кнезу Милошу. Инструментализација приватног у сврхе јавне репрезентације

⁵¹ Концепт поделе политичко-правног и природно-приватног тела владара потиче још из средњовековне владарске идеологије. Упор: Е. Н. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton University Press 1997, 190-207, 232. О односу између приватне и јавне личности кнеза Милоша у оквирима дворске културе: К. Митровић, „Двор кнеза Милоша Обреновића“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, 261-301.

⁵² Осим њих, кнез Милош је изградио и један мањи конач у Брестовачкој бањи, који је имао функцију летњиковца: И. Здравковић, „Споменици културе у Брестовачкој бањи“, *ГЕИ САН*, 1, 1-2, (1952), 436-441.

⁵³ У османској култури летњиковци су били препознати као приватни домен и као такви су још од друге половине 16. века били заштићени од посета скупљача пореза, што се није односило на градске куће. Упор: S. Faroqhi, *нав. дело*, 151-152.

владара управо је у Топчидеру достигла своју пуну зрелост, у исто време прикривајући стварање владарског упоришта као моћног војног и привредног центра.⁵⁴

*

Инструментализација приватности кнеза Милоша је преименовањем Топчидера у летњу резиденцију добила одговарајућу визуелизацију и тиме послужила јасном дефинисању и његовог статуса и његових претензија за успостављањем власти у Београду. Овакво решење питања Топчидера надовезивало се на већ постојећу колективну представу о Топчидеру, која је била присутна захваљујући обликовању овог подручја и његовој употреби још у 18. веку. У време Првог устанка тамо је још увек постојала пашина кућа, коју су користили Турци у време конфликта са устаничком војском. Та кућа је била на „два боја“, односно на спрат, а у близини је био и чардак са рибњаком, где је везир лети излазио на теферич.⁵⁵ Ту праксу коришћења Топчидера као летовалишта наставили су и Срби, па је и Карађорђе, осим војног логора, ту имао и свој „лејњи салон“.⁵⁶

Проглашавањем Топчидера за свој летњи дворца, кнез Милош је истакао своје владарске претензије над Београдом у већ постојећој чврсто дефинисаној констелацији односа између Београда и његове околине, односно града и природе. У том односу Топчидер је задржао континуитет значења као уточишта, природног раја, места заштићене приватности господара Београда. Као простор заштићене слободе, Топчидер је, уз значење владарског центра, понео и народне и демократске конотације. То је било у складу са дворском идеологијом 19. века, која, у времену револуционарних и републиканских покрета, почиње, као нужно, да укључује везивање владара и ширих слојева становништва.⁵⁷ Препознавањем Топчидера као летњег дворца у српску политичку културу уводи се посебан простор за контролисане сусрете између кнеза и народа. Тиме је неформално, „природно“ понашање владара било повезано са исто тако „природним“ стањем нације, манифестујући колективну националну слободу. Увођење народа у простор Топчидера у време прве владавине кнеза Милоша било је селективно и пажљиво режирано. Оно се одвијало поводом свадбених свечаности чланова кнежевске породице, на које је „народ“ долазио по позиву, а кнез показивао своју блискост са њим

⁵⁴ К. Митровић, *нав. дело*, 270.

⁵⁵ Прота Матеја Ненадовић, *нав. дело*, 101-102.

⁵⁶ Б. Петровић, *Стогодишњица топчидерског храма Светих Апостола Петра и Павла*, Београд 1935, 14-15.

⁵⁷ О манифестацији оваквог приближавања народа и политичке елите кроз артифициране јавне свечаности: М. Тимотијевић, „Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Милоша Обреновића“, *Peristil*, br. 31-32, (1988), 305-312; Н. Макуљевић, „Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију“, *Београд у делима европских путописаца*, Београд 2003, 169-185.

играјући у сеоском колу.⁵⁸

Са политичким променама у Кнежевини Србији и доласком уставобранитеља на власт, схватање Топчидера и као приватног владарског уточишта и као места колективне националне слободе било је знатно измењено. Управо је Топчидер био простор у коме је Народна скупштина 1843. године прогласила Александра Карађорђевића за кнеза Србије. Тада је национална слобода, која је у времену кнеза Милоша била сведена на присуство изабраних представника народа и оличена њиховим учешћем на свадбеним свечаностима, добила експлицитну политичку конотацију, постајући манифестација народне изборне воље. Иако је номинално топчидерски двор остао „књажевска ђољска кућа“, кнез Александар Карађорђевић је ретко успевао да искористи Топчидер у циљу властите политичке пропаганде, као када је на народној свечаности организованој тамо поводом повратка у Београд 1846. године поновио популистичко понашање кнеза Милоша и придружио се народном колу.⁵⁹ То је, међутим, био изузетак, а не правило. У време уставобранитеља власт је била подељена између кнеза и Савета и политичка елита, која је Александра Карађорђевића довела на кнежевски трон, није желела стварање центра моћи у виду приватног владарског летњиковца у непосредној близини престонице. Топчидер је у време уставобранитеља постао државно добро, а државна економија симбол просперитета Кнежевине.⁶⁰ Природа Топчидера се тада артифицира и испред некадашњег двора кнеза Милоша обликује се парк.

Топчидерски парк је био прва јавна парковска површина Србије, која је, постепено, све мање имала ексклузивни карактер, а све више демократски, народни. Тај процес је, међутим, текао споро. И поред декларативне намере власти да засађивањем Топчидерског парка допринесе „увесељавању народа“, у њему су, због лоших путева, углавном могли уживати само малобројни припадници елите и богати власници кочија. На тај начин је Топчидер, иако јавни простор, остао истовремено и место искључења, резервисан само за оне који су имали углед и политичку моћ.⁶¹ Тако су, на пример, и „Србске новине“ у броју 17 из 1851. године известиле јавност да су „Совејници у Тојчигеру ујојребили лејо

⁵⁸ Новине србске, бр. 38, (1834).

⁵⁹ К. Митровић, „Двор кнеза Александра Карађорђевића“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, 312.

⁶⁰ Н. Вучо, „Топчидерска економија 1851-1928“, *ГГБ*, књ. 28, (1981), 69-77.

⁶¹ С. Владисављевић, „О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму“, *ГГБ*, књ. 36, (1989), 105-121. О употреби Топчидера у време уставобранитеља: К. Митровић, „Двор кнеза Александра Карађорђевића“, 312-313.

време да *привреде обег*“.⁶² Народу је пак приступ био омогућен углавном у посебним приликама, као што је то била свечаност поводом завршних испита топчидерске Земљоделске школе, која је завршена недељном службом и благодарењем. То је била манифестација бриге власти за привредни напредак земље и њене везе са сељачким слојем. Тако су на ту свечаност били позвани и кметови из Чачанског, Подрињског и Ћупријског округа, да присуствују испиту питомаца и „осведоче се својим очима о користи оваквој Завода за *напредак пољске привреде*“. За све госте је био подигнут и „велики салон“, у коме је приређен ручак и у коме је после подне свирао градски оркестар, односно „*грађанска банда ... да би и осмислили постојеће, који би љубав имали доћи, молили се веселими*“.⁶³ Прилика за увођење народа у церемонијални простор Топчидера било је и прослављање почетка летње сезоне, око првог маја, о чему су већ 1845. године извештавале „Новине србске“,⁶⁴ док је нешто касније, 1851. године, у Топчидеру отворено стрелиште у коме су организована јавна надметања.⁶⁵

*

Повратком кнеза Милоша на власт 1859. године Топчидер поново постаје његов летњиковац, а постављањем каменог обелиска испред конака, у спомен његово доласка у Србију, дворски парк добија наглашено владарско и династичко обележје. Династија Обреновић је прихватила претварање Топчидера, првобитно приватног кнежевог летњиковца, у јавно добро. То схватање Топчидера није било ново за Обреновиће, јер је већ било уткано у првобитно обликовање Топчидера као дворског комплекса кнеза Милоша.

Јавни карактер Топчидера је опстајао упркос плановима кнеза Милоша о резиденцији у новој српској вароши. Једним делом то је било стога што су радови у Савамали текли споро, па је топчидерски двор био главно кнежево пребивалиште током његових боравака у Београду. С друге стране, тај контекст јавног простора је и за Обреновиће, тек након њиховог повратка на власт 1859. године, са континуираним укључењем народа у функционисање Топчидера, добио свој пуни смисао. Редовно прослављање Петровдана, славе топчидерске цркве, задужбине кнеза Милоша, била је прилика за преусмеравање контекста Топчидера као отвореног простора на његовог правог власника. Већ почетком априла 1859. „Србске новине“ су објавиле: „*Суштина на*

⁶² *Србске новине*, бр. 17, (1851). Топчидер је и касније остао место појављивања политичке елите, па је тако и 1869. министар правде тамо приредио ручак: *Видовдан*, бр. 102, (1869).

⁶³ *Србске новине*, бр. 45, (1858). Таква пракса је настављена и касније, па је у броју 94 од 2. маја 1869. године „Видовдан“ извештавао да је „*многи свет изашао у Топчидер да се наужива пољске милине*“.

⁶⁴ *Новине србске*, бр. 53, (1845).

⁶⁵ Б. Нушић, *Стари Београд*, Београд 1984, 104-111.

Сл. 4 Анастас Јовановић, Прослава
педесетогодишњице
Таковског устанка у Тоичидеру, 1865.
(Влада Републике Србије - вила „Злајни
брег“ у Смедереву)

Пешровдан, слави црква у Тоичидеру, задужбина Кнеза Милоша. Тоичидер, ово бајно место, каквих је ретко на свету, у коме уживају наши грађани преко леја, биће и суја привлачна снага за наш свет, жељан његовомости и зеленила у овим тојлим данима.⁶⁶ Увођење народа у свет топчидерске природе било је подређено политичким програмима владара из династије Обреновић, а свој врхунац и експлицитну потврду је имало у династичко-народном спектаклу прославе педесетогодишњице Другог српског устанка.⁶⁷

Осим већ утврђене праксе првوماјских „посела Београђана“,⁶⁸ са повратком Обреновића значење Топчидера као националног раја постаје манифестовано и масовним и учесталим одласцима Београђана у Топчидер. То је било омогућено успостављањем организованог јавног превоза, о чему сведочи и оглас из 1860. године, у коме је објављено да ће од 12. маја сваког дана ићи „омнибус“ од Теразија до Топчидера, са три поласка, у 6, 8 и 10 сати ујутро, и повратком у 2, 4 и 6 сати поподне, по цени од 2,5 чаршијских

⁶⁶ Србске новине, бр. 42, (1859).

⁶⁷ М. Тимотијевић, нав. дело, 305-312.

⁶⁸ Србске новине, бр. 53, (1860).

гроша.⁶⁹ Унутрашњост Србије је са Београдом била повезана управо преко топчидерске долине, након што је 1883. године постављена прва железничка пруга и у Топчидеру изграђена прва железничка станица. О значају Топчидера и његовом месту у животу Београђана говори и покретање електричног трамваја 1894. године.⁷⁰ Крајем 19. века „Вечерње Новости“ су известили да је на прославу Петровдана дошло 10.186 људи, од којих се 8.387 превезло трамвајем.⁷¹ Топчидер је, како је описао Феликс Каниц, временом постао природни рај грађана Београда и место колективне, али и индивидуалне слободе. Дакле, не само симбол апстрактне слободе нације, инструментализоване у актуелне политичке сврхе, већ конкретне слободе појединца:

„Као даље излеишиће важило је раније краљевско ловишиће Тошчидер, удаљено од прада саихода, а сада јефеиино и лако досиујно железницом или шрамвајем. Од исшоимене долине, ошворене према Сави, блаіо се уздиже дуіом, меком шравом обрасла ливада ка шаласасиим брежуљцима, покривеним свежим зеленилом белоіорице. Док су се још пре једне деценије, збоі срамно високе цене фијакера, шумским ваздухом Тошчидера освежавали радним данима само приіадници двора, неки диіломаиіи и власници соісшвених кола, данас су, нарочишо недељом и празником, њеіове сеновиіше сшазе, које воде од железничке сшанице ка ресшо-ранима, покривене іомилама раздраіаних људи. Свеі се најрадије заусшавља у шумовишом кушку око Хајдучке чесме, освежава њеном крисшално чисшом водом и окреіљује садржајем својих преіуних коріи, хвайша се у разиірано коло уз свирку фруле или се од свеі срца предаје радосшима разних друшшвених иіара.“⁷²

Сл. 5 В. Стефановић, Из тошчидерскоі парка (Нова Искра, 1901)

⁶⁹ Србске новине, бр. 56, (1860).

⁷⁰ Досије просторно културно историјске целине Топчидер.

⁷¹ Вечерње новости, год. 5, бр. 178, (1897).

⁷² Ф. Каниц, Србија, земља и становништво, књ. 1, Београд 1991, 110-111.

Сл. 6 Павел Ђурковић, Портрет кнеза
Милоша са шурбаном, 1824.
(Народни музеј Београд)

На сличан начин је био надахнут Топчидером руски писац Евгениј Марков, који је Србију посетио 1895. године:

„Рејка је пресјоница на свеју која има шакав парк, која има шако простирано и сеновишо шеталиште какав је Тојчидер. Целе дане је мојуће јушоваћи, шетати, одмарати и уживати по тој бескрајној зеленој шуми, у хладовини стојодишњих сџабала, по чудновајо лејим баршунастим пољанама, поред хладних шумских извора. ... Са сџране прада парку се приближавају башће ораха, крушака, јабука, брескви, шљива. На суседним ливадама, у близини парка крећу се домаће животиње, а даље по брејовима, већ зри жишо. Куда јод се окренеће, свуда вас среће слика изобиља и животиње јуноће. Изгледа вам као да никада нећеће изаћи из парка! Мушкарци, жене, леје младе девојке, дивна дечурлија, радски кицоши и кицошкиње, прости сељаци и дневни надничари.

Све је то измешано овде у једну изједначену масу, која једнако ужива. Сви безбрижно и природно, нецеремонијално леже, седе, њију, сјавају у шим свежим зеленим колонадама, бескрајно се крећу на све стране, заузимајући места која им одговарају, изод зелених ирана, задржавајући се на бескрајним ћилимима мирисне шраве – као мрави се крећући у свим правцима.”⁷³

Топчидер је тако постепено постао онај отворени инклузивни простор, доступан читавом народу, какав је познат и данас. Са отварањем Топчидера током 19. века постепено се успоставља и другачији начин јавног представљања владара. Краљ Александар Обреновић је у Топчидеру могао бити виђен насумично, без унапред припремљене сценографије. Неколико таквих прилика је забележио и Евгениј Марков: „Када смо сели да њијемо живо, њоред нас је на коњу ѡрошао млади краљ Александар са неколицином из своје ѡрашње. Иза њеја је било неколико кочија и јахача. Још неколико ѡуша, ѡри ѡсеши Тошчидерској ѡрка имали смо ѡриликe да видимо краља Александра. Посебно ја је било мојуће добро видеши када је ишао кочијама, иде је седео у цивилном оделу, а на глави је имао сламнаши шешир, ѡако да је више лично на гимназијалца на расшусиу неја на народној владара. Са њим је седела краљица Нашалија која је сијала ѡравом царском лейошом и ѡривлачношћу.”⁷⁴

Топчидер као отворени јавни простор и могућност свакодневних посета грађана имплицира и другачији однос народа и владара. У том простору театрални дијалог између владара и народа се укида и контакт се не реализује као режирана блискост. Владар се, уместо тога, излаже погледима суграђана и преузима при томе улогу обичног посетиоца парка, који као и други посетиоци излази у шетњу Топчидером да би уживао у његовој природи. Тако је Топчидер постао онај посебан простор у коме владар, бар привидно, није маестична изолована фигура, а народ није више сведен на поданичку масу. Топчидер је, дакле, временом добио статус репрезентативног места у коме се без разлике може реализовати непосредна интеракција међу појединцима и индивидуална слобода свих грађана.

Сл. 7 Иоанис Косос, Бисша кнеза Милоша, 1861.
(Народни музеј Београд)

⁷³ Е. Марков, *Путовање по Србији и Црној Гори*, Подгорица 2005, 195-196.

⁷⁴ Исто, 201.

МЕМОРИЈАЛНИ ТОПОС ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ

Породица Обреновић није изградила свој породични маузолеј који би имао функцију централног култног места династије. Тако је кнез Милан Обреновић, први наследник кнеза Милоша, био сахрањен у старој цркви Светог Марка у Београду, а кнежеви Милош и Михаило у београдској Саборној цркви. Бурна политичка историја ове владарске куће условила је да њени чланови буду сахрањени не само на различитим местима већ да неки од њих почивају ван граница српске кнежевине. Управо је фрушкогорски манастир Крушедол, у коме су сахрањени кнегиња Љубица и краљ Милан, добио функцију династичког маузолеја Обреновића.⁷⁵ Ипак, породица је неговала и друга места своје породичне историје. Једно од тих места се налазило у Топчидеру. Некада дворски комплекс кнеза Милоша, он се током 19. века постепено претварао у јавно добро, да би након његове смрти 14. септембра 1860. године добио нови слој значења и постао један од кључних меморијалних топоса династије Обреновић. Владари династије Обреновић неговали су Топчидер као место национално-династичке историје. Као таквог су га прихватили и актери јавног мњења, припадници културне елите, као што је то био Милан Ђ. Милићевић. Описујући Топчидер, он у својој „Кнежевини Србији“ као прво наводи да је ту био „...двор кнеза Милоша, црква и многе друге зграде“, а затим наставља:

„Ту у свом двору у 8. саџа пре ѿдне, 14. Септембра 1860., издахнуо је Кнез Милош Обреновић I.

Ту је ѿрослављена ѿдесеѿѿѿдишња од друѿѿ срѿскоѿ усѿанка 1815. Та је свечаносѿ била 21. маја 1865.

Ту, у Кошуѿњаку ѿаде од крвничке руке 29. Маја 1868. ѿд. Кнез Михаило М. Обреновић III.

Ту на великој Народној скуѿиѿини 21. Јуна 1868, би ѿроѿашен за наследноѿ владаоца од Србије Кнез Милан М. Обреновића IV.“⁷⁶

Милан Ђ. Милићевић је заслужан и за увођење Топчидера у владарску митологију Милоша Обреновића, уобличеној у књизи „Кнез Милош у причама“. То је легенда о чудесном избављењу Милоша Обреновића у Топчидеру, када је у току Првог српског устанка избегао смртну казну, коју је наредио Карађорђе. Када му је касније показано место на коме је требало да буде стрељан, кнез Милош је ту, у знак захвалности Богу за спасени

⁷⁵ М. Тимотијевић, „Манастир Крушедол – Маузолеј династије Обреновић“, *ГПСКВ*, бр. 21, (2004), 96-118.

⁷⁶ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 41-42.

живот, подигао „од шесана камена леју цркву ѿосвећену Ајосѿолима Пејѿру и Павлу“.⁷⁷ Везивање Топчидера и митске историје Милоша Обреновића било је нужно, пошто је и супарничка династија укључила Топчидер у своју верзију митске историје, па је тако Константин Ненадовић, у својој књизи о Карађорђу, подизање двора кнеза Милоша у Топчидеру описао само као параван за нечасне мотиве тражења закопаног Карађорђевог блага, које је он ту оставио при бегу из Србије.⁷⁸

Све до краја владавине династије Обреновић Топчидер је био национално-династички спомен-парк. Поред двора кнеза Милоша, цркве Светих апостола Петра и Павла, монументалног каменог обелиска, чесама кнеза Милоша, парковске скулптуре *Жељелица* и ограде од кованог гвожђа подигнуте на месту убиства кнеза Михаила, који су и данас очувани, крајем 19. века постојали су и павиљон за гозбе преко пута цркве, језерце-рибњак са чардаком кнеза Милоша и павиљон ротонда са којег је кнез Михаило држао говор окупљеном народу на прослави педесетогодишњице Другог устанка.⁷⁹

Шетајући Топчидером и посматрајући његове споменике посетиоци су заправо шетали кроз прошлост Србије. То је и био разлог због кога је краљ Александар Обреновић 1902. године одбио понуду једног белгијског друштва за отварање коцкарнице у Топчидерском парку, уз коју је планирана и изградња већег броја „*велелејних зграда*“. Предвиђено је да годишњи закуп износи милион динара, што је била сума која би регулисала државни губитак, будући да државно добро Топчидер није било рентабилно.⁸⁰ Владари су остајали наклоњени идеји о обликовању Топчидера као развијеног облика меморијалног артифицираног пејзажа, у коме је естетски квалитет природе био неодвојив од економског. Они су га постепено све више отварали грађанству, претварајући га у отворену морално-педагошку школу српске историје. Ту идеју Топчидера као слике политичког, моралног и економског просперитета Србије, и његове везе са династијом Обреновић, подржавале су и државне установе као што су Економски завод, Пољопривредна школа, Казнени завод, касније претворен у Прихватилиште за малолетне преступнике, и касарне редовне

⁷⁷ М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд 1891, 242.

⁷⁸ К. К. Ненадовић, *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Кара-ђорђа*, Беч 1883, 395.

⁷⁹ О овим споменицима у Топчидеру: *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, 7/1. Ова документација не садржи податке једино о чардаку са рибаком, али је из путописа Евгенија Маркова евидентно он постојао крајем 19. века: Е. Марков, *нав. дело*, 196.

⁸⁰ По подацима које износи Феликс Каниц, крајем 19. века Топчидер је обухватао 780 хектара, од чега је на парк, шеталишта, каменолом итд. одлазило 470 хектара, на расаднике за шумарство 60, и око 50 на воћне саднице и америчку винову лозу, које су давале годишње 15-20.000 племенитих воћних садница и 100.000 лозних калемова. Укупни приходи државног добра су 1895. износили 56.891, а расходи 67.020 динара. Упор: Ф. Каниц, *нав. дело*, 123.

Сл. 8 А. Н. Стојановић, Кнез Михаило Обреновић са бисшом кнеза Милоша,
фотографија, после 1860.

Сл. 9 Г. Халер (G. Haller), „Обреновића породица“, литографија издање Ј. Бауер, Веж, око 1870.

војске.⁸¹ Најилустративнији пример личног доживљаја Топчидера пружа опис Феликса Каница:

*„И сѿварно је ѿоложај Тоѿчидера ѿако диван да је једно сѿрано друшѿво наме-
равало да ѿа ѿреѿвори у друѿи ‘Monte Carlo’ за блазирани свеѿ Евроѿе, увек жељан новина.
Из бојазни да морална шѿеѿа не буде већа од економске корисѿи, срѿска влада је одбила
ѿу ѿримамљиву ѿонуду. ... Близу велике ѿруѿе ѿлаѿана, које ширином својих крошања
надмашају само чувени ѿлаѿани ѿрофа Гоце код Дубровника, сѿворио је краљ Милан ѿраву
идилу од водоскока са еѿзоѿичним воденим биљкама; цео комѿлекс се завршава монумент-
ѿалном каменом ѿирамидом, окруженом високим дрвећем, а ѿодиѿнуѿом у знак сећања
на Милошев ѿовраѿак 1859. ѿодине.*

*Тешка срца сам се одвојио од овоѿ дивноѿ месѿа у Тоѿчидеру, који за Беоѿрађанина
има исѿу ѿривлачну снаѿу као, рецимо, Сен-Клу за Парижанина или Шенбрун за Бечлију. И
као шѿо је Шенбрун имао своѿ ‘Domayer’-а, ѿако и Тоѿчидер има свој ресѿѿоран ‘Реља’, у
коме су ми 28. авѿусѿа 1897. моји цењени ѿријаѿељи, ѿисци, умеѿници и др., ѿрирегули
срдчан исѿрађај. Шеѿња ѿо ѿарку нас је водила ѿоред монументѿалноѿ ѿавиљона, са
чијеѿ је балкона, како нам је ѿричао ѿеѿов ѿворац сликар Тодоровић, кнез Михаило са
својим уѿледним ѿосѿима ѿосмаѿрао са сузама радосницама у очима ѿоворку народа
ѿриликом ѿрославе ѿедесеѿѿѿодишњице ослобођења Србије, ѿако ѿесно ѿовезаноѿ с
именом ѿеѿовоѿ оца.“⁸²*

*

Једно од најважнијих меморијалних места владарске породице Обреновић у Топчидеру био је дворaц кнеза Милоша. Након ѿегове смрти ѿегова резиденцијална функција је потиснута, чиме се контекст владарског двора у Топчидеру заокружује и у потпуности везује за оснивача династије, кнеза Милоша Обреновића. Конак тада постаје нека врста меморијалног музеја кнеза Милоша.⁸³ Формирање меморијалног музеја било је једно од кључних средстава путем којих је конституисан култ кнеза Милоша. За успостављање култа кнеза Милоша и ѿегово меморисање, толико важно за опстанак династије, несумњиво је велика заслуга припадала ѿеговом сину и наследнику на престолу, кнезу Михаилу Обреновићу. Сваке године на дан смрти кнеза Милоша митрополит је после богослужења читао молитву на ѿеговом гробу у Саборној цркви, да би после подне, у присуству кнеза Михаила, учинио спомен „великом ѿокојнику у оној соби у којој

⁸¹ Н. Вучо, *нав. дело*, 69-76.

⁸² Ф. Каниц, *нав. дело*, 111-112.

⁸³ Љ. Симић-Константиновић, „Некадањи Музеј кнеза Милоша“, *ЗНМ*, 4, (1964), 411-415.

је издахнуо!”⁸⁴

Осим експоната којима се прослављао привредни просперитет Србије, као што су били венци пшеничних класова на зидовима приземног хола и збирка воштаних модела племенитих сорти воћа у холу на спрату, све у двору је било подређено сећању на кнеза Милоша. Прве забележене утиске о Музеју оставио је Феликс Каниц: „У одајама у којима је он сјановао и 26. септембра 1860. умро, ништа није мењано, ја поштоваоци човека који је, ослањајући се на сопствену снагу, заменио аустријски швајцарски скијером, моју са њиме да посматрају његову посмртну маску, његову одећу, једносавно покућство и галерију портрета у предворју, која њању посејилаца више привлачи приказаним личностима него својом уметничком вредношћу. Виде се и друге слике, које сведоче о познатој Милошевој наклоности према лејшам олу.”

Све у коначку је требало да евоцира успомене на оснивача државе, а његови лични предмети су били изложени као меморабилије помоћу којих се конструисала колективна представа о његовој личности. Циљ овог меморијалног музеја био је да активира стварање одређене врсте „знања” о прослављаном владару и издигне га на митску раван. Деветнаестовековна идеализација народа и народног живота била је кључна приликом успостављања култа кнеза Милоша као оца нације, па се тада веома водило рачуна о идеји народног владара из које је проистицала и идеја о народној династији Обреновића.⁸⁵ Сви лични предмети кнеза Милоша, према томе, требали су да опишу кнеза као човека који је потекао из народа и који репрезентује оне особине које су својствене народном вођи. Он је, дакле, морао бити оживљен као личност са којом су се привидно могли идентификовати припадници најширих народних слојева – сељаци.

То је подразумевало истицање његовог сељачког порекла, манифестованог једноставним намештајем и укусом у уметности, више вођеним природним нагонима а не ученошћу, а у складу са тим, и његових врлина скромности и побожности. Тако је и каснији опис, знатно исцрпнији од Каницовог, који је оставио Евгениј Марков, прожет асоцијацијама на кнеза Милоша као скромног владара сељачког порекла. Он је записао да главно интересовање на двору нису изазивале парадне просторије хола и диванхане, већ „малене и ниске колибице” у којима је кнез Милош свакодневно боравио. То су биле спаваћа соба, трпезарија и богомоља.

Сл. 10 Посмртна маска кнеза Милоша
(Историјски музеј Србије)

⁸⁴ Видовдан, бр. 202, год. 7, (15. септембар 1867).

⁸⁵ О идеологизацији народа у контексту националне идеје и њене артикулације у српској визуелној култури 19. века: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 124-142.

народним слојем – сељаштвом. Обреновићи су били вођени већ опробаним механизмима хабзбуршке пропаганде, која је настојала да након Француске револуције владара приближи народу и у те сврхе произвела лик Јосифа II са плугом.⁸⁶ Европски образац владарске пропаганде такође је послужио за формулисање личности оснивача династије као етичког узора, заснованог на идеалима неостоицизма.⁸⁷ Једноставно покућство и посебно војнички гвоздени кревет у топчидерском музеју требали су да послуже као визуелни доказ скромности и дисциплине кнеза Милоша.

Посредством врлина скромности и самодисциплине као извора владарског ауторитета и сељачког етоса оснивача државе и династије, сећање на кнеза Милоша је конструисано по идеолошком обрасцу *Pater patrie*, познатом у владарским програмима од античких времена и изведеном од патријархалног оца породице и чувара домаћег огњишта. Надовезујући се на модел старозаветних предводника народа, нововековна владарска идеологија је присвојила и христијанизовану идеју о хероју спаситељу, транспонујући је у владара – избавитеља нације.⁸⁸ Механизам представљања кнеза Милоша као оца и спаситеља био је покренут веома рано и текао је упоредо са политичком борбом за аутономију Србије и легитимисање владарског статуса кнеза Милоша. У њему је једну од важних улога имала и кнежева свакодневна појавност, уско повезана са инсценацијом двора у коме се одвијао и политички и породични живот владара.⁸⁹ Он је био неодвојив од процеса правно-политичког конституисања аутономне Кнежевине, па је тако и први од укупно три акта Народне скупштине сазване у фебруару 1830. године био одавање признања кнезу за све што је учинио за „*ошечесџво*“ и додељивање звања „*Избавиџељ* и *Ошџац Србије*“.⁹⁰

Таква представа кнеза као оца и спаситеља, као идеалног предводника народа, била је идејна основа меморијалног музеја кнеза Милоша у топчидерском двору. Управо је тај музеј током читавог 19. века био она жељена спона између владара из династије Обреновић и ширих слојева становништва, неопходна у одржању непосредне

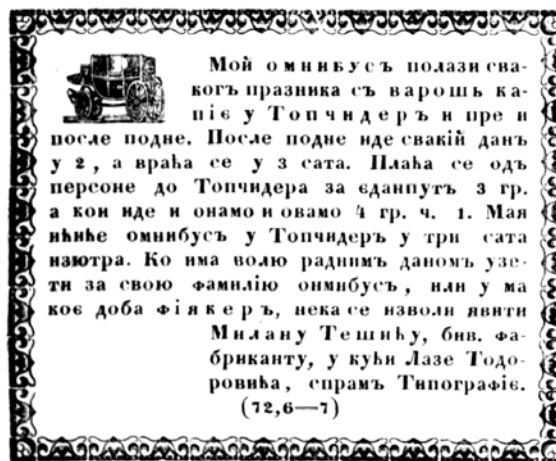
⁸⁶ *Oesterreich zur Zeit Kaiser Joseph II: Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfuerst*, Katalog des Niederoesterreichischen Landesmuseums, Nr. 95, Wien 1980, Kat. Nr. 123-128.

⁸⁷ За општи преглед укључења идеја неостоицизма у организацију модерних држава, посебно у контексту обликовања свих јавних институција, укључујући и личност владара, види: G. Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern State*, Cambridge University Press 1982, 57-75. За истицање неостоичких идеала у представљању приватног живота кнеза Милоша: К. Митровић, „Двор кнеза Милоша Обреновића“, 291-292.

⁸⁸ R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, Beograd 2000.

⁸⁹ О повезаности јавног и приватног понашања кнеза Милоша и њиховој инструментализацији у политичке сврхе владарске пропаганде види у: К. Митровић, „Двор кнеза Милоша Обреновића“.

⁹⁰ Р. Љушић, *нав. дело*, 211.

Сл. 11 Оглас за омнибус до Тојчидера, Трјовачке новине, бр. 1, 1861.

монархијске власти. То је била политичка консеквенца сакрализације кнеза Милоша као митског оснивача модерне српске државе-нације. Одржавање метаисторијске нарације о избављењу земље из ропства било је саставни део стварног политичког програма наследника на кнежевском трону Србије. Један од начина на које је овај идеал прослављан био је његово сажимање у мит о оцу и хероју спаситељу. Да би се идеал ослобођења претворио у политичку реалност, овај мит се морао континуирано неговати. Смрт кнеза Милоша је била један од кључних тренутака за његово успостављање. То је заправо била апотеоза, крај стварне и почетак митске егзистенције. Увођењем дана његове смрти у годишњи комеморативни календар, као опробаног механизма фузије нације и религије, била је установљена пракса којом прошлост, садашњост и будућност постају једно.⁹¹ Подсећање припадника нације на лик хероја као историцистички *exemplum virtutis* обављало се његовим везивањем за *locus* последњег тренутка његове физичке, овоземаљске егзистенције. Претворен у музеј, некадашњи кнежев двор постао је тако храм патриотске религије, а соба у којој је умро – светилиште. Као такво, оно је потврђивано сваке године изнова, када је митрополит ту, уз присуство владара наследника, одржавао помен на дан његове смрти.

Потврђивање Музеја као храма било је видљиво и у перформативној пракси појединачних и групних поклоничких путовања. Одлазак у Топчидер као саставни део националне историјске педагогије је био транспонован у квазирелигиозно искуство,

⁹¹ О укидању линеарног времена у ритуалном понављању комеморативних пракси: Р. Konerton, *Kako društva pamte*, Beograd 2002, 85-99.

истовремено представљајући и симболични повратак првобитном стању народне слободе. Ова пракса преузимала је форму екскурзија и била посебно усмерена на васпитање националног подмлатка.⁹² Циљ патриотског ходочашћа је била соба у којој је кнез умро, његове личне ствари биле су реликвије, а простор собе – олтар, средиште култа кнеза Милоша. Сакрализација нације и култ владара-утемељивача државе имала је значајну функцију и у представљању земље странцима. Илустративан пример таквог коришћења репрезентативне моћи Музеја чини извештај уредника берлинског часописа „Die Post“, члана делегације новинара на пробном путовању новог воза Оријент експреса. Организовано вођење градом врхунац је имало у обиласку Топчидера: „Враиша се ошворише и ми уђосмо у једну собу, која беше исјуњена јаким духом једнога јунака. Са сшрахошшовањем шосмашрасмо окамењени комад леба, (у малој злашној осшави) кој Милош Велики беше узигао пре свој беисшва, ша ја је шосле 26 шодина извадио из исшш зига. Видесмо њејову швозгену шосшелу, сасвим шросшу, као шшш изшлега шшска шосшела нашеј цара; видесмо кају коју је носио, онај шросши шшшш на кој се сшшарац ослањао, шосмашрасмо њејову шросшу обућу коју је сам кршио. Један од домаћина, служећи се изврсно немачким језиком, исшричао нам је с шуним одушевљењем живош и исшорију Милоша сељака, Ослободиоца Србије и осниваоца народне Динасшшје. Слушајући најшажљивије и с шуним шосшовањем све оно шшш нам је шшш Србин шричао, ми осешшисмо да овај малени сршски народ има своју будућносш, јер он своју земљу љуби, јер се он одушевљава за своју исшоријску шрошшш, за своје јунаке, и он ће у шшшким данима које малим народима шредсшшје, с шуним уверењем у своју свешшлу будућносш, узигаши свој леб, као шшш је учинио Милош Обреновић, да ша ошшш нађе.“⁹³

Деловање музеја кнеза Милоша у Топчидеру као јасног и препознатљивог топоса сакрализоване народне династије Обреновића није се могло одржати након династичког преврата 1903. године. Успостављање новог режима симболичним спектаклом крунисања 1904. године, на годишњицу Карађорђевог устанка, било је убрзо праћено укидањем Музеја кнеза Милоша у Топчидеру као снажног меморијалног центра уништене династије. По налогу Министарства просвете, ствари кнеза Милоша, до тад чуване у конаку, биле су уступљене Народном музеју. Музеј није имао места за њих, па су некадашње реликвије остале у конаку, али премештене и, вероватно, без икаквог реда, нагуране у две собе. Двор кнеза Милоша био је 1905. године уступљен

⁹² То показује и новински оглас из 1900. године, у коме се топчидерска гостионица „Код Бурдеља“ посебно препоручивала учитељима и учитељицама: *Вечерње новости*, бр. 147, (1900).

⁹³ Опис једног таквог организованог и масовног поклоничког путовања из унутрашњости земље у Топчидер дат је у: *Вечерње новости*, бр. 125, (1900).

одељењу полиције и оно је од чувара Народног музеја тражило да хитно предузме премештање ствари кнеза Милоша, да би се што пре уселило у конак.⁹⁴ Смештање полиције у Музеј кнеза Милоша је било део процеса организованог уништавања сећања на оснивача династије Обреновића. Двор у Топчидеру је постао само зграда, простор чије су собе претворене у канцеларије и стражарска одељења.

*

Сакрализација кнеза Милоша је тек оснивањем његовог музеја добила одговарајућу институционалну праксу. Успостављањем меморијалног музеја српска елита је прихватила већ утврђени просветитељски метод производње историцистичких фикција, фундаменталан за креирање политичке, етичке и социјалне стварности.⁹⁵ Музеј кнеза Милоша је, на тај начин, био ултимативни облик рационализоване *Ars memorie*,⁹⁶ организован тако да артефактима из свакодневног живота репрезентује „стварну” кнежеву личност, истовремено маскирајући механизме стварања идеализоване представе. Заснивањем музеја у некадашњем двору кнеза Милоша, идеја о владарској резиденцији је била нераскидиво повезана са идејом о самом владару. Оне су узајамно репрезентовале једна другу, изграђујући и негујући једну кохерентну фикцију о кнезу Милошу.

Изградња јединствене представе о двору кнеза Милоша и њено уграђивање у колективну свест подразумевало је пажљиву селекцију идеја и исто тако пажљиву манипулацију чињеницама. Музеализацијом је кнежевски двор у Топчидеру тумачен у складу са владајућом представом о народу и народном владару. То је значило да се у топчидерском двору могла видети само аранжирана композиција, очишћена од свих оних слојева који су могли указивати на друга значења и који су претили да поремете одабрани контекст. Веродостојност такве слике двора, схватаног као најнепосредније сведочанство о животу и карактеру кнеза Милоша, била је потврђивана сталним истицањем да је у његовим собама све задржано у оном стању у коме је било у тренутку његове смрти. Важност личних предмета налазила се у модерном веровању да управо они „одражавају” личност појединца. Они су били артефакти, остаци „драматизације сопства” која се креира у оквирима „обичног” свакодневног живота.⁹⁷ Музеј је тиме претходио и постојао паралелно са дискурзивном праксом биографије, анегдотике и историје, која

⁹⁴ Јб. Симић-Константиновић, *нав. дело*, 413.

⁹⁵ Д. Прециози, „Збирке-музеји“, *Критички термини историје уметности*, прир. Р. С. Нелсон и Р. Шиф, Нови Сад 2004, 486-498.

⁹⁶ О уметности сећања, F. Yates, *Art of Memory*, London 2001.

⁹⁷ Д. Прециози, *нав. дело*, 488-490.

је конструисала лик кнеза Милоша у колективној свести.⁹⁸ Једна конзистентна фикција, уздигнута на ниво фактографије, надовезивала се на већ постојећи идеолошки топос у владарској пропаганди кнеза Милоша. Још током своје прве владавине, упоредо са све већом дистанцом од народа, он је сам неговао идеју о себи као народном вођи, па је тако инсистирао да се у немачки конверзацијски речник унесе податак да је у младости био прост чобанин.⁹⁹

Владарски двор у Топчидеру, међутим, више него неки одабрани скуп артефаката, са читавим спектром својих садржаја – од спољашњег оквира, све до ситница које су окруживале свакодневни живот – пружа могућност читања не једне, већ читавог низа фикција, чији је аутор био сам кнез Милош. Двор, према томе, јесте био репрезентативан, представљачки механизам, кроз чије се испитивање открива не само низ готових „слика“ већ и унутрашњи процеси стварања тих слика, а са њима и читавих слојева културе и низа вредносних категорија, касније добро прикривених накнадном музеолошком представом. Двор кнеза Милоша у Топчидеру и његов првобитни симболички потенцијал само је делимично био уведен у идеју о кнезу Милошу. Све оно што је могло бити доказ другачијих модела репрезентовања, оних које се налазе изван идеје о народном вођи, било је потиснуто. То се у првом реду односило на културолошку и друштвену хетерогеност, које су представљале опасност за пожељну слику о јединству нације и њеног митологизованог утемељивача. Тако се на удару музеолошке селекције и пратећих дискурзивних пракси нашао свет елитне, високе културе, било да припада османском или европском цивилизацијском кругу, дакле, носиоцима управо оних идејних слојева на којима је био заснован првобитни концепт топчидерског двора кнеза Милоша Обреновића.

⁹⁸ Митологизација је била спроведена великом заслугом Милана Ђ. Милићевића, који је, осим књиге *Кнез Милош у причама* из 1891, објавио и документ аутобиографске садржине, „Кнез Милош прича о себи“, *Споменик СКА*, XXI, (1893). Култ кнеза Милоша је био оснажен и објављивањем апологетских монографија Ј. Пурића, *Милош Велики*, Београд 1900; Ј. Поповића, *Милош Велики у служби своје отаџбине*, Београд 1900. и *Кнез Милош у народној успомени*, Београд 1900. О значају ових публикација и завршној фази конституисања мита о кнезу Милошу крајем 19. века, када је указом Народне скупштине проглашен Великим: И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда, споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 354-356.

⁹⁹ „Србија у години 1834“, 33.

Сл. 12 Шеталиште у Тоичигеру, разіледница, йочейак 20. века
(Истйоријски музеј Србије)

Сл. 13 Двор кнеза Милоша у Тоичигеру, разіледница, йочейак 20. века
(Истйоријски музеј Србије)

Сл. 14 Тоичигерски йарк, разіледница, йочейак 20. века
(Истйоријски музеј Србије)

Сл. 15 Ресйоран у Тоичигеру, разіледница, йочейак 20. века
(Истйоријски музеј Србије)

Сл. 16 Куно фон Квицов, Књажевска јољска кућа у Тојчидеру крај Београда, 1856. (Музеј града Београда)

Deo II

Идеја двора кнеза Милоша сажимала се у конаку, као најважнијем споменику Топчидера, да би са успостављањем супарничке династије и тај споменик био лишен свог првобитног контекста владарског двора. Према томе, Топчидер као двор кнеза Милоша Обреновића више не постоји. Он је постепено нестајао, упоредо са накнадним културним и идеолошким слојевима, посредством којих је сваки нови режим контекстуализовао Топчидер у складу са потребама своје политике.

У историји Топчидера као двора кнеза Милоша јасно се могу издвојити два периода: први, који пада у време конституисања двора, од 1831. до краја прве владавине кнеза Милоша 1839. године, и други, краћи период, који се поклапа са временом његове друге владавине, од 1859. до смрти 1860. године. За обликовање Топчидера као двора кнеза Милоша и његово касније препознавање најважнији је био први период, у коме је он доследно и континуирано структуриран као посебна градитељско-уметничка и привредна целина.

ОРГАНИЗАЦИЈА РАДОВА – КНЕЗ, НАДЗОРНИЦИ И ГРАДИТЕЉИ

Изградња дворског комплекса у Топчидеру представљала је сложен процес кроз који се може сагледати стање градитељске и сликарске праксе на територији новоосноване кнежевине и њене повезаности са управним и финансијским системом у периоду прве владавине кнеза Милоша. У складу са персонализованом влашћу кнеза и концепта двора као јавне институције, трошкови изградње топчидерског двора нису спадали у личне кнежеве, већ у државне издатке, прикључене трошковима београдског конака. То показује „Тевтер разни трошкова Конака Београдског од 23. априла до 26. октобра 1831.“

и „Тевтер Конака Београдског од октобра 26. до априла 23. 1831-32“.¹ Из њих се види да је оно што је до краја прве владавине кнеза Милоша чинило основу дворског комплекса било подигнуто веома брзо, за годину дана. Зидане дворца, односно конака, текло је упоредо са постављањем калдрме око конака, подизањем две ћуприје и чесме. То је било завршено до 26. октобра и коштало 63.819,38 гроша. Изградњом око још петнаест мањих придворних зграда, кухиња, пекара, коњушница, шупа, амбара итд., трошкови су се попели на 76.124,18 гроша.

Као доминантни носилац читаве уметничке продукције тог времена функционисала је развијена мрежа зидарских, дрворезбарских и зографских удружења, односно тајфи, које су у Србију долазиле са југа Балканског полуострва, најчешће из Македоније. Из тих крајева је дошао и Хаџи Никола Живковић, главни архитекта топчидерских здања.² Пореклом из Крушева у Македонији, његова делатност је уско везана за кнеза Милоша. Он је био кнежев надзорник изградње за Београд и околину. Водио је финансијске и техничке послове око зидања конака кнегиње Љубице, Ђумрукане, цркве и конака манастира Раковице и конака и цркве у Топчидеру.³ Хаџи Никола или Хаџи Неимар је био један од многих мајстора зидара и занатлија који су долазили из Македоније да би радили у Србији. На дужности надзорника државне изградње је остао све до 1842. године, када је, доласком кнеза Александра Карађорђевића, био протеран из Србије. Кнез Милош му је, као блиском пријатељу, за све време његовог избеглиштва слао издржавање.⁴

Високи положај надзорника државне изградње, који је Хаџи Никола заузимао за време прве владе кнеза Милоша, био је од велике користи за знатан број македонских дунђера печалбара који су са својим тајфама прелазили у Србију. Такође, он је пренео богату градитељску и занатску традицију мајстора битолско-прилепског региона, који су, заједно са онима из других крајева, били носиоци градитељске делатности у Србији у првој половини 19. века. Градитељство битолско-прилепског региона је под утицајем Солуна већ попримило елементе европске архитектуре, што се углавном одразило на обликовање фасада. Управо такву довршену асимилацију представља спољашњост конака кнегиње Љубице и конака у Топчидеру. Организација градитељске и уметничке продукције тог времена, заснована на систему општих или специјализованих дружина,

¹ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

² Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1937, 13-19; М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, Београд 1966, 30-31; К. Џамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том 1, књ. 1, (1820-1848), Београд 1979, 16, 506, док. бр. 23, 104, 130, 150, 183, 184; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981, 42-43.

³ М. Коларић, *нав. дело*, 30-31.

⁴ Н. Несторовић, *нав. дело*, 14.

односно тајфи, подразумевала је чврсту хијерархију у којој је старешина могао бити само најбољи мајстор. Он је координирао рад једне или више дружина, уговарао и надгледао читав посао и био одговоран за коначан изглед.⁵ Будући да је управо овакве дужности обављао Хаџи Никола Живковић, он је, дакле, био не само предузимач већ и, као искусан мајстор градитељ, пројектант здања чију је изградњу надзирао. Да је израђивао планове показује и једна његова изјава да уме да „*иради куће њо обичају цариградском и њлан за њих да направи*“.⁶

У изградњу топчидерског дворца и других здања били су укључени и мајстори из Осата, који су давали знатан број радника, а предводили су их Милутин са 90, Милош са 60, Мијајло са 75 и Крсто Осаћанин са 46 радника. Мајстори Рекалије су обезбеђивали 77 радника, а најбројнији су били београдски мајстори, који су за изградњу Топчидера обезбедили чак 192 радника. Од 3. до 16. маја 1831. године за њихове наднице је било исплаћено 1.507,20 гроша. Као извођач радова, Хаџи Никола Живковић је у Топчидеру учествовао са групом од само 28 радника. Он је вероватно имао привилегован положај, што би објаснило чињеницу да је његовим мајсторима за 28 надница плаћено 168 гроша, док је, на пример, београдским мајсторима за 234 наднице плаћено 651,20 гроша. Најтежи физички рад био је најмање плаћен, па је тако рабаџијама који су вукли камен за топчидерски дворца за 1.392 кола пренетог камена плаћено само 348 гроша. До 23. маја 1831. године у Топчидеру је на изградњи конака радило 14 зидарских тајфи.⁷

Градитељи цркве, а вероватно и осталих грађевина, били су најпознатији мајстори тог времена: Јања Михајловић, познат и као Јања Мали (Јања Цинцарин или Јања Гагрица), и Никола Ђорђевић. Сваки од њих је имао своју групу од 20 до 30 мајстора, који су имали своје калфе, а уз њих су, на грађевинама које су подизали, радили и бројни чираци, односно неквалификовани радници.⁸ Јања и Никола се први пут јављају 1822. године, када су градили цркву у Карановцу, а 1829. године прелазе у Београд и преузимају изградњу конака кнегиње Љубице и конаке манастира Раковице. Следећи њихов заједнички градитељски подухват била је изградња топчидерске придворне цркве 1832. године.⁹

Кнез Милош је у континуитету изграђивао Топчидер током 30-их година 19. века. У једном тренутку, 1834. године, у Топчидеру је истовремено радило чак 15 тајфи, односно

⁵ О организацији градитељских и занатлијских дружина на подручју Македоније: А. Светијева, *Резбарени тавани, долати и врати во Македонија*, Скопје 1992, 70, 74, 140-143.

⁶ Писмо Томе Вучића Перишића кнезу Милошу од 1. јуна 1836. године: АС, КК, VI, 665.

⁷ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

⁸ Јања је 1835. године имао тајфу од 30 људи, од чега 18 мајстора, 6 калфи и 6 чирака. Никола Ђорђевић је имао зидарску тајфу од 25 људи, од којих је било 13 мајстора, 3 калфе и 8 чирака. Он је, сем ове, имао и тајфу каменорезаца од 6 мајстора, 2 калфе и 3 чирака: М. Коларић, *нав. дело*, 27.

⁹ Исто, 27-29.

188 зидара, од којих су 122 били мајстори, 33 калфе, а 33 чираци.¹⁰ Осим тајфе Јање Михајловића, који је радио на конаку и цркви, ту су биле и друге цинцарске и домаће тајфе. Од цинцарских група су радиле тајфе Дамјана Маркова, Симона Крмиша, Косте Трпче,¹¹ Марка Димовича¹² и Наума Костича (Наума Манастирлије). Осим Цинцара, у Топчидеру су биле ангазоване и две групе пиротских дунђера, под вођством Ђора Божиловића и Велка Младенова, једна група нишких дунђера под вођством Антонија Јованова, затим ваљевских са мајстором Николом на челу, шабачких са Димитријом Грком, и рекалијских¹³ под вођством Николе Рекалије. Са њима су радиле и две групе београдских дунђера, под вођством Михаила Нишлије и Николе Бошковића.¹⁴ Један од најугледнијих мајстора тог времена, познат као мајстор Веселин, био је 1836. године ангажован за изградњу хана (Господарске механе) на топчидерској скели.¹⁵

У поступку изградње приметан је покушај институционализације читавог процеса, у коме је као узор послужио систем уобичајен за све веће градове Османског царства.¹⁶ У том систему, између кнеза као наручиоца, с једне, и извођача радова, с друге стране, постојале су посредничке личности. Једна је била из редова мајстора и то су биле старешине тајфи које су планирале и организовале рад. Тај посао техничког представника за изградњу у Београду и околини је за кнеза Милоша обављао Хаџи Никола Живковић. Друга личност је била из редова администрације, нека врста министра грађевина. Ту позицију су код кнеза Милоша заузимали носиоци јавних функција. На дужности бина-емина смењивали су се Марко Богдановић, Ђорђе Поповић, Петар Цукић, Марко Тодоровић, Цветко Рајовић, Марко Георгијевић и Тома Вучић Перишић.¹⁷ У Топчидеру се као надзорници појављују Стефан Пазарац, Живко Михајловић, Тома Вучић Перишић и Никола Ћироман, а ту одговорност су, у вези са изградњом и опремањем цркве и других здања, преузимали и Јеврем Обреновић, Алекса Симић и митрополит Петар Јовановић. Међутим, све ове личности, ма какав био њихов положај у друштву и држави, имале су

¹⁰ Исто, 236-246.

¹¹ К. Џамбазовски, *нав. дело*, док. 110.

¹² Исто.

¹³ Исто, док. 74, 106.

¹⁴ Надница за мајсторе је износила од 4 до 6 гроша, за калфе 4 гроша и 20 пара, а за чираке од 2 гроша и 20 пара до 3 гроша и 20 пара: М. Коларић, *нав. дело*, 236-246.

¹⁵ Исто, 27.

¹⁶ Тајфе су биле носиоци градитељске продукције, а као представник државе, који је издавао грађевинске дозволе и контролисао рад тајфи, био је у свим већим градовима постављен један Турчин, „мимар-паша“ А. Светијева, *нав. дело*, 124-127. Пракса постављања мимар-паше, односно градског архитекте, у провинцијским градовима Османског царства, од стране централне управе и са циљем да представља султановог главног архитекту, била је установљена већ почетком 17. века. Упор: S. Faroqhi, *нав. дело*, 130-131.

¹⁷ Њима треба додати и Лазара Поповића: М. Коларић, *нав. дело*, 26, 232-233.

изузетно ограничено право самосталног доношења одлука. То право је кнез дао једино митрополиту Петру Јовановићу у погледу украшавања унутрашњости храма. Ако су и постојале евентуалне идејне сугестије из круга блиског кнезу, оне нису забележене. Он је одлучивао о месту где ће се одређене грађевине подизати, о плановима, набавци материјала, радницима кулучарима и надничарима, детаљима израде, намештају и декорацији. Кнез Милош је, према томе, био апсолутни творца своје резиденције, како то и показују редовни извештаји о токовима изградње.

Упоредо са оваквим непосредним учешћем кнеза, наслеђеном градитељском праксом Османског царства и обичајног права тајфи, долази до покушаја деперсонализације градитељске праксе, када је сам кнез 1834. године издао правилник од седам тачака којим су регулисана права и дужности надзорника државне изградње.¹⁸ Исте године је озваничен положај Хаџи Николе Живковића, када је добио и формално звање кнежевог мајстора са дозволом да прима и поруџбине од других лица, али тек када испуни све обавезе према кнезу.¹⁹ Овај покушај увођења правне регулативе у области градитељства указује на значај и улогу подизања јавних грађевина у процесу изградње државе. С друге стране, кнежев лични однос према градитељима и надзорницима је остао прилично неформалан,²⁰ а препоручивао је и надзорницима да спроводе насиље над непослушним мајсторима.²¹ Међутим, и поред утврђеног система надлежности, често се дешавало да се мајстори обрате директно кнезу Милошу. Ово се у првом реду односи на Цинцаре, који су себе доживљавали као кнежеве мајсторе и сматрали да се могу бунити кнезу Милошу због ниских надница које им је одредио Хаџи Никола Живковић.²²

Поред самосталног одлучивања кнеза Милоша о изградњи и изгледу Топчидера, несумњиво је постојао извесан утицај који су на кнеза имали носиоци јавних функција и економског развоја земље. Такву сферу утицаја на кнеза су стварали припадници грађанског слоја балканских делова Османског царства, који се развио након

¹⁸ Ово је био једини правни акт за градитељску делатност до доношења Грађевинског законика, од 25. марта 1844. године. М. Коларић, *нав. дело*, 232-233. О правној регулативи градитељске делатности: Д. Ђурић-Замоло, „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)“, *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)*, прир. В. Хан, II, Београд 1988, 151-173.

¹⁹ АС, КК, XXV, 79.

²⁰ Тако је остало забележено да је при изградњи конака кнегиње Љубице у Београду кнез Милош побио директне грађевинарe и накачио ченгеле, да обеси мајсторе ако кућа не би ваљала: М. С. Петровић, *нав. дело*, 94-95.

²¹ М. Коларић, *нав. дело*, 231-232.

²² Надзорници државне изградње Марко Богдановић и Лазар Поповић су 11. јуна обавестили кнеза Милоша о свим надницама које су се исплаћивале зидарима у Топчидеру и на Ђумрукани у Београду. Наднице је одредио Хаџи Никола Живковић, а повод за обраћање кнезу су биле жалбе цинцарских мајстора да су им плате мале. Пошто се остали дунђери, „и овдашњи и са стране“, нису жалили, кнежеви надзорници су послали и доказ да су све тајфе једнако плаћане: К. Џамбазовски, *нав. дело*, док. 53; М. Коларић, *нав. дело*, 236-247.

отварања Турске западноевропском тржишту, а који су углавном чинили православни хришћани грчког и словенског порекла.²³ То су били трговци преко којих је кнез Милош контролисао читав промет добара и новца. Кнез је након преузимања Београдског конзулата 1817. године, а нарочито након стицања аутономије и организовања царинске службе, био у могућности да се повеже са читавом мрежом комисионера, који су држали транзитну трговину са западном Европом преко Србије. Они су, захваљујући трговачком интересу кнеза Милоша, али и својим способностима, везама са економски и културно моћним структурама, заузимали високе положаје у администрацији Србије. То су били људи европске културе, који су владали са неколико европских језика. Марко Георгијевић, један од бина-емина, био је и „базрђанбаша“ Београдског конзулата и управник кнежевог двора у Београду, а Пантелејмон Хаџи Стоило је био постављен за конзула Београдског конзулата.²⁴ Кнез је важне набавке слика, одела и других вредних ствари, као и уговарање сликарских и уметничких послова уопште, обављао најчешће преко Хаџи Стоила и Алексе Симића.²⁵ Непосредни надзорници радова на подизању првих зграда дворског комплекса су били Стефан Пазарац и Живко Михајловић, а као повремени учесници у његовој изградњи појављују се и Алекса и Стојан Симић и Тома Вучић Перишић.²⁶

*

Са повратком на власт, одлуком Светоандрејске скупштине 1858. године, кнез Милош је, након скоро двадесетогодишњег изгнанства, затекао потпуно другачију организацију државне управе. Топчидер је од одласка Обреновића био државно добро, под управом Министарства унутрашњих дела. Од 1851. године читаво ово подручје је поверено Економском заводу, који је осмислио и водио Атанасије Николић, начелник у надлежном министарству.²⁷ Економски завод је од Топчидера направио огледно добро, са Пољопривредном школом, фабриком чоје, воденицама, ергелом. Све радове су обављали кажњеници, чији је затворски смештај и распоређивање на различите послове такође контролисала Економија. Топчидерска економија је била једна од најважнијих установа уставобранитељског режима, која се, као нерентабилна, показала погодном за нападе

²³ М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. 2, Београд 1909, 408; К. Џамбазовски, *нав. дело*, 13-23.

²⁴ К. Џамбазовски, *нав. дело*, 14-15.

²⁵ М. Целебџић, *Архивска грађа за историју Народног музеја*, књ. 1, *Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији 1815-1839. године*, Београд 1969, 63, 64, 68, 72-76, 80, 134-139, 141-143, 162-165, 171-172, 174-175, 187-190.

²⁶ АС, КК, VI, 112, 117, 130.

²⁷ Н. Вучо, *нав. дело*, 69.

либерала на Светоандрејској скупштини.²⁸ Једна самостална и централизована управна институција, која је контролисала цео Топчидер, није могла одговарати кнезу Милошу Обреновићу, те се убрзо по његовом повратку у Србију управа над Топчидером дели међу постојећим органима државне управе. Већ крајем марта 1859. године кнез је, у договору са Саветом, издао решење о Економском заводу. Тим решењем Апсенички завод је изузет из надлежности Економског завода и стављен под управу Министарства правосуђа. Алате и стоку Економског завода је требало продати да би се покрио дефицит, а сву топчидерску земљу је, као и Правитељствену сукнару, требало дати под закуп, осим онога „*што ће за увесељење љубике служиши*“ и једног дела за потребе школе, у случају да се она заведе.²⁹ У мају је Економски завод распродао сву стоку и званично предао земљу, здања и фабрику чоје Министарству финансија, а надзор над апсеницима у Топчидеру Министарству правосуђа.³⁰ Од 22. октобра 1859. године брига о поправкама постојећих и изградњи нових зграда у Топчидеру била је поверена новоустановљеној Главној управи грађевина.³¹ Дотадашње звање економа у топчидерској економији је укинуто и успостављено ново звање домаћина, очигледно под утицајем национално ангажованих либерала Светоандрејске скупштине. То звање је први понео Сергеј Станковић. Нејасни планови кнеза Милоша о топчидерској економији видели су се и из одлагања издавања указа Сергеју Станковићу и писару Ивку Томићу за њихова звања, чиме њихов положај није био законски утврђен.³²

Кнез Милош је, међутим, користио предности Економског завода као једине установе која је могла одржавати Топчидер. Већ у мају 1859. године он је наредио да се и они простори Топчидера који су били одређени за „*украшеније и увесељавање љубике*“ и који су до тад били остављени Министарству унутрашњих дела ставе под управу Министарства финансија.³³ Тиме је заправо Економски завод остао одговоран за цео Топчидер, али не за унапређење пољопривреде, пошто је земља издавана под закуп, већ за извођење јавних радова и испуњавање жеља кнеза Милоша. Сви радови у Топчидеру су падали на терет

²⁸ А. Николић, *Биографија верно својом руком написана*, прир. М. Р. Сарић, А. Ж. Петровић, Београд 2002, 138-141; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*; Исти, *Друга влада Милоша и Михаила*, у: Сабрана дела, том 3, Београд 1990, 93-95, 280.

²⁹ АС, МФ-Е, 1859, прот. 387.

³⁰ АС, МФ-Е, 1859, прот. 807, 855.

³¹ Д. Ђурић-Замоло, „Најранији правни прописи из области архитектуре“, 151-174, посебно 162-163.

³² Они су неколико пута тражили да им се изда званични указ, али једино што су добили је потврда кнеза Милоша да су им звања утврђена и препорука надлежног Министарства финансија да се стрпе док се не одлучи шта ће бити са Економским заводом: АС, МФ-Е, 1860, ф. VI, 27, ф. II, 74.

³³ АС, ДС, 1859, 138.

Економског завода. Завод је контролисао и радне обавезе осуђеника Апсеничког завода. Њихов број је варирао у зависности од истека казне, смрти, бежања и примања нових затвореника. Тако је, на пример, у марту 1859. године у Топчидеру било 288 осуђеника и 22 осуђенице,³⁴ а у мају исте године 249 осуђеника и 19 осуђеница.³⁵ Њихово упошљавање у Топчидеру остала је дужност Економског завода и после комисијског разграничења са Апсеничким заводом, које је уследило тек у јануару 1860. године.³⁶ Тако је било и са другим активностима у Топчидеру, као што је изнајмљивање топчидерске механе и фабрике сукна, издавање земље под закуп итд.³⁷

Економски завод се тако нашао у административном процепу. Ова установа је морала испуњавати усмене налоге кнеза Милоша, али није имала ранија овлашћења, па је свака ситница у Топчидеру морала бити решавана на нивоу највише управе бирократизоване државе. Завод је располагао одређеном сумом која је била предвиђена у годишњем државном буџету као сума за „*полеїшање Тоїчидера*“, али је тај новац био недовољан, како због непредвиђених поправки због изливања Топчидерске реке, тако и због учесталих прохтева кнеза Милоша. Тако је, на пример, Завод уместо 15.402 гроша, колико је за „*украшење Тоїчидера као увеселиїелної месїа*“ било одређено за буџетску 1858-59. годину, потрошио 18.991, а да би трошак био законит, сума је урачуната у буџет за следећу годину.³⁸

Кнез Милош је, заправо, владао и управљао Топчидером као и у време своје прве владавине. Сви органи државне управе су испуњавали његова, углавном усмено саопштана наређења. Разлика је била само у томе што се кнез морао повиновати разрађеној бирократској процедури, па је тако сваки ванбуџетски трошак који је Економија направила морао бити процесуиран посебним молбама надлежних министарстава установама врховне власти – прво Савету, а потом и самом кнезу Милошу, који је издавао званично решење.

³⁴ АС, МФ-Е, 1859, прот. 311.

³⁵ АС, МФ-Е, 1859, прот. 793.

³⁶ АС, МФ-Е, 1860, прот. 80.

³⁷ АС, МФ-Е, 1859, прот. 675, 780, 785, 801, 807, 833.

³⁸ Сума од 3.589 гроша потрошена је да би се, по заповести кнеза Милоша, изградиле Хајдучка чесма и још једна нова чесма у Кошутњаку: АС, МФ-Е, прот. 1511, 1639, 1746; АС, ДС, 1859, 805.

ДВОРСКИ КОМПЛЕКС

Најрепрезентативнија здања, која су представљала језгро читавог комплекса, су двор кнеза Милоша из 1831. године и придворна црква Светих апостола Петра и Павла, подигнута између 1832. и 1834. године. Осим ових здања и конака поред цркве, у Топчидеру се у четвртој деценији 19. века налазио и већи број зграда помоћне, углавном економске намене, неколико привредних постројења, као и касарна и апсана. Из тог периода не постоји ниједна визуелна представа топчидерске резиденције. Први такав приказ потиче тек из 1856. године. То је акварелисани бакрорез Куна фон Квицова „Књажевска пољска кућа у Топчидеру код Београда“. Први план Топчидера потиче тек из 1864, односно 1865. године, а познат је на основу фотографије из истог времена.³⁹ Из времена прве владавине кнеза Милоша у Топчидеру је, у релативно неизмењеном облику, остала очувана свештеничка кућа, подигнута до дворске цркве, и чесма преко пута. Зграда данашњег ресторана, у непосредној близини конака, иако потиче из истог периода, више пута је мењана, тако да се првобитна грађевина не може препознати.

Двор у Топчидеру, онако како је изграђиван до краја прве владавине кнеза Милоша Обреновића 1839. године, имао је велике сличности са његовим претходним резиденцијама, у првом реду онима у Крагујевцу и Пожаревцу. Та сличност се у највећој мери огледала у организацији грађевинског комплекса, који је био, осим резиденцијалних здања, у вези са економским и безбедносним системом тог времена. С друге стране, постојале су и знатне разлике. Као прво, за разлику од Крагујевца и Пожаревца, који су били ограђени палисадом⁴⁰ и, иако нешто издвојени, ипак били део вароши, Топчидер је обухватао много већу површину и као засебна територијална јединица био остварен у природном окружењу изван града. Оно што такође издваја Топчидер јесте однос између конака и цркве, у коме они представљају двор и дворску капелу. Иако постоје описи ритуалне везаности двора и цркве у Крагујевцу, а аналогно томе је иста таква везаност постојала и у Пожаревцу, ипак су те цркве биле у првом реду парохijske, а тек онда придворне. Исто тако важну разлику представља прихватање једне зграде као места у коме борави породица, односно одустајање од концепта османских резиденција који се састоји од две исте куће, селамлука за мушкарце, односно јавног простора, и харемлука за жене, односно приватног, породичног дома. Такав тип подељених простора је прихваћен

³⁹ План је израђен на основу премеравања питомаца Војне академије, а довршио га је артиљеријски капетан Арсеније Поповић. Израђен је за потребе прославе педесетогодишњице Другог српског устанка која је 23. маја, односно 4. јуна одржана у Топчидеру. План је објавио Љ. Никић, „Један непознати план Топчидера“, УБ, бр. 57, год. 12, (1980), 80-83.

⁴⁰ Б. Вујовић, *нав. дело*, 128-131.

у Крагујевцу и Пожаревцу, а припадао је резиденцијалној култури Османског царства.⁴¹

И конак и црква требали су да, подједнако, и у општем изгледу и у детаљима, покажу висок степен архитектонске и уметничке праксе тек ослобођеног српског друштва. У том смислу топчидерски конак је имао свог непосредног претходника у Новом двору, односно конаку кнегиње Љубице. Црква Светих апостола Петра и Павла ће, међутим, све до 1836-37. године, када је изграђена београдска Саборна црква, остати усамљени пример потпуно остварених нових замисли сакралне архитектуре на подручју новонастале Кнежевине Србије.

РЕЗИДЕНЦИЈАЛНИ ПРОСТОР – КОНАК КНЕЗА МИЛОША

Изградња

Изградњу свог дворског комплекса у Топчидеру кнез Милош је започео 1831. године, када је почело подизање конака. Кнез је послао планове новог конака Стефану Пазарцу 28. марта. До 29. марта темељ је већ био ископан, тачно како је означио кнез, а за изградњу су биле обезбеђене потребне количине камена и креча и 18.000 цигли из Пожаревца. Кнез Милош је контролисао сваки корак, слао одобрења и даља упутства, као на пример да се даске за кров купе у Београду, а надничари да се позову из околних села. Колико је завршавање конака било хитно говори и то што је кнез наредио да се додатна количина цигле купи у Београду, иако је скупља, уместо да се чека печење јефтиније из Пожаревца.⁴²

Испод једног од углова конака нађена је стаклена флаша, која је највероватније била везана за одређени народни обред уобичајен при грађевинским радовима.⁴³ Ритуал припада општој „градитељској“ магији, заједничкој словенским културама, у којој су углови куће имали посебан симболични значај и представљали границу између спољашњег, отвореног, и затвореног, домаћег простора. Обред је везан за испитивање земљишта и обављао се тако што се четири суда напуне водом и ставе под земљу. Ако се ниво воде

⁴¹ За резиденцијалну културу у Османском царству и њену регионалну различитост види: S. Faroqhi, *нав. дело*, 158-160. Илустративни примери такве резиденцијалне културе на подручју Балкана су конаци Авзи-паше у Бардовцу код Скопља из 30-их година 19. века и Пашини конаци у Врању из 18. века. Упор: Б. Којић, „Конаци и чифлик Авзи-паше у Бардовцу код Скопља“, *ЗССК*, књ. 4-5, (1955), 223-242; И. Здравковић, „Споменици културе у Врању“, *Музеји*, 7, (1952), 143-151.

⁴² АС, КК, VI, 88. Сељацима је за копање темеља било плаћено по 6 гроша, АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

⁴³ Флаша се чува у Музеју града Београда, као и четири сличне флаше које су нађене у угаоним деловима темеља конака кнегиње Љубице. За ове податке велику захвалност дугујем др Марку Поповићу.

Сл. 17 Књига рачуна за београдски конак, 1824-29. (Историјски музеј Србије)

следећег јутра не би смањило, сматрало се да је то добар знак.⁴⁴ То би могле потврдити и речи Стефана Пазарца из његовог писма кнезу Милошу о копању темеља за конак: „...и ѿако смо срећни били, да је свуда земља тврда и добра, као и ѿ се је желећи мојло“.⁴⁵ У априлу је свештеник освештао водицу, за шта му је било плаћено 12 гроша.⁴⁶

До 6. маја конак је био подигнут до горњег спрата. Тада је дошло до застоја у зидању, јер греде из Шапца, које су се превозиле сплавовима, због поплаве нису могле бити испоручене.⁴⁷ Међутим, убрзо је изградња настављена и до 24. маја и горњи спрат конака је био завршен и покривен даскама. Истовремено су вршене припреме за подизање штале, амбара и шупе. Кнежев посредник за та придворна здања био је Алекса Симић.⁴⁸ Упоредо са изградњом уређивано је и земљиште у околини, а кнез је још једном поновио забрану испаше везирових коња у Топчидеру. Већ се тада ограђују ливаде и зверињак за који се купује стадо од 50 коза.⁴⁹ Набавка и транспорт грађе су у то време захтевали велика средства. Цигла је добављана из Пожаревца, Београда, Купинова, Прогара и Бољеваца, а камен из околине. Пазило се на квалитет материјала, па је тако купована „царска цигла“, по 22 цванцика комад, а не „трговачка“. Стефан Пазарац је успео да купи 50.000 комада квалитетније цигле. Потребне количине грађевинског материјала се нису могле наћи у продаји, па је често због изградње двора рушена нека друга зграда

Сл. 18 Флаша нађена исог темеља конака у Тојчидеру (Музеј града Београда)

⁴⁴ „Словенска митологија“, Енциклопедијски речник, Београд 2001, 547. На овакву употребу и значење ритуала указала ми је колегиница мр Жељка Шкорић на чему јој овом приликом искрено захваљујем.

⁴⁵ АС, КК, VI, 88.

⁴⁶ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

⁴⁷ АС, КК, VI, 107.

⁴⁸ АС, КК, VI, 107, 112.

⁴⁹ АС, КК, VI, 88, 96, 112; М. Коларић, *нав. дело*, 191-192.

Сл. 19 Двор кнеза Милоша у Тошчидеру, разгледница, почешак 20. века (Историјски музеј Србије)

и грађа преношена у Топчидер. Тако је по налогу кнеза Милоша 15. маја разрушен „јар“ у Пожаревцу, а Арсеније Андрејевић упућен на послове надгледања преноса грађе и надзора над мајсторима у конаку.⁵⁰ Дрвена грађа је набављана из Београда и Шапца, а липове даске и летве су стругане у Барајеву. Постојао је покушај да се ћерамида изрази на лицу места, али, како је због кишовитог времена тај покушај пропао, цреп је набављен у Шапцу.⁵¹ Само за наднице је до 16. маја исплаћено 10.303,20 гроша. Током маја су текли радови на горњем спрату, па је тако зидарима „Гојама“ било исплаћено 116 надница за „јорњи бој“. До 13. јуна постављено је „27 ђенџера љвоздени“ на „доњи бој“.⁵²

Кнез Милош је, вероватно желећи да што пре установи своју нову резиденцију, убрзавао радове, да би се његова породица могла убрзо преселити у Топчидер. Крајем јула он је већ покренуо питање усељења кнегиње Љубице у нови конак. Међутим, кнегиња, која је тада са децом била у Београду, томе се оштро успротивила: „Примила сам ђисмо Ваше од 27. и разумела све шћо ми ђишеђе, а и Симић ми је ђросђрано изјаснио ђричину ђреселенија у Тошчидер ... блајодарим на Вашим Милосђивом о нами ђромишљенију, за ђреселеније из извесни ђпричина, чему сам и ја сођласна и канла; на које одјоварајући изјасњавам се, да без Ађа Јефрема, чика, и кума Ненадовића не моју се изсељавађи одавде;

⁵⁰ АС, КК, XXI, 1174.

⁵¹ Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 288; АС, КК, VI, 107, 112, 114.

⁵² АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

они су ме овде доселили, – они нека дођу да ме и изселе. – Ја сам њима ѿговорила још онда, ако нису сиѿурни, и ако ме мисле с' јесени усељаваѿи, а с' ѿролеђа изсељаваѿи, да ме и не кређу. То јављам како је од ова два ѿри дана овде ѿлоадно, веѿар, киша и сѿиуден, ѿа се не може ни како најѿље, ни како у новом неосушеном конаку седиѿи. – А каква је Госѿодару! ѿо моја заслуѿа, да ја с' ово двоје деце сушим над ѿлавом нове конаке, – Кад ћу одавде излазиѿи и друкчије не може биѿи, а ја водем и даље у Пожаревац, или уѿраво к Вама, ѿа де се са децом смирим и на једном месѿу усьановим.⁵³ Стефан Пазарац је 5. августа 1831. године известио кнеза Милоша да је конак споља завршен, док су радове у унутрашњости довршавали најбољи мајстори који су се могли ангажовати у том тренутку. На доњем спрату су до 8. августа биле сазидане пеђи, а за оне на горњем спрату се чекало наређење кнеза.⁵⁴ Спољашњост конака и његова непосредна околина били су завршени до краја 1831. године. До 8. октобра је „Авѿусѿину Шлосеру“ било плаћено 45,20 гроша за „ѿенѿере у Тоѿчигер“. У близини зграде била је посађена башта до које је водио калдрмисани пролаз. Калдрмѿијама је за то 10. октобра било плаћено 196 гроша, али њихов рад вероватно није био добар, пошто је већ 22. октобра дунђерима који су га поправљали било плаћено 72 гроша. Иза конака је био присут шљунак, а 3. децембра је сељацима из Жаркова, Савамале и Барајева, за превоз 776 кола шљунка, било плаћено 290 гроша. Сама зграда конака била је завршена украшавањем капије до 22. октобра, када је „за два лафа на велики враѿа конака у Тоѿчигеру, од месинѿа 18 ока“ било плаћено 255 гроша.⁵⁵

Архитектура

Топчидерски двор, односно конак кнеза Милоша, припада резиденцијалној архитектури Османског царства, коју је развила турска владајућа класа. Ову врсту стамбене зграде прихватили су имућни припадници свих етничких и конфесионалних заједница које су као поданици султана живеле на Балканском полуострву. Сам термин конак означавао је преноћиште, али и велику зграду за становање и службене потребе, изграђену углавном од бољег материјала. Функција такве зграде је била резиденцијална и репрезентативна. Конаке су градили припадници турског управног апарата, утицајни, угледни

⁵³ Писмо кнегиње Љубице кнезу Милошу од 30. јула 1831. године чува се у Збирци архивске грађе Историјског музеја Србије (инв. бр. 430/5895).

⁵⁴ Писмо Стефана Пазарца из Топчидера кнезу Милошу у Крагујевац: АС, КК, VI, 130 (2-3, 4-5).

⁵⁵ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

и богати чланови друштва.⁵⁶ Сличне зграде, али мање и од слабијег материјала, градили су виши чиновници, имућнији грађани и сељаци.⁵⁷ Владајући тип ове архитектуре је приземна или једносратна зграда која је покривена плитким кровом са широком стрехом и фасадама на којима се истичу еркери и дократи.⁵⁸ Конак кнеза Милоша у Топчидеру, као и конак кнегиње Љубице у Београду, представља изванредан пример утицаја савремене европске архитектуре.⁵⁹ Тај утицај се на Милошевим конацима препознаје на елементима обраде фасада, као што су пиластри, поткровни венци и други елементи којима се у европској архитектури истиче тело грађевине, вертикале и хоризонтале које чине њен костур.

Сл. 20 Конак у Тошчидеру - цртеж главне фасаде

⁵⁶ S. Faroqhi, *нав. дело*, 149-152.

⁵⁷ Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, 59; И. М. Здравковић, „Конаци кнеза Милошеве Србије“, *ГЕИ САН*, књ. 2-3, (1953-1954), 413-425.

⁵⁸ Б. Вујовић, *нав. дело*, 128. О регионалним разликама у вернакуларној архитектури Османског царства: S. Faroqhi, *нав. дело*, 150.

⁵⁹ О месту ове две зграде, као споменицима „прелазног стила“, у еволуцији београдске архитектуре види: Б. Несторовић, „Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815-1914)“, *ГГБ*, 1, (1954), 159-164; Б. Вујовић, *нав. дело*, 137-144; М. Коларић, напротив, у овом раздобљу не види никакав прелазни период, већ грађевинску продукцију тог времена дели на традиционалну, односно грађевине балканско-оријенталног типа коме припадају и конаци о којима је реч, и грађевине настале под утицајем европске архитектуре, М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, 25-26.

Конак у Топчидеру је спратна грађевина симетричне основе, нешто већи од конака кнегиње Љубице.⁶⁰ Сличност са београдским конаком је у општој концепцији зграде која слободно стоји у простору, као и у окренутости главне фасаде према башти, потоњем Топчидерском парку. Грађен је у комбинацији камена, опеке и бондручне конструкције. У структури простора конак следи традицију османске профане архитектуре, која подразумева централну просторију, односно хол, око кога су окупљене собе, док се у продужетку хола према башти налази истурени простор – диванхана. Централно решење основе се у потпуности понавља и у приземљу и на спрату. То је било уобичајено решење у османској резиденцијалној култури, у којој нису постојале одвојене одаје за спавање и боравак, па је то био и разлог да собе не буду међусобно повезане, већ су доступне само из хола.⁶¹ Диванхана представља посебну вредност ове архитектуре. Она не само што обезбеђује ваздух и светлост средишњем холу већ је и својим отвореним прозорима на свим слободним странама врста излаза из ентеријера у природу. Она је била посебно место, предвиђено за окупљање и као таква представљала је и најсвечанији простор у кући.⁶²

Грађевина није строго затворена у савршени правоугаоник, као што је то случај са београдским конаком. У основи се може приметити благо степеновање, од ширег дела, ка улици, према нешто ужој половини, ка башти. Такав поремећај у плану може се објаснити потребом да се у унутрашњости направи места за једну већу собу, односно салу.⁶³ Док конак кнегиње Љубице има савршену композицију простора са шест соба и три оцаклије, распоређене око хола, топчидерски конак има сложенији распоред. У топчидерском конаку на средини уличне стране, наспрам диванхане, налази се поменута сала, што значи да се, повећањем броја соба на седам, морала поставити још једна оцаклија. Симетрија на том, уличном делу зграде је ипак постигнута, али је зато претрпела у холу. У конаку кнегиње Љубице веза између приземља и спрата је остварена степеништем у холу, које

⁶⁰ Димензије конака су: дужина 24.80 м, ширина 19 м, висина са кровом 14.50 м. *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, 7.

⁶¹ S. Faroqhi, *нав. дело*, 151. У нашој историографији проблемом порекла овакве архитектуре бавио се Александар Дероко. По њему, порекло овог решења треба тражити у некадашњим затвореним унутрашњим двориштима античких грађевина, тип који је био распрострањен у Месопотамији и медитеранском подручју. Овакав тип се задржао и у каснијим грађевинама, а прилагођавајући се континенталној клими, некадашње централно двориште се претворило у хол зграде око кога су груписане одаје: А. Дероко, „Један стари београдски ентеријер“, *ГГБ*, 1, (1954), 215-220.

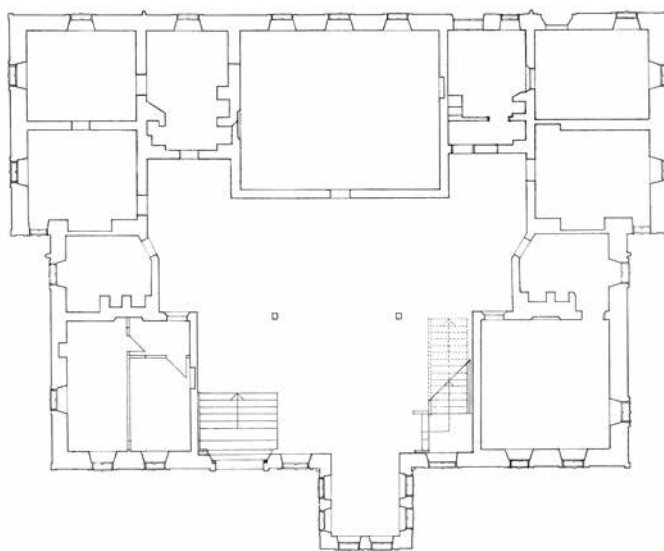
⁶² S. Faroqhi, *нав. дело*, 151.

⁶³ Велика сала је једина разлика у структури простора у односу на Љубичин конак. Судећи по описима ранијих Милошевих конака, сви они су имали једну већу просторију која је обично служила као трпезарија и била, осим канцеларије, једна од ретких која је намештена европским намештајем. Упор: М. С. Петровић, *Београд пре 100 година*, Београд 1930, 174-175; М. М. Николић, *Београд у доба кнеза Милоша*, Београд 1954, 11.

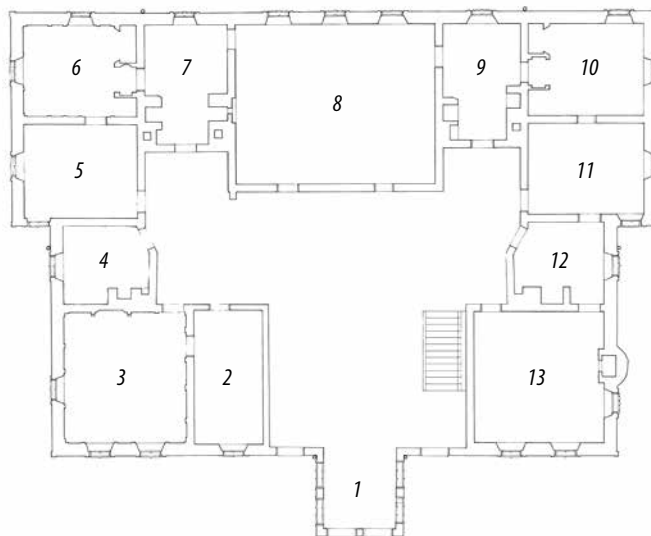
је у два симетрична тракта постављено уз зид хола наспрам диванхане. Како се на том месту у топчидерском конаку налази сала која својим габаритом ремети зид хола, степениште је морало бити постављено другачије.

Као једино место за степениште је остао део хола према врту, и оно је постављено са десне стране диванхане, уз зид који одваја хол од угаоне собе. То је условило даља померања, тако да је, уместо симетрично постављених улаза са обе стране диванхане Љубичиног конака, у Топчидеру као место за главни улаз остала само њена лева страна.

Фасада конака је оживљена прозорима са класицистичким оквирима, али је на њој доминантна хоризонтална подела, односно профилисани венци који разграничавају темељ, приземље и спрат. Као и у случају конака кнегиње Љубице, и у спољашњости топчидерског конака се истичу високи димњаци са архитектонски уобличеним завршецима. Фасаде и распоред маса су много мирнији него у случају конака кнегиње Љубице и само на страни према врту стоји истакнут улазни портал са класицистичким оквиром. Принцип симетрије, који је доследно спроведен на конаку кнегиње Љубице, овде је нарушен. Главни улаз се није могао поставити у центар због диванхане, а она сама је мало померена у десну страну. Када се пажљиво погледа фасада, види се да разлог таквом померању лежи опет у тежњи ка симетрији, али не у смислу целине, већ очигледно

Сл. 21 Конак у Тошчидеру - цртеж основе приземља

Сл. 22 Конак у Тошчидеру - цртеж основе сирани

Реконструкција намене сиранијоу дела конака - резиденције

1 - Диванхана	6 - Соба бојомоља кнеза Милоша
2 - Гардеробер и ошшава кнеза Милоша	8 - Сала, ширезарија
3 - Парадна (шарена) соба	10, 11 - Собе кнегиње Љубице
4, 7, 8, 12 - Помоћна одељења (оцаклије)	13 - Соба са камином
5 - Лична ширезарија кнеза Милоша	

најважнијег дела овог типа куће, а то је хол са диванханом. Она је фланкирана прозорским отворима хола, већим него што су остали, и ако би била смештена у центар, морао би се пореметити и распоред прозора и њихова величина, чиме би унутрашњост изгубила велики део светлости и, што је исто толико важно, нарушила би се композиција централног положаја диванхане у односу на простор хола. Диванхана је на спољашњости конака у Топчидеру истакнута на другачији начин него у конаку кнегиње Љубице, где је изведена у виду избаченог полукружног доксата из горњег нивоа зграде. За разлику од овог решења, које се надовезује на традицију османске стамбене архитектуре, диванхана у Топчидеру представља интегрални део зграде, понављајући њену хоризонталну поделу од најнижег нивоа, односно сокла, а затим и приземног и спратног дела. Овако решеним спољашњим обликовањем диванхане двор у Топчидеру је у општем изгледу ближи европском типу зграде него Љубичин конак.

Управо на примеру ове две зграде, сродне и по структури, општем изгледу и конструкцији, види се да су естетски критеријуми тог времена варирали од принципа установљених у делимично европеизованој репрезентативној оријенталној архитектури (конак кнегиње Љубице), потребе за просторијама које одговарају начину живота и управљања владара нове европске државе (трпезарије и канцеларије какве су већ постојале у ранијим конацима кнеза Милоша) и јаснијој оријентацији ка европској архитектури у општем изгледу (фасаде топчидерског конака). Оваква компилација естетских критеријума може се посматрати као слика комплексне културне климе у тренутку стварања хришћанске и европске државе у оквирима Турског царства, која одражава напоре да се унутар једног чврсто кодификованог модела, као што је оријентална кућа и живот који ју је одредио, угради европски начин живота и нешто од савременог европског изгледа зграде. То је било у складу са најновијим таласом европског утицаја и у самом Османском царству, који је био манифестован и у архитектури и уметности. Све промене стила биле су видљиве прво у Цариграду, да би их убрзо усвајали и провинцијски центри. Конак у Топчидеру, према томе, показује да је у време конституисања модерне српске државе Цариград представљао значајан не само политички већ и културни центар. Важност Цариграда потврђују и речи препоруке Хаџи Николе Живковића, архитекте нових дворова, да уме да гради по „*обичају цариградском*“.

Ентеријер – намена, декорација, намештај

Кнез Милош је већ почетком октобра 1831. године издао наређења у вези са осликавањем унутрашњости. Узор за декорацију ентеријера, односно његово осликавање је био Шарени конак у Крагујевцу. Сима Милосављевић Паштрмац, управник крагујевачког

двора, у писму од 8. октобра извештава кнеза Милоша да је молер кога је кнез послао, по налогу од 4. октобра, прегледао слике у Шареном конаку и да истог дана полази натраг.⁶⁴ Радови на осликавању унутрашњости су се наставили и у новембру. Како се сазнаје из писма Стефана Пазараца од 8. новембра, мајстори су радили непрестано. Таван оцаклије на горњем спрату био је готов до „*равова*“, а таван на диванхани и ћошки био је скоро завршен. Стефан Пазарац у истом писму саопштава кнезу да је за молерисање узео Ђорђа Далаћура, који је у свом занату искусан. Пазарац је био забринут због тога што се радови обављају у току зиме, али се Ђорђе Далаћур обавезао да ће лично одговарати кнезу Милошу ако дође до грешке.⁶⁵ У конаку су од 12. новембра све пећи помало ложене ради што бољег сушења. У очекивању доласка кнеза Милоша, Стефан Пазарац је 17. новембра отпустио молере, а како је сумњао да се молерај не може брзо осушити, у оцаклији је направио високу столицу и на њу је износио жар да би се оцаклија сушила.⁶⁶ Боје су биле прилично скупе и набављене су по цени од 2.031,20 гроша од Јевреја Исака и Данила. Бојацијама је било плаћено укупно 1.059,20 гроша.⁶⁷ Упоредо са тим, у конаку су рађени и столарски и дрворезбарски радови, за које су били ангажовани Ђорђе Крагујевчанин и Димитрије Ерчић, који ће касније радити на топчидерској цркви.⁶⁸ У октобру су били завршени столарски радови у канцеларији и за „*рафове, долај и врајџа два сасечени*“ било је плаћено 104 гроша. Унутрашњост је била готова до почетка децембра, када је женама које су опрале конак, и „*доњи и јорњи бој*“, било плаћено 30,20 гроша.⁶⁹

*

Као и структура простора, и декорација ентеријера, у општем изгледу, такође припада корпусу репрезентативне османске културе. У томе је топчидерски конак следио праксу која је постојала у старијим конацима кнеза Милоша. Сви они су били подизани као најбогатије куће у Србији и тиме су требали да представљају моћ српског владара. Схватајући значај двора у репрезентацији кнеза Милоша, Јоаким Вујић је посветио велику пажњу описивању кнежевих дворова у Пожаревцу и Крагујевцу, нарочито истичући многе лепе украшене собе на спрату. У Крагујевцу је посебно богато био украшен „харем“, односно породична кућа кнеза, позната и као Шарени конак, са собама

⁶⁴ М. Целебџић, *нав. дело*, 131.

⁶⁵ *Исто*, 131-132. Пошто је Стефан Пазарац узео Ђорђа Далаћура, молер кога је кнез Милош послао у Крагујевац није био ангажован. Постоји и мишљење по коме је Ђорђе Далаћур био ангажован за сликање конака кнегиње Љубице, а не топчидерског, Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, нап. бр. 44, 299.

⁶⁶ М. Целебџић, *нав. дело*, 133-134.

⁶⁷ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

⁶⁸ АС, КК, VI, 163; М. Коларић, *Топчидерска црква*, 337.

⁶⁹ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

које су „*прекрасно мобилираше, измолване и украшене*“.⁷⁰ У соби кнеза Милоша у старом београдском конаку, тзв. „*шареној соби*“,⁷¹ такође је постојала сликана декорација.

Сликана и дрворезбарска декорација у топчидерском конаку, као и у претходним конацима кнеза Милоша, била је у директној вези са наменом појединих просторних целина. Простор је на првом месту био подељен на службени део или „*доњи бој*“, и резиденцијални, богато декорисан „*rianoobile*“ или „*горњи бој*“. По аналогiji са ранијим дворовима кнеза Милоша, посебно са конаком у Крагујевцу,⁷² доњи спрат су заузимале службене просторије, односно канцеларије, а врло вероватно је једна соба била и за неку врсту страже.⁷³ Стража је могла бити смештена у угаоној соби са десне стране конака ка улици, која је имала спољни улаз. На истој страни налазио се још један спољни улаз, и то у помоћну просторију, оџаклију, слично улазу са уличне стране у конак кнегиње Љубице у Београду.⁷⁴ Осим страже, просторије у приземљу су вероватно биле намењене и за боравак гостију, свите и другог особља у пратњи кнеза, али и за сталан смештај надзорника двора.⁷⁵

Спратни део топчидерског конака је, као и у случају претходних дворова, представљао кнежеву резиденцију. Осим централног хола са диванханом и велике сале на средини уличног дела зграде, на спрату постоји још седам одељења и четири мања помоћна, из којих су се ложиле пећи у већим собама, тзв. оџаклије. Највеће собе налазе се у угловима предњег дела зграде. Од њих, она на десном крају од улаза представља велику оџаклију, пошто се у њој налази камин, видљив и на спољашњој страни.⁷⁶ На левој страни је тзв. шарена соба, уз коју се налази и једно мање одељење. У задњем делу конака, ка улици, у угловима се налазе по две мање собе са сваке стране.

На важност појединих одељења указује наредба кнеза Милоша да се уграде дупли прозори на „*шареној соби, соби у којој се боју моли, средњој соби и оџаклију*“.⁷⁷ Посебну функцију појединих просторних целина би могли наговештавати и заобљени

⁷⁰ Ј. Вујић, *нав. дело*, 14, 25, 89.

⁷¹ О шареној соби у Господарском конаку у Београду се сазнаје из списка расхода кнежевог двора у 1824. и 1829. години, које је објавио Мита Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 280-291.

⁷² Ј. Вујић, *нав. дело*, 85-91; Једини покушај реконструкције намене је урадио арх. Д. Ст. Павловић. Упор: Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 300-330.

⁷³ АС, КК, VI, 330.

⁷⁴ Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 293.

⁷⁵ О таквој подели простора у крагујевачком конаку: „Крагујевац као престоница“, *Споменица мушке гимназије у Крагујевцу 1833-1933*, Крагујевац 1934, 13-30.

⁷⁶ Камин је реконструисан по угледу на камин у „Докторовој кули“, односно кући коју је кнез Милош откупио од доктора Куниберга 30-их година 19. века: Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 295-296.

⁷⁷ Писмо кнеза Милоша Николи Ћирману од 2. априла 1834: АС, КК, VI, 388.

профилисани углови, нека врста конзола, којима су, уместо правоугаоних, формирани лучно завршени пролази. Први такав лучно завршен пролаз одваја диванхану од простора хола, други, и најшири, налази се у попречној оси и од хола одваја читав леви део конака, док трећи, мањи и постављен подужно, од хола одваја само десни угаони део конака. По аналогији са диванханом, ти лучни пролази би могли представљати дискретну али јасну функционалну и симболичну границу у простору. На то указује и дотадашња пракса смештања кнежевих личних просторија са леве стране спратног дела конака, док су одељења на десној страни користили гости.⁷⁸

У случају Топчидера, где нису постојале две куће, једна службена и друга породична, те функције су биле обједињене у једној згради. Тако су се на левој страни налазиле собе које су чиниле апартман кнеза Милоша, док је одељења на десној вероватно користила кнегиња Љубица. Тако би се кнежево наређење о уграђивању дуплих прозора у четири поменута одељења могло односити на део са његовим личним просторијама, пошто се она налазе са леве, односно северне и хладније стране зграде. Та одељења су се састојала од „шарене собе“ и „богомоље“, од којих је свака соба имала своје помоћно одељење и по једну оцаклију. Шарена соба и богомоља су заузимале угаона одељења, прва ка данашњем парку, а друга ка улици. У описима претходних конака кнеза Милоша увек је била истицана једна парадна соба кнеза, која је увек била посебно декорисана и опремљена. У шареној соби у београдском конаку су се налазили портрети кнеза Милоша и његове ћерке Јелисавете, а зидове је красила и једна султанска тугра и велико огледало, које је било реткост за оно време.⁷⁹ У парадној соби у Крагујевцу Јоаким Вујић је видео „две иконе са једним кандилом, а унаоколо разна свейска изображенија“.⁸⁰

Раздвајањем парадне, шарене собе од собе за молитву, у топчидерском конаку је обезбеђена сложенија диференцијација између приватног и јавног простора него што је то био случај са претходним дворовима кнеза Милоша. У богато декорисаној богомољи налази се и једна осликана ниша, у којој су се вероватно налазиле иконе.⁸¹ Кнез Милош се молио три пута дневно, а пре сваког изговарања молитве послужитељ би му доносио кандило, којим би кнез окадио собу. Након тога би се послужитељ повлачио и остављао кнеза у потпуној самоћи.⁸² Иако манифестована кроз интимни чин молитве, та приватна побожност је у оквирима мултиконфесионалног Османског царства имала велику улогу

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ М. С. Петровић, *Београд пре 100 година*, 173.

⁸⁰ Ј. Вујић, *нав. дело*, 85.

⁸¹ На цртежу основе који је објавио Д. Ст. Павловић, угаоно одељење са ове стране је означено као соба кнегиње Љубице. Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 290, 303.

⁸² М. Гавриловић, *нав. дело*, 701-703.

Сл. 23 Диванхана

Сл. 24 Парадна соба кнеза Милоша

у дефинисању кнеза Милоша као хришћанског владара.⁸³ У тој соби је очуван и долап, уградни орман, у који се остављала постеља. Османска култура становања није подразумевала фиксне постеље, па су собе на тај начин могле бити мултифункционалне.⁸⁴ То значи да је молитвени простор био истовремено и спаваћа соба, што га је чинило

⁸³ То је било истицано и у представљању кнеза Милоша страним дипломатама, па је тако и Боа ле Конт забележио да не прође дан а да кнез три пута не оде у своју спаваћу собу да се помоли пред Распећем или иконом неког свеца: „Србија у години 1834“, 33. Посебно о инструментализацији приватне побожности кнеза Милоша у сврхе његовог представљања у јавности: К. Митровић, „Двор кнеза Милоша Обреновића“, 274-275.

⁸⁴ S. Fagoqui, *нав. дело*, 151. О таквој пракси на двору кнеза Милоша: Ј. Хацић, „Спомени из мојега дневника“, *Огледало србско*, св. 2, књ. 1, Нови Сад (1864), 39.

најинтимнијим простором кнеза Милоша. У ту собу се није могло доћи директно из хола, већ кроз припремно одељење на левој страни, које би могло одговарати „средњој соби“ за коју су били предвиђени дупли прозори. Та средња соба је могла имати функцију личне кнежеве трпезарије. На значај овог одељења указује таваница са овалним пољем профилисаних ивица. Други приступ богомољи, односно спаваћој соби, постоји кроз оѧаклију. Ова врста припремног одељења би по свом положају одговарала просторији у којој је у крагујевачком конаку био тоалет.⁸⁵

Шарена соба топчидерског конака се, у овом делу зграде, издваја својом величином и богатством декорације. Ова соба није била повезана са својом оѧаклијом, али се у њу могло доћи из помоћног одељења, у коме су вероватно биле чуване личне ствари кнеза Милоша.⁸⁶ Главни свечани улаз у собу, директно из хола, посебно је истакнут и данас очуваним бојеним вратима. У кнежевом одсуству ова соба је стално држана закључана, што указује на то да су у њој вероватно чуване слике и други драгоцени предмети. Од предмета који су се налазили у шареној соби топчидерског конака са сигурношћу се може потврдити само за једну сабљу са драгим камењем.⁸⁷

Осим кнежевих просторија са леве, и кнегињиних са десне стране конака, читав средњи део са холлом, диванханом и великом салом био је свечани простор за аудијенције. У великој сали на спрату се вероватно налазила свечана трпезарија, обавезна у свим претходним коначима и посебно истицана као велика просторија у којој „*до 60 лица обеговаѧи моју*“.⁸⁸ Као и у другим коначима, трпезарија је и у Топчидеру вероватно била ритуално повезана са диванханом. Ото Дубислав Пирх је описао један такав свечани ручак у пожаревачком двору кнеза Милоша. Почетак ручка је оглашаван звоном, након чега су се сви гости окупљали у холу и диванхани. Ту су слуге доносиле воду за прање руку, а после завршетка ручка опет би се одлазило на диван, где су се прале руке и послуживала кафа.⁸⁹

*

⁸⁵ В. С. Караѧић, „Особита грађа за српску историју нашега времена“, *Историјски списи I, Сабрана дела XV*, Београд 1969, 125-172.

⁸⁶ О таквој намени овог одељења: Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 303. У цртежу основе топчидерског конака који је објавио Б. Којић ова просторија је такође означена као гардероба: Б. Којић, *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, 78.

⁸⁷ Ово је познато из ислеђивања Николе Ћиромана и детета Павла, ћирице конака топчидерског, због крађе драгог камења са кнежеве сабље. АС, КК, XL, 178.

⁸⁸ Ј. Вујић, *нав. дело*, 85.

⁸⁹ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 78-80.

Декорација у топчидерском конаку састоји се из дрворезбарских и сликарских радова, а њен распоред указује на извесну хијерархију просторија у конаку. Тако су најбогатије украшене просторна целина хола са диванханом и личне просторије кнеза Милоша, односно шарена соба и богомоља. Сликана декорација је постојала и у оџаклији, али, нажалост, није очувана.⁹⁰

Дрворезбарски и бојени украс у холу припада типу централне композиције на једноставној декоративној мрежи хоризонтала и вертикала.⁹¹ Централна композиција се састоји од квадратне форме истакнуте вишеструком профилацијом, унутар које се, на нешто комплекснијем растеру, такође у виду мреже, налази централни мотив. Он је изведен у облику шестоугаоне форме са профилисаним ивицама, унутар којих се налази декоративна ромбоидна мрежа са средишњим биоморфним пластичним мотивом. Оваква жива полихромна декорација истицала је важност великог централног простора хола, који је био прво место за аудијенције.

Декорација шарене собе, богомоље и диванхане у Топчидеру је комплекснија. Замишљена је тако да се сликани украс на зидовима наставља на прелазним сегментима и врхунац доживљава на таваници. Најбогатије украшена соба у конаку је шарена соба, односно парадна соба кнеза Милоша. Декорација таванице и зидова је изведена у комбинацији дрвета и малтера и представља јединствену целину. Таваница је обрађена у вишестепеној елевацији, која обогаћује доживљај простора, стварајући утисак свода, односно неку врсту балдахина над читавом просторијом.⁹² Први, односно доњи висински ниво је обликован у виду правилног поља таласасте линије са украсним дрворезбарским елементима у угловима и на средини страна. На зеленој основи истичу се црвена поља са белим дрворезбареним цветним мотивима. Прелаз ка горњем нивоу је изведен у виду заобљене површине у малтеру, да би сама таваница била решена као радијална композиција са таласастим спољним оквиром. Композиција се састоји од радијално постављених троугаоних форми јаркоцрвене боје, унутар којих се налазе мања поља зелене боје са белим дрворезбарским украсима у виду ваза са цвећем. Централни мотив је изведен као тростепена дрворезбарена розета, у белој, црвеној и жутој боји.⁹³ У горњем делу зидова налази се профилисани „корниз“ од дрвета црвене боје, изведен тако да подсећа на аркадни низ, који носе сликани плави пиластри са дрворезбареним

⁹⁰ Писмо Стефана Пазарца од 8. новембра 1831: АС, КК, VI, 157-а. М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 3, 211.

⁹¹ О типологији дрвених таваница балканско-оријенталне архитектуре види: А. Светијева, *нав. дело*, 156-180.

⁹² *Исто*, 104-106.

⁹³ Оваква розета у градитељској традицији јужног Балкана назива се „колце“ или „пешкун“ и била је уобичајен део у декоративном систему балканских кућа: А. Светијева, *нав. дело*, 118, 217.

Сл. 25 Сликана декорација диванхане

капителима. Капители су такође изведени у различитим биоморфним мотивима, а првобитно су били позлаћени.⁹⁴ У соби је правим пиластрима посебно истакнута ниша за пећ. Унутрашњи оквири прозора су такође наглашени сликаном декорацијом у виду медаљона у преплету. Главна врата ове собе,

Сл. 26 Соба бојомоља кнеза Милоша са долајом

која представљају њену комуникацију са холем, обрађена су у дрворезбарској традицији балканске архитектуре. Сама врата садрже једноставну двоповршинску геометријску пластику, а истакнута су масивним профилисаним оквиром, који је са горње стране полукружно завршен. Колорит се састоји од чистих површина основних тонова, идентичних са онима на таваници. Сами зидови су сликаним

⁹⁴ Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 299.

пиластрима подељени у поља светложуте боје. Унутар ових поља налазе се мања поља овалне и ромбоидне форме, која су вероватно била предвиђена да буду оквир за слике и друге драгоцене предмете који су се морали налазити у овој соби. Илузији засвођеног простора посебно доприноси зидна сликана декорација, која се својим пастелним колоритом одваја од јасних боја дрворезбарских елемената. Сликарски су обрађене горње површине зидова од корниза до почетка тавана и заобљени прелаз којим је премошћена разлика између доње и горње зоне таванице. На светложутој основи су на тим местима осликани преплети и вреже са флоралним мотивима попут букета цвећа, цвећа у вази, цвећа у корпи, или корпе са воћем, углавном крушкама, бресквама и лубеницама.

Богомоља кнеза Милоша такође је украшена дрворезбарским радовима и сликаном декорацијом, сличном оној у шареној соби. Таваницу такође чини радијална композиција, чију структуру чини кружна форма подељена правилним вишеструким троугловима. У средини се налази дрворезбарски двостепени флорални мотив. На таваници су равномерно распоређене жута, црвена и зелена боја, а сродан колорит је примењен и на сликаној декорацији зидова. Посебно су обрађене горње површине зида према оџаклији, које су обликоване као нише за пећ, пролаз у оџаклију и долап, а на наспрамном зиду је слично обрађена ниша у којој су се највероватније налазиле иконе. У овој соби је сачуван оригинални долап,⁹⁵ чије су површине обојене црвеном и зеленом бојом, а истакнут је изузетно богатим декоративним оквиром у дрвету. Са сликаном лунетом на делу зида изнад долапа створена је илузија да се ради о вратима у другу просторију. Пролаз у оџаклију је, као и ниша за пећ, у горњем делу обликован као свод, али са сликаном хералдичком представом двоглавог орла са трофејима рата испод размакнуте завесе. У зидовима са обе стране пролаза су мање нише, које су такође колорисане. У овој декорацији преовлађују жута и зелена боја са сликаним орнаментима у црвеној и белој. Ниша за икону је истакнута жутом бојом и оквиром у коме се налази сликани орнамент у виду вреже зелене боје на црвеној позадини. Заобљене површине између зидова и таванице су, слично парадној соби, решене у другачијем, пастелном колориту. Овде су на светлоплавој основи зида осликани биоморфни преплети, завесе, вреже са букетима цвећа, вазе и чиније са воћем.

Најкомплекснија декорација у топчидерском конаку је изведена у диванхани. Она је, иако део заједничког простора хола, замишљена као посебна целина, што је назначено уздигнутим подом и пиластерима са капителима на улазу. Декорација диванхане је у

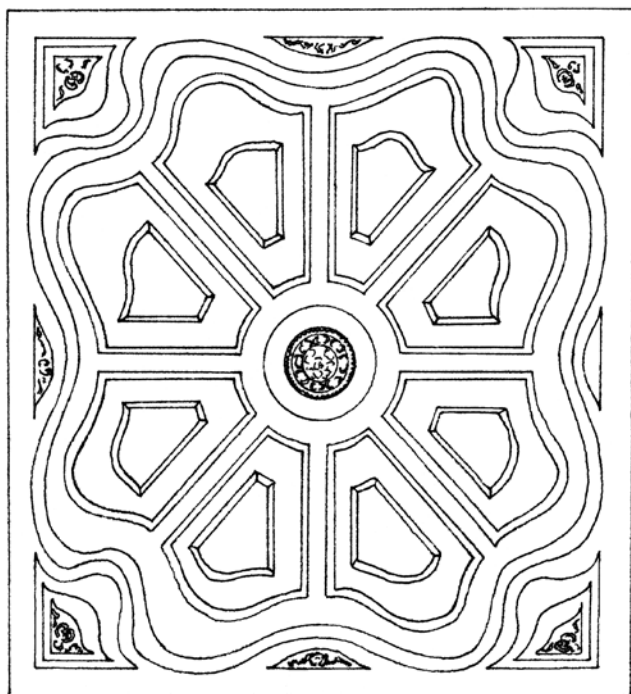
⁹⁵ Такав долап је постојао и у угадној соби са десне стране и реконструисан је у доста једноставнијем облику. Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 244.

потпуности очувана, али су боје временом оксидирале и потамнеле.⁹⁶ Састоји се од орнамената биоморфних и зооморфних мотива, с једне, и илузионистичког фриза фигуралног сликарства, с друге стране. Осим украсних лајсни које формирају основну структуру, у диванхани нема дрворезбарских радова. Док се на зидовима истиче зелена као основна боја, на таваници преовлађују топли тонови црвене, окер, жуте и смеђе. Таваница, као и у парадној соби и богомољи, припада типу правилне радијалне композиције, а њену структуру чини круг са таласастим S-линијама, уоквирен вишестепеном квадратном формом.⁹⁷ Све површине су сликарски обрађене, са биоморфним орнаментом у виду преплета и низом од наизменично постављених мотива ваза са цвећем и украсних врпци. Њима су покривене површине и ивице квадрата који уоквирује средишњу композицију, док је она сама обогаћена радијалним флоралним мотивом у виду лишћа и ружа. Слично су украшене и површине између прозора, док су капители пиластера на улазу у диванхану осликани тако да имитирају камен. У имитацији камена је осликана и трака која одваја таваницу од обних површина зида. Камен је, као драгоцен материјал, заједно са уздигнутим подом диванхане овде имао функцију истицања диванхане као репрезентативног простора у односу на простор хола. Симболичан значај границе у простору истакнут је и сликаним медаљонима на површини зида који дели диванхану од хола.

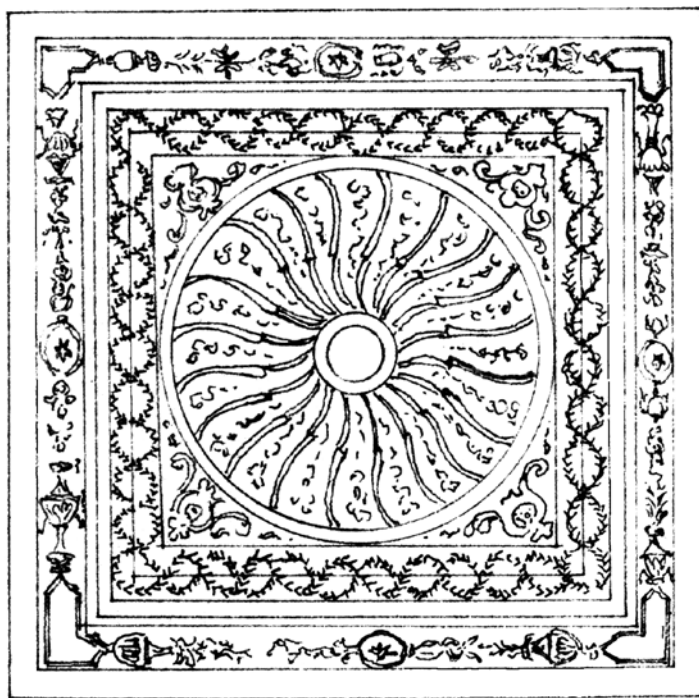
Као у парадној соби и богомољи кнеза Милоша, и у топчидерској диванхани се истиче зидно сликарство које покрива заобљене површине на прелазу између зидова и таванице. Те површине су изведене у малтеру и подељене у две хоризонталне зоне. У доњој се на средини сваке стране налази средишњи мотив хералдичко амблематског склопа, који се састоји од два пропета лава између којих је мања животиња, док су са стране вегетабилни симболички мотиви: чокоти винове лозе, лимунови, брескве и друго воће. Горња зона, са сликаним представама имагинарног пејзажа и ведута, знатно је сложенија. Централни мотив је такође амблематског карактера. То је птица, увек у различитим положајима. На зиду ка врту и ка холу је представљена раширених крила, док је на бочним зидовима приказана са спуштеним крилима. На зиду ка врту, птица у кљуњу држи маслинову гранчицу, док на оном десно од њега држи жито. Са сваке стране овог мотива налази се насликан предео, пресечен реком и мостом који повезује две обале, са палатама, утврђењима, топовима, шумом, коњима, дивљим животињама и птицама. У сваком овом сегменту се налази једна или више људских фигура на основу којих се

⁹⁶ Приликом рестаураторско-конзерваторских радова на конаку утврђено је да је сликарство на свим површинама, осим диванхане, претрпело неколико обнова: Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 300.

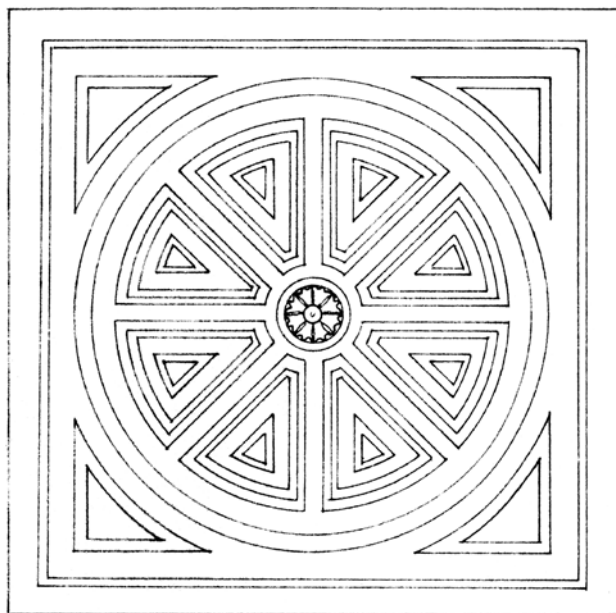
⁹⁷ За типологију таваница и сродне примере у кућама у Македонији: А. Светијева, *нав. дело*, 231, 248.

Сл. 27 Црїеж шаванице йарадне собе

Сл. 28 Црїеж шаванице диванхане

Сл. 29 Црїеж шаванице боїомолье

може видети да постоје две основне теме: сцене насиља, као што је рат (пуцање из топа), борба сабљама и лов (на вукове и медведе) или сцене мира, одмора и уживања, као што је шетња кроз природу, брање цвећа, пушење чибука, удварање (младић свира док девојка седи на обали реке) и богатства (вожња кочијама).⁹⁸ Читава сликана декорација у овој зони, ако изузмемо мотив птице, протеже се као непрекидни фриз и, занемарујући углове диванхане, има илузионистички аспект.

Дрворезбарска и сликана декорација топчидерског конака, као и архитектура, припада оновременој визуелној култури Османског царства. Декорација богатих османских кућа указује на посебну функцију собе као јединствене и недељиве јединице. Она је визуелизовала идеје о појединцу и имала за циљ истицање појединих простора као посебно важних у свакодневном и церемонијалном животу власника куће. О томе на првом месту говори посебна важност која је поклањана обради таванице. Апсолутна правилност њене кружне форме води порекло од схватања таванице као небеског свода. Оно је проистицало из посебног значаја који је имала купола и у хришћанској и у исламској култури. Символично значење неба је у османској монументалној архитектури било наглашавано декорацијом, аранжираном тако да одражава звездано небо.⁹⁹ Космолшка значења која су носиле композиције на таваницама одраз су геометријско-нумеролошког схватања света које је исламска култура наследила од питагорејског естетизованог универзума хеленистичке епохе и њеног схватања каузалног односа макро и микрокосмоса.¹⁰⁰ У оквиру резиденцијалне културе соба је, према томе, била симболична слика света по мери човека, од земаљске до небеске сфере, одражавајући тиме његов физички и духовни аспект кроз јединство активног и кон-

⁹⁸ Касније су овакве представе перципирале као алегоричке слике из живота кнеза Милоша: Ж. М. Јевремовић, *Историјске знаменитости Београда и Земунa*, Београд 1935, 24-26; М. Коларић, „Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године“, *ЗМПСУ*, 1, (1959), 20; У Шареном конаку у Крагујевцу постојала је сликана декорација по којој је тај конак и добио име. У соби у којој су одгајана деца кнеза Милоша су се налазили мотиви из њиховог најранијег детињства. Ту је била и велика слика на којој је приказана дадиља како љуља кнежевића Милана у колевци. Да би се истакао значај будућег кнеза, он је приказан као већи од дадиље са зеленом чалмом на глави: Р. П. Марковић, *Стари Крагујевац, Црква кнеза Милоша у Крагујевцу*, Крагујевац 1935, 12; М. Н. Николић, „Крагујевачка гимназија 1833-1933.“, *Споменица мушке гимназије у Крагујевцу*, 15-17; В. Ђорђевић, *Путничке црте*, књ. 2, Крагујевац 1869, 146-148.

⁹⁹ Идеја небеског свода у Османском царству је већ од 15. века била везана за сакралну архитектуру, у првом реду султанске задужбине, и била је носилац османске владарске идеологије о универзалној, светској владавини: S. Bağcı, „Painted Decoration in Ottoman Architecture“, *Ottoman Civilization*, vol. II, eds. H. Inalcik, G. Renda, Ankara: Ministry of Culture 2003, 747-748.

¹⁰⁰ К. Critchlow, „Pattern and Cosmology“, *Islamic Patterns: An Analytical and Cosmological Approach*, Thames and Hudson 1989, 57-73. Значење таванице као симбола небеског свода експлицитно је визуелизовано представом сунца на таваници конака кнеза Милоша у манастиру Враћевшница: Ф. Каниц, *нав. дело*, 330.

темплативног живота. У том контексту се мора посматрати и украс у собама топчидерског конака. Његов симболични репертоар има функцију визуелизације идеалног простора, карактеристичног за нововековно антропоцентрично схватање света.

Овакво схватање простора је у османској визуелној култури имало своју дугу историју и било уско повезано са обимном декоратерском продукцијом за двор у Цариграду. Сви стилови османске декорације били су произведени за двор, одакле су их прихватили други центри Царства. Разноврстан репертоар цветних мотива у собама кнеза Милоша у Топчидеру дело је провинцијских мајстора, али води порекло од система декорације који су дворски уметници развијали у Цариграду током читавог претходног столећа. Око средине 18. века класични, формализовани геометријски и флорални орнамент османске декоративне уметности је доживео промену, изазвану европским утицајима. Тада се појављују мотиви цвећа у вази и чинија са воћем, који задржавају популарност у престоници све до краја века, када нови талас европског утицаја у османску декорацију уводи и шири репертоар композиција са гирландама, букетима цвећа, украсним тракама, корпама са ружама и воћем.¹⁰¹ Управо се тада, упоредо са опадањем минијатурног, развија зидно сликарство. У османску архитектонску декорацију уводе се пејзажи, ведуте и мртва природа и европска барокна и рококо естетика се адаптира у нови, али, исто као и претходни османски стилови, чврсто кодификовани декоративни систем. Осмишљена прво за апартамане у Топкапију, ова врста декорације се, захваљујући повећаној моћи провинцијског

Сл. 30 Георгије Вујић, Аудијенција Јоакима Вујића на двору у Пожаревцу (Ј. Вујић, Пушешествије по Србији, Будим 1828.)

¹⁰¹ S. Bağcı, *нав. дело*, 755-757.

племства у време Селима III (1789-1807), брзо почела примењивати широм Османског царства.¹⁰²

Упркос утврђеним решењима и равномерној распрострањености овакве декорације, она је само донекле хомогенизовала респектабилни друштвени слој Османског царства. У оквирима овог система декорације појединци су, поред свог високог друштвеног положаја, могли исказати и свој посебан културни и верски идентитет.¹⁰³ Будући да османска муслиманска култура, која је успешно усвојила елементе европске уметности, није све до краја 19. века у свом зидном сликарству толерисала фигуру,¹⁰⁴ уношење фигуралних представа, какве постоје у топчидерском двору, представљало је одлику хришћанских кућа. На тај начин су угледни представници хришћанских заједница, посредством уношења фигуралних представа у конвенционална решења османских зидних декорација, визуелизовали свој идентитет у оквиру мултикултуралног царства. То се на првом месту односи на хералдичко амблематске и жанр композиције, какве су очуване у двору кнеза Милоша у Топчидеру. Монументалност сликаних лавова и птица у диванхани и двоглавог орла у богомољи кнеза Милоша указује на симболични значај оваквих

Сл. 31 и 32 Сликана декорација диванхане, дејшаљи
Сл. 33 Сликана декорација собе (бојомоље), дејшаљ

Сл. 34 Ниша за иконе у соби бојомољи кнеза Милоша

¹⁰² G. Renda, „Ottoman Painting and Sculpture“, *Ottoman Civilization*, 937. На простору Београдског пашалука локални моћници су такође исказивали свој статус осликаним резиденцијама. Тако је панчевачки сликар Лазар Радовановић 1800. године осликавао собе у конаку београдског везира Хади Мустафаше, а познат је и пример Петра Николајевића Молера, који је сликао конак Кучук Алије: упор. Б. Вујовић, *нав. дело*, 234, 379. Зависност од престонице, без потребе за истицањем регионалне специфичности, показује и понављање ведута Цариграда и Босфора где год да се ова декорација примењивала. Тако је и у конаку кнеза Милоша у Крагујевцу постојао приказ Цариграда: В. Ђорђевић, *Путничке црте*, II, Крагујевац 1869, 146-148.

¹⁰³ I. Kuyulu, „Anatolian Wall Paintings and Cultural Traditions“, *EJOS*, Vol. III, No. 2, (2000), 1-27.

¹⁰⁴ G. Renda, *нав. дело*, 938.

представа. Малобројни очувани примери зидног сликарства Балкана¹⁰⁵ и Анадолије¹⁰⁶ показују да су оне вероватно чиниле део утврђеног репертоара у резиденцијама богатих хришћана и да су могле носити ангажовано политичко и верско значење.¹⁰⁷ Тако је представа двоглавог орла, хералдички пиктограм византијске империјалне иконографије, вероватно имала посебну тежину за све хришћане у Османском царству.¹⁰⁸

Упркос ограниченом броју мотива, њихов аранжман, као и варијације у акцесорним детаљима, указују на могућност да је њихова употреба била одређена посебним идејним програмима. О важности формулисања сликаног програма говоре и захтеви наручилаца за увођењем људских фигура, будући да су се преко њих могли исказати сложенији идејни садржаји од прочишћених, строго дефинисаних пејзажа и ведута преовлађујуће исламске зидне декорације. Људске фигуре су у декорацији хришћанских кућа на територији Османског царства све до краја 19. века изведене наивно, често са лошим пропорцијама, пошто мајстори нису могли стећи потребно академско образовање за њихово представљање.¹⁰⁹ Такве, наивно реализоване су и представе људских фигура у жанр сценама топчидерске диванхане, која истовремено представља и једну од најстаријих очуваних целина фигуралног сликарства на територији коју је некад заузимала османска држава.¹¹⁰

Управо посредством фигуралних композиција, у декорацији топчидерске диванхане визуелизован је одређени програм, који је, усклађен са идејом топчидерског двора као *vile suburbane*, тематизовао свет природе и место човека у њему. У непрекидном фризу сликаног пејзажа у диванхани може се уочити тежња ка симетрији и понављању како појединих мотива, тако и композиционих целина. На свакој страни диванхане примењена је скоро истоветна композициона схема пејзажа, са мостом који спаја две

¹⁰⁵ У Бугарској је у ходочасничким собама и порти Рилског манастира и кућама у Бањској очувана зидна сликарска декорација са мотивима сличним онима у Топчидеру: А. Рошковска, Ј. Мавродинова, *Стенописен орнамент – Блгарско художествено наследство*, Софија 1985, 81-91, 442-445.

¹⁰⁶ У Анадолији то потврђује пример тзв. Свештеничке куће, чији програм укључује птице, лавове, I. Kuyulu, *нав. дело*, 13-17.

¹⁰⁷ Тако је протумачен мотив лава који раскида ланце на улазу у Рилски манастир. Слично је са мотивом птице на северном зиду Самоковске порте, са јасним симболима ослобођења од ропства, као што су прозор са решетком, два пиштоља и часовник: А. Рошковска, Ј. Мавродинова, *нав. дело*, 81-87.

¹⁰⁸ Ова представа се налази у Свештеничкој кући у Анадолији, која у свом програму садржи још мноштво идентичних мотива са топчидерском диванханом, попут кочија са коњском запрегом, птица, лавова итд. У тој кући се налази и сцена из библијске историје, којом је експлицитно исказан верски идентитет власника: I. Kuyulu, *нав. дело*, 13, 14, 16.

¹⁰⁹ G. Renda, *нав. дело*, 938-939.

¹¹⁰ Очувани примери фигуралног сликарства на територији Балкана потичу из средине 19. века, а из Анадолије из 70-их година 19. века: А. Рошковска, Ј. Мавродинова, *нав. дело*, 124-157; I. Kuyulu, *нав. дело*, 13.

обале и фланкира средишњи мотив птице. У њој опет постоји правилност, јер лева обала показује све одлике уређене природе са комплексном архитектуром, док су на десној представљена утврђења, топови или пустош насељена дивљим животињама. Овим је предео подељен на две различите емоционалне сфере и јасно дефинисан антагонизам између култивисане природе, као симбола цивилизације и мира, и дивље природе, као места рата и насиља. Овакво амбивалентно схватање природе у нововековној култури је у великој мери артикулисало и саморазумевање појединца, одражавајући промене у концепцији о идеалном животу. Оно се заснивало на антители између цивилизоване природе, каква је у топчидерској диванхани представљена сликаном архитектуром, и пустоши, са представама дивљих животиња.¹¹¹ Концепт култивисане и плодне природе експлицитно је истакнут пасторалним жанр сценама.¹¹² Природа је, према томе, у топчидерској диванхани представљена као простор уживања – *locus amoenus*, у коме се одигравају сцене одмарања и брања цвећа, шетње уз обавезан чибук, удварања крај реке и вожње кочијама. Ово значење припитомљене природе потврђују не само слике фантастичне архитектуре већ и монументалне представе птица које у кљуну носе жито и маслинову грану, симболе благости, плодности и обнављања природе.¹¹³ С друге стране, сцене борбе, било да су аранжиране као пуцање из топа или као двобој и лов, дефинишу значење природе као застрашујућег простора – *locus horridus*. Оваква контекстуализација природе потврђена је и у самој слици предела, честим понављањем мотива дрвета са сломљеним гранама. Овај мотив у европској уметности увек указује на невреме, чиме се пејзаж у топчидерској диванхани интерпретира и као слика неумитних природних сила, а природа дефинише као место човековог искушења.¹¹⁴

Сликани програм топчидерске диванхане, према томе, не може се посматрати као пука декорација. Његов положај испод космолошког цртежа таванице указује на другачију, метафизичку реалност, која га заједно са његовим комплексним садржајем издиже у сферу етичких категорија. У његовој основи стоји идеја части, артикулисана

¹¹¹ Дијалектичка техника укључења контрастних пејзажа у људске односе и емоције, као основне теме сликаног наратива, у италијанском сликарству је почела да се примењује још у 16. веку: M. Warnke, *Political Landscape, The Art History of Nature*, London 1994, 117, са старијом литературом.

¹¹² О традицији пасторалних представа у европском нововековном сликарству: R. Kafritz, L. Gowing, D. Rosand, *Places of Delight, The Pastoral Landscape*, Phillips Collection Washington D. C. 1989.

¹¹³ Такво значење представа маслинове гране и жита редовно се појављује у ренесансној и барокној амблематици: A. Henkel und A. Schöne, *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhundert*, Stuttgart-Weimar 1996, 214, 215, 319.

¹¹⁴ Употреба овог симбола, честог у амблематским представама, била је везана и за политичке конотације, па је тако сломљено дрво, слично представи узбурканог мора, могло бити метафора опасности које прете држави. M. Warnke, *нав. дело*, 123-125.

визуелизацијом модерно схваћеног идеалног живота, у коме се, посредством човековог емоционалног односа према природи, истиче и традиционална врлина храбрости пред силама природе и модерна категорија укуса, односно способности чулног доживљаја њених лепота.¹¹⁵ То је заправо био још антички етички концепт, транспонован у нововековну слику човека у коме су врлине лепоте и храбрости међусобно комплементарне, по коме је човекова морална и духовна снага морала бити видљива у његовој спољашњости. Идеални живот предвиђа идеално окружење, па се у том смислу и читаво сликарство у собама топчидерског конака, са обиљем својих представа воћа, цвећа и винове лозе, сличних онима које се појављују на иконостасима цркава, може тумачити као симболична представа земаљског раја,¹¹⁶ која је имала функцију „сакрализације“ оних просторних целина у оквиру двора које су биле везане за свакодневни, духовни и церемонијални живот кнеза Милоша.¹¹⁷

*

У складу са архитектуром и декорацијом конака у Топчидеру, он је морао бити опремљен тако да потврђује високи статус кнеза Милоша. Од оригиналног намештаја очуван је само долап у богомољи кнеза Милоша и порцеланска пећ са орнаментима и глазуrom, која је увезена из Хабзбуршке монархије.¹¹⁸ Најбољи увид у првобитну опрему топчидерског двора пружа „Инвентар налазећи се Ствари у Конаку Правитељственом у Топчидеру“, који је 19. априла 1843. године сачинио Јован Новаковић, новопостављени надзорник топчидерских добара. Након одласка кнеза Михаила из Србије 1842. године ствари у топчидерском двору су биле запечаћене, да би се, због израде инвентара, отпечатиле тек по налогу Павла Станишића, министра финансија у уставобранитељској влади.¹¹⁹ Инвентар показује да је топчидерски двор био, слично другим конацима кнеза Милоша, репрезентативно опремљен. Он је био намештен тако да одговара потребама и оријенталног и европског комфора и репрезентативности.¹²⁰ Као и у другим конацима,

¹¹⁵ О идеализовању природе у оквиру приватног живота код Срба: М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, Београд 2006, 591-592.

¹¹⁶ О симболици оваквих представа на иконостасима и њиховом значењу рајског врта и духовног пејзажа: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996, 100-101.

¹¹⁷ Овакав концепт појединих простора у оквиру дворова кнеза Милоша потврђује и податак да су се изнад врата у Шареном конаку у Крагујевцу налазили натписи религиозне садржине: *Мемоари Стефана Стевче Михаиловића*, прир. Ж. Живановић, Београд 1928, напомена на стр. 65.

¹¹⁸ Могуће да је ова пећ постављена у другој половини 19. века. Види: Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 296.

¹¹⁹ АС, МФ-П, 1843, ф. III, 77. То значи да је све што се у том тренутку налазило у конаку припадало кнезу Милошу и кнезу Михаилу. Међутим, списак ствари не одражава у потпуности изглед унутрашњости топчидерског конака, пошто су неке ствари вероватно изнете приликом одласка кнеза Милоша и, касније, кнеза Михаила из Србије.

¹²⁰ Н. Раносовић, „Намештај у конаку кнегиње Љубице“, *ГТБ*, књ. 7, (1960), 171-174.

и у топчидерском се вероватно налазио дрворезбарени намештај, ћилими и оружје на зидовима.¹²¹ Оријентални намештај је био заступљен у софама и миндерлуцима, а све је било покривено ћилимима и простиркама, чију су удобност обезбеђивали душеци, тзв. шиљтеци, и бројни јастуци. То потврђује и Инвентар, у коме су забележени *„један ћилим велики сџари, један ћилим велики нови, 14 јасџука од црвене чоје, 2 јасџука врло мала, џакође од црвене чоје, 25 јасџука од кадифе сџари, 14 јасџука разни, од лијиске басме, 3 јасџука врло мали од маџерије, 11 шиљџеџа разни од лијиске басме, 3 шиљџеџа са сачацама од лијиске басме, један џокровац велики“*. Под миндерлуке у „великој соби“ топчидерског конака су биле постављане асуре, а Манојло Стефановић је 26. октобра 1831. године добио 61 грош за покривање оцаклије чојом.¹²²

Канцеларија и трпезарија су биле уређене на европски начин, као што је то било уобичајено и у претходним дворовима. У трпезарији крагујевачког конака се налазио сто за 60 особа, који се у време ручка прекривао столњаком. Гвоздени прибор је касније замењен посуђем набављаним у Бечу, сребрним чашама са кнежевим грбом и сребрним виљушкама и ножевима са монограмом кнеза Милоша. У старом конаку у Београду су коришћене салвете, порцелански тањира, тацнице за слатко итд.¹²³ По Инвентару ствари топчидерског конака, ту се налазио и већи број столова и столица, и то *„11 сџолица кожни, 14 дрвене жуџе, 6 од сламе, 4 асџала ординар и 2 асџала лаџирана“*. У трпезарији старијих конака једна столица, већа од осталих, била је намењена кнезу Милошу. То је било посебно седиште, које је, у случају да он није присуствовао ручку, остајало празно.¹²⁴ Једна таква столица кнеза Милоша постојала је вероватно и у топчидерском конаку, а у Инвентару је забележена као *„једна сџолица дрвена са раменима“*.

Постеље су се, по оријенталном обичају, постављале на под, да би се преко дана склањале. У топчидерском двору користили су се и европски кревети са душеком. У конаку је било *„шесџ сламњача од бела џлаџина, један чаршав велики сџари, један чаршав велики нови, један душек од бела џлаџина, један душек од маџерије лијиске, један чаршав велики на кревеџ од басме, један кревеџ дрвен (са) зеленом фарбом“*. За двор је купована квалитетна постељина, пошто је 30. октобра 1831. Јовану Георгијевићу за осам јоргана плаћено *„џо конџи“* 564,30 гроша.¹²⁵ За одржавање личне хигијене коришћена је *„када*

¹²¹ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 171.

¹²² АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

¹²³ М. Петровић, *нав. дело*, 415.

¹²⁴ Таква столица је постојала и у београдском конаку: М. Петровић, *нав. дело*, 415. О свечаним ручковима на двору кнеза Милоша: О. Д. Пирх, *нав. дело*, 78-80.

¹²⁵ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

куѧалишѧе".¹²⁶

Собе у конаку су ложене из засвођених удубљења у зидовима ѧихових помоћних одељења – оѧаклија. На тај начин су по две собе могле бити ложене из једне оѧаклије, пошто су оба ложишта имала одговарајуће пећи у собама. Само у великој оѧаклији, тзв. каве-оѧаку, постоји озидан барокизиран камин.¹²⁷ За грејање су служили и мангали, а у конаку је, по Инвентару, био „манѧал од ѧиринча са ѧаблом”.¹²⁸ Конак је био осветљаван свећама, „белим и шареним”,¹²⁹ стављаним у свећњаке, а у већим просторијама, као што је трпезарија, у полијелеје.¹³⁰ У Инвентару је пописан и „један чирак велики” и „један чирак велики на ѧодобије ѧолијелеје”.¹³¹ За осветљење су коришћени и фењери, што потврђује и Инвентар, у коме су забележена два „фењера велики од сѧакла”.¹³² Фењери и полијелеји су спуштани са таванице, што су потврђивале гвоздене вешалице са котуром, које су се налазиле на средини таваница оба хола.¹³³

Прозори су били покривени белим и разнобојним завесама, које су биле окачене на алке. У Инвентару је забележено „6 комада фиронѧе од разне маѧерије и 11 комада фиронѧе беле на ѧенђерима”.¹³⁴ Иако их нема у Инвентару из 1843, у конаку су морала постојати и огледала. Једно велико огледало је постојало и у шареној соби у Старом двору у Београду.¹³⁵ По Тефтеру разних трошкова конака београдског из 1831. године за конак су била набављена четири огледала „велика ораова”, а тишлеру Мелхиору је за „осам комади ѧранчирѧелера и ѧослужавника, и ѧервас на оѧедало” било плаћено 50 гроша.¹³⁶

У Инвентару конака је забележен и велики број слика и икона. Пописано је: 4 контрафе „мале, силним фиѧурама”, 11 контрафе „разне, мале и велике”, 1 контрафа „у [...] кайѧѧана”, 1 икона велика „сребром оковаѧа, русиска”, 6 икона „разне, 2 велике и 4 мале” и један „Јерусалим од седефа”. Неке од слика и икона су биле покривене завесама,

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Овај камин је реконструисан на основу камина у „Докторовој кули“, кући Бартоломеа Куниберта на Врачару, коју је кнез Милош купио 1834. године, и на основу сличних камина очуваних у Тетову, Бардовцу и Смедеревској Паланци: Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 295-296.

¹²⁸ АС, МФ-П, 1843, ф. III, 77.

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ За опис трпезарије у Крагујевцу: Ј. Вујић, *нав. дело*, 85.

¹³¹ АС, МФ-П, 1843, ф. III, 77.

¹³² Исто.

¹³³ Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 295.

¹³⁴ АС, МФ-П, 1843, ф. III, 77.

¹³⁵ М. Петровић, *нав. дело*, 414.

¹³⁶ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

што је забележено и у Инвентару као „2 фироніе на две иконе“ и „8 комада фироніе на конїрафе“.¹³⁷

Ових 16 слика и седам икона биле су вероватно део дворске галерије установљене у топчидерском конаку, која је била и прва збирка слика у Кнежевини Србији. Та збирка је почела да се формира још 1823. године, куповином дела српских сликара из Аустрије. Прво су биле откупљене две слике Јефтимија Поповића, од којих се за другу зна да је била портрет Герасима Зелића.¹³⁸ Тај портрет је био послат да би се кнез и његова околина уверили у портретско умеће Јефтимија Поповића. Он се кнезу Милошу препоручивао као сликар који већ пет година студира на бечкој Ликовној академији и који је већ радио портрете „їервих људи“. Јефтимије Поповић се обавезао кнезу да ће сваки портрет бити „како шїо је у наїштури“, боље него што Павел Ђурковић ради, који није студирао на Академији и који не разуме „їрунїї молера“, а на гласу је само зато што бољег у српској средини није било.¹³⁹ Ипак, за портретисање кнеза и његове породице био је 1824. године ангажован Павел Ђурковић.¹⁴⁰ Ускоро је из Вршца био позван и Аксентије Јанковић да портретише три члана кнежеве породице.¹⁴¹ Овим портретима су 1833. године прикључене три „кон-їрафе“ Константина Лекића, које је кнез Милош откупио за 2.000 гроша.¹⁴²

Највећа куповина слика за ову придворну галерију обављена је 1835. године од земунског трговца Наума Димитријадеса. Он је ту збирку од дванаест слика понудио кнезу Милошу још 19. децембра 1833. године на препоруку Милошеве старије кћери Перке, удате Хаџи Баић, а по цени од 701 цесарског дуката. Збирка је плаћена тек у априлу преко Панте Х. Стоила, и то 2.000 форинти, или 10.000 пореских гроша (416 дуката) и смештена у двор у Топчидеру. Ова збирка се састојала од седам слика Јована Стајића Тошковића, три слике Арсенија Теодоровића, једне слике непознатог уметника и једне од капетана „Франза оїї Шриффа“. По „Консигнацији сврху слеђујући икона и фигура“ Наума Димитријадеса из 1834. види се које слике су се налазиле у овој збирци. Од Јована

¹³⁷ АС, МФ-П, 1843, ф. III, 77.

¹³⁸ У то време је посредник између сликара и кнеза био Марко Георгијевић, који је био задужен да преведе Павела Ђурковића, који је 1824. радио портрете кнеза и његове породице. Портрет Герасима Зелића од Јефтимија Поповића није се допао Марку Георгијевићу као прва његова слика која је већ била у поседу кнеза Милоша, а он му је, још пре него што је портрет стигао, вероватно по налогу кнеза, писао да не долази: М. Целебџић, *нав. дело*, 61.

¹³⁹ Писма Јефтимија Поповића су објављена у: М. Петровић, *нав. дело*, 869-870.

¹⁴⁰ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1922, 156. Позната су три његова портрета кнеза Милоша, која се чувају у Народном музеју у Београду. То су слике Кнез Милош са фесом и Кнез Милош са турбаном. За њих види у: Н. Кусовац, *Српско сликарство 18. и 19. века*, Београд 1987, 49. Трећи портрет, Сликана биста кнеза Милоша у медаљону, заведен је под инв. бр. 3768.

¹⁴¹ М. Петровић, *нав. дело*, 1, 871-872.

¹⁴² *Исто*.

Стајића Тошковића, ту су биле: „Хеба и Јуџиџер као орао у величини човеческој“, „Расџаџиџе Хрисџово“, „Положение Хрисџово“, „Церес боџиња џлодова“, „Расџаџиџе на друџу форму“, „Порџре свое са џолиџиџром и џемзли“, „Порџре Рубенца молера жене чрез особиџе лейџоџе“. Сlike Арсенија Теодоровића су: „Варвара мученица“, „Расџаџиџе Хрисџово са Јоаном и Боџородиџом“ и „Порџре Досиџеја Обрадовића“. Од капетана „Франџа оџи Шрифа Турско босанска ноџива и доле џрад Бербир исмалан са воденом фарбом на џлаџиџну“, а од непознатог сликара „Целомудрена Сосана, особиџо ураџена лейџо“. Препоручујуџи ову збирку кнезу Милошу, Наум Димитријаџес је истакао да су иконе „оџи блаженоџочивџеџ оноџ искусеџеџеџ Србина живоџисане“, као и да су углавном све у „човеческој величини и са особиџиџм лейџим Рамови израчени и верло скуџоџџени“. То потврђује и списак слика у консигнаџији, у коме се види да је свака слика имала „џолиџиџран“ рам и позлаџене „џиџабље“. ¹⁴³ Кнежевој галерији треба додати и осам слика које су набављене 1833. године од новосадског трговца Лазара Милетића. ¹⁴⁴ У току прве владавине кнеза Милоша могуће је да су у топчидерску галерију били укључени и радови Уроша Кнежевића, ¹⁴⁵ који је 1835. године урадио портрете кнеза Милоша. ¹⁴⁶

Као и други скупџцени предмети, било да припадају османској или европској култури, и дворска галерија у Топчидеру била је показатељ моћи кнеза Милоша. Ако изуз- мемо портрете кнеза Милоша, од којих су се неки вероватно налазили и у овом конаку и који су имали функцију репрезентативног симболичног присуства кнеза, сама галери- ја слика није била политичко-програмног карактера. ¹⁴⁷ По рачуну земунског трговца види се да се галерија слика кнеза Милоша састојала, осим портрета и једне ведуте, углавном од слика са религиозним и митолошким темама, вероватно копијама Рубенса,

¹⁴³ М. Петровић, *нав. дело*, 1, 873-874; М. Целебџић, *нав. дело*, 187-190.

¹⁴⁴ М. Целебџић, *нав. дело*, 159, 171.

¹⁴⁵ Неки радови Уроша Кнежевића могли су бити откупљени за кнежеву збирку у Топчидеру, пошто је за портрете српског кнеза и руског цара добио 20 дуката цесарских: М. Петровић, *нав. дело*, 874. Овај сликар је био ангажован и за сликање ефемерних конструкџија, постављаних као декор за „торжествени“ дочек кнеза Милоша из Цариграда 1835. године: М. Коларић, *Класиџизам код Срба*, књ. 3, 262-263.

¹⁴⁶ Урош Кнежевић је портрете кнеза радио за „Исправничества“, а осим тога навео је и следеће радове за кнеза Милоша: „У парадној униформи целе природне величине портре, који се налази у сали Високославног Совџета“, „Обаџка израџени ордени Ваше Светлости и Историческо изџображеније Ваше Светлости оног времена када сте Србију од Тиранства и Пропасти изџављали и како и данас изџављате које је Ваша Светлост намеравала за муре определити“. Исто, 253-254; Н. Симић, *Кнез Милош и српска уметност*, Београд 1960, 10-11, 16-17; П. Васић, *Урош Кнежевић*, Опово 1972, 9.

¹⁴⁷ Такав програм је постојао у двору у Крагујевцу, у коме се испред канцеларије налазила слика алеџорије добрџинства, а у сали се у зачељу налазио портрет кнеза, осветљен свећама и украшен гранама од шимџира, док су око портрета биле изложене слике победничких битака кнеза Милоша на Дубљу, Чачку, Пожаревцу и Карановцу. Упор: *Новине србске*, бр. 42, (1834), 166.

Коређа, Гвида Ренија.¹⁴⁸ Она је, према томе, носила другу врсту ангажованости и на тај начин била укључена у репрезентацију кнеза Милоша. Галерија слика је имала функцију истицања високог статуса кнеза посредством идеологије негованог укуса, оличеног у колекционарским праксама, које су имале дугу традицију у европској дворској култури.¹⁴⁹ Дворска галерија, какву је установио кнез Милош у Топчидеру, имала је, према томе, у првом реду функцију јасног означавања владарског статуса кнеза Милоша. Свест о лепом и њена повезаност са сликом као уметничким делом, која је демократизована током 18. века и подржана појавом естетике као посебне дисциплине, постала је значајан елемент идеологије грађанског друштва.¹⁵⁰ Неговање личног укуса и његово исказивање преко куповине уметничких слика било је већ развијено у грађанској култури богатијих Срба у Хабзбуршкој монархији, одакле је ту праксу преузео и кнез Милош.¹⁵¹ Тако је у оквирима двора кнеза Милоша у Топчидеру идеологија појма лепог, кроз примену искуства из различитих културних простора, обједињена и наглашена двоструким визуелним аргументом: галеријом слика увезеном из Аустрије, с једне стране, и сликаним програмом диванхане, као праксом Османског царства, с друге.

Не може се утврдити место унутар двора на коме су биле изложене слике. Ипак, могуће је претпоставити да је бар један део икона вероватно био окупљен у посебном сакралном простору двора, односно кнежевој богомољи. То би се поклапало и са описом Музеја кнеза Милоша с краја 19. века. Остале слике, којих по инвентару има шеснаест, вероватно су биле распоређене у репрезентативним просторима, као што су сала трпезарије, хол и шарена соба. Програм галерије, ако се као њена основа узме списак слика Наума Димитријаде, исказивао је лични укус кнеза Милоша у препознатљивим оквирима европске идеологије лепог. То је био идеал старих мајстора, уобличаван у дворским колекцијама отвореним за јавност, али и новоуспостављени култ уметника,¹⁵² оличен у аутопортрету Јована Стајића Тошковића. Портрет Доситеја Обрадовића пак

¹⁴⁸ Каснији опис галерије слика у конаку у Топчидеру дао је Стеван Тодоровић у свом тексту: „Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама“, *ГСУД*, књ. VI, св. XXIII старог реда, (1868), 60.

¹⁴⁹ Током 18. века дотадашња дворска колекционарска пракса, усмерена искључиво на демонстрацију владарске величајности, почиње да поприма едукативну јавну намену у циљу стварања лојалне, васпитане и образоване поданичке популације: T. DaCosta Kaufmann, *Court, Cloister & City, The Art and Culture of Central Europe 1450-1800*, The University of Chicago Press 1995, 167-203, 393-396.

¹⁵⁰ F. Haskell, „The Arts as an Index of Society“, *History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past*, Yale University Press 1993, 217-235.

¹⁵¹ М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 508-521.

¹⁵² K. S. Jaffe, „The Concept of Genius: Its Changing Role in Eighteenth Century French Aesthetics“, *JHI*, Vol. 41, No. 4 (Oct.-Dec. 1980), pp 579-599.

показује да је галерија слика кнеза Милоша била повезана и са националним идеалима српског друштва, исказиваним преко успостављања и визуелизације култа модерних националних хероја.¹⁵³ Национални предзнак није остао ограничен на појединачне слике. Читава галерија слика је, кроз модерну сакрализацију појма уметности и схватања њене улоге у националној култури,¹⁵⁴ понела у српској јавности значење најрепрезентативнијег националног културног производа. Тај контекст јој се даје и у ангажованом тексту Георгија Петровића „*Нешто о художеству са крајким ѧојлемом на нас Србе*“, у коме се истиче да је кнежева збирка слика у Топчидеру најзнаменитија у нашем народу и посебна по томе што је састављена од дела српских уметника.¹⁵⁵

Лични уметнички укус и побожност, које је исказивала збирка икона и слика, били су доминантне али не и једине вредности у топчидерском двору кнеза Милоша. Намештај и употребни предмети свакодневног живота откривају снажно присуство карактеристичних идеала османске културе. То се у првом реду односи на културу уживања, оличених у ритуалима конзумирања кафе и дувана. По аналогiji са претходним конацима, и у топчидерском су вероватно постојали развијени посебни простори и предмети који су били у функцији ових свакодневних пракси. То су били каве-оѧак, у коме су држане кесе и сандучићи за кафу, ибрици, ѧезве, зарфови, филѧани, послужавници и тепсије.¹⁵⁶ Култура конзумирања дувана такође се ослањала на османску традицију, па је тако и кнез Милош имао скупоцене чибукe од ћилибара и сребра, са пратећом опремом, односно таблама од „*ѧиенећке*“ и од „*ѧиринча*“, које су се постављале испод.¹⁵⁷

Значајан удео у улепшавању свакодневног живота у двору имала је и култура неговања цвећа, које није било ограничено на врт, већ је красило и унутрашњост двора. Честа је била учтива размена цвећа као узајамних поклона између српске и турске елите у Београду. Илустративан пример су исплате у Тефтеру разних трошкова београдског конака „*Алаи бејовом Марку за ѧринеѧо цвеће Алаи беју*“ и „*Турчину за донеѧу саксију*

¹⁵³ О визуелизацији култа Доситеја Обрадовића: М. Тимотијевић, „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе*, III, (2001), 39-55; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 110-112. О портрету Доситеја Обрадовића у оквиру приватних галерија слика: М. Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, 515.

¹⁵⁴ У српској средини је сакрализација уметности током читавог 19. века била директно повезана са сакрализацијом нације, а уметност је схватана као израз националног духа: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, 39-49.

¹⁵⁵ Г. Петровић, „Нешто о художеству са кратким погледом на нас Србе“, *Сербски народни лист*, бр. 16. и 17, Будим (1842), 122, 129. Прештампано у: М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 4, 105-111.

¹⁵⁶ За потпуни списак предмета у каве-оѧаку у старом двору кнеза Милоша у Београду: упор. М. Петровић, *нав. дело*, 416.

¹⁵⁷ Упор: *Исто*, 414.

каранфила у сѣаром двору”.¹⁵⁸ Ритуализована дворска свакодневица била је обележавана звоњавом, која јој је давала свечани тон. Звона су била обавезна при оглашавању почетка свечаних ручкова,¹⁵⁹ а о њиховој раширеној употреби у дворској култури говори и наруџбина 28 звона од „Асан-аџе чибукчибаше“, коме је за звона и услугу чишћења чибука било плаћено 55 гроша.¹⁶⁰

САКРАЛНИ ПРОСТОР – ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА ПЕТРА И ПАВЛА

После двора, најзначајнија репрезентативна грађевина топчидерског дворског комплекса, која је и данас очувана, је дворска црква Светих апостола Петра и Павла. Црква је веома страдала у Првом светском рату, када је уништена и црквена архива која је датирала од 1837. године, а са њом и непроцењиви подаци за историју Топчидера.¹⁶¹

Изградња

Припрема за грађење цркве Светих апостола Петра и Павла почела је већ у фебруару 1832. године. Под надзором Николе Ћирумана почело је вађење камена, а у јуну је доведен циглар из Смедерева.¹⁶² Камен је довлачен из мајдана који се налазио на Сењаку, а вероватно и из мајдана у Раковици и Жаркову. У грађевину су били уграђени и камени надгробни споменици старог гробља.¹⁶³ Гвожђе за зидарске и друге послове је набављено преко панчевачког трговца Емануела Зака, са којим је у кнежево име уговор склопио Цветко Рајовић, управник Београдске полиције.¹⁶⁴ Свечано полагање темеља, уз присуство кнеза Милоша, обављено је током последњих дана јуна. Кнез Милош је о томе писао епископу шабачком Герасиму Ћорђевићу: „Преосвешћени ѿсѿодине, разумео

¹⁵⁸ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

¹⁵⁹ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 78-80.

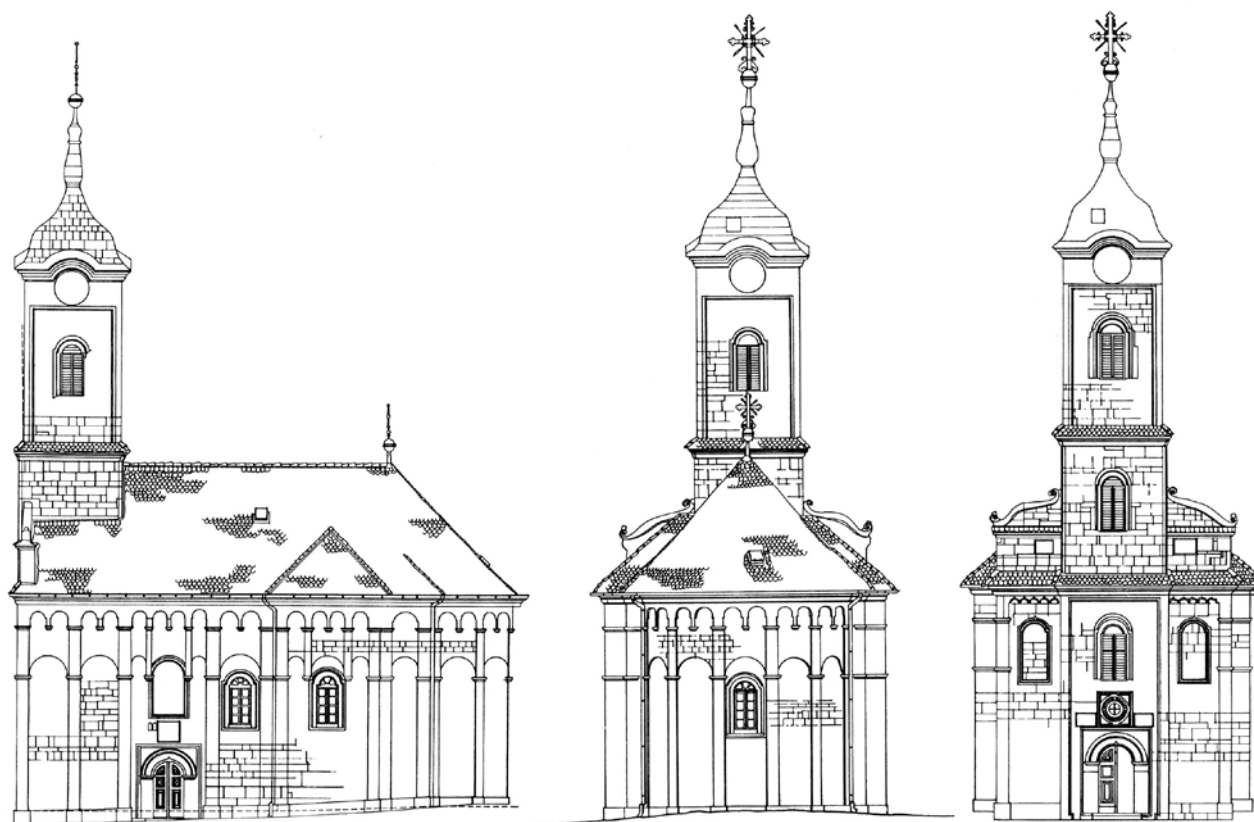
¹⁶⁰ *Исто*.

¹⁶¹ Тада су немачки војници који су логоровали у Топчидеру 1915. године уништили доста од црквеног мобилијара, два већа звона су претопљена: Б. Ј. Петровић, *Стогодишњица Топчидерског храма*, Београд 1935, 30, 32; Б. В. Перовић, *Београдска црква Светих апостола Петра и Павла у Топчидеру*, Београд 1982, 20-21.

¹⁶² Земља за цигле се вадила у Хрватском селу поред Саве: АС, КК, VI, 167, 179.

¹⁶³ Надгробне плоче без натписа и са орнаменталним украсом, целе или у деловима, уграђене су већим делом у звоник и нешто у црквени конак. Наопако окренуте, ове плоче су се могле приметити на јужној страни звоника, док је на северној страни постављен део надгробне плоче са реквизитима покојника, паром коњских клешта: В. Б. Перовић, *нав. дело*, 9-13.

¹⁶⁴ М. Коларић, *Топчидерска црква*, 337.

Сл. 35 Дворска црква Св. аїосїола Пеїтра и Павла у Тоїчидеру, јужна, истїочна и зайагна фасада (преузето из Б. Вујовић, Умешносїи обновљене Србије, Београд 1986)

сам из їочишїаеноїа вашеї їисма од 23. ї.м., да сїе у блаїовешїенију, и да сїе ради к мени доћи. Но ја суїра одавде їолазим у Тоїчидер, да будем їри їоложенију шемеља каїели коју у Тоїчидеру їрадиїи намеравам, и зайїо вас нећу моћи овде дочекаїи, їремда би ми било мило с вами видиїи се. Ако вољу узимаїе їреда ме изиїи, да заједно у Тоїчидер идемо, или да за мном у Тоїчидер дођеїе, їо ће ми мило биїи, јер ја сваїда себе среїна видим, кад се с вами сасїајем.”¹⁶⁵

Надзор над изградњом је, као кнежев представник, водио грочански кнез Живко Михајловић.¹⁶⁶ Како градитељима цркве Јањи Михајловићу и Николи Ђорђевићу нису били довољни њихови радници,

¹⁶⁵ Писмо кнеза Милоша шабачком епископу Герасиму Ђорђевићу од 24. јуна 1832, у коме му саопштава да сутрадан креће у Топчидер, чувано је у Архиви Епархије шабачке конзисторије а објављено је, заједно са још два писма кнеза Милоша, у: „Спрема за грађу историје православне јерархије у Србији“, Видовдан, бр. 76, (10. јул 1865).

¹⁶⁶ Учесник Првог и Другог устанка, Живко Михајловић је био једна од угледнијих личности Кнежевине Србије. Упор: М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, 95.

тражили су још 30 људи за грубе земљане радове и превоз грађевинског материјала. Живко Михајловић је тада, не успевајући да похвата Цигане који су благовремено побегли, расписао, уз кнежеву дозволу, кулук по околним капетанијама.¹⁶⁷ Већ 10. августа Јања Михајловић је питао кнеза Милоша какве прозоре да стави на цркву: од гвозђа, какви се обично стављају на куће, или од стакла, какви су за цркве. Кнез Милош је сам одредио да прозори на топчидерској цркви буду велики и да се на њих ударе „две шийке уздуж, а шри ѿйреко“.¹⁶⁸ Крајем августа је већ планирана набавка звона из Пеште.¹⁶⁹

Следеће, 1833. године кнез Милош је, у писму од 23. марта, наредио свом брату Јеврему Обреновићу, тада губернатору вароши и нахије Београдске, да „насиоји да се зајочешје цркве у Тоичидеру и Осѣружници шѣо ѿре доврше“.¹⁷⁰ Јеврем Обреновић је писмом од 29. марта обавестио кнеза Милоша о току радова на обема грађевинама. О цркви у Топчидеру он пише: „За ѿоичидерску цркву, знашје, каква је и колика је, и докле се дошло са ѿослом. Треба још да се зида 2 и ѿо аршина са садашњеј највишеј зида, до свода, да је сврши, као шѣо су ѿочели са каменом, а ѿако и ѿороњ од камена, и са исѣим ѿослом, а свод, да се сведе са циѣлом.“ Даље у писму он наставља са условима рада: „... Камен, креч, вода и ѿесак, да им се доносе на месѣо, и да им се да ѿо 10 ариѣа на дан, а они да даду 3 мајсѣора нама за вађење и разбијање камена на мајдану, а ѿроче да буде наша бриѣа, и ћушуре ишѣу 16.500 ѿроша, ниже нећеду, а ми смо им давали 12.500 ѿроша, ѿа не моју да ѿрисѣану. Поѣађали смо и на наднице, но ѿако, да на њи 18 мајсѣора ѿлаћамо колико уѣоворимо, а на 15 шеѣради да не ѿлаћамо нишѣа, заѣо шѣо су све сиѣна деца и нејака, или да их одвоје од себе, и ѿако, како иј не моју да одвое од себе, слѣдоваѣељно, није за ово ни ѿѣодба моѣла биѣи.“ Кнез Милош је одобрио да се доправка остружничке цркве погоди „ћушуре“, а топчидерске надницом. Јеврем Обреновић је у складу са тим погодио наднице са Јањом Михајловићем и Николом Ђорђевићем и послао кнезу „Ношју надница зидарски ѿри Цркви ѿоичидерској и ѿодруму учињени 1833 ѿодине“. За цркву су мајстори добијали по 6 гроша, калфе по 5, док су „чирачке“ наднице биле 4 гроша. За подизање подрума „чирачке“ наднице су износиле 3.20, док су мајстори добили 5 гроша. Сума исплаћена мајстору Јањи за цркву је била 14.948, а мајстору Николи 5.310 гроша, што је укупно износило 20.328 гроша. Сума исплаћена за подрум је била 710 гроша, тако да је за радове у Топчидеру, по рачуну који је поднео господар Јеврем, укупно било исплаћено 21.038,20 гроша.¹⁷¹

¹⁶⁷ АС, КК, VI, 180; М. Коларић, *Топчидерска црква*, 336-337.

¹⁶⁸ *Исто*, 203.

¹⁶⁹ Писмо Алексе Симића кнезу Милошу од 24. августа, АС, КК, VI, 193.

¹⁷⁰ Писмо кнеза Милоша Јеврему од 23. марта: М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 721.

¹⁷¹ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 770-771.

Док се Јеврем Обреновић организацијом радова на цркви бавио током марта 1833. године, у априлу је тај посао био поверен Алекси Симићу.¹⁷² У јуну те године радови су били убрзани,¹⁷³ захваљујући помоћи радника из нахија.

До лета следеће, 1834. године радови су се обављали неометано и црква је била изграђена до крова. Тада су наступиле тешкоће у изградњи. Јања Михајловић је, због преузимања изградње цркава у Сланцима и Врчину, намеравао да из Топчидера повуче чак 15 мајстора каменорезаца. По наредби кнеза Милоша, Живко Михајловић је спречио ту намеру Јање Михајловића, а он сам је умало био кажњен батинама.¹⁷⁴ Средином јуна 1834. године кнезу је јављено да су зидарски послови на цркви завршени.¹⁷⁵ Бели мермер за под у цркви је поручен у Пешти, а у Топчидер је стигао до 13. јуна, док се истовремено почело са малтерисањем куле звоника.¹⁷⁶ Тада су постављена и три звона, која су 3. јула плаћена 2.531,17 гроша, а током августа су били допремљени амвон и часна трпеза.¹⁷⁷ Са постављањем часне трпезе црква је била спремна за обављање богослужења. Датум освећења цркве није забележен, али је највећа вероватноћа да се то десило између 11. и 16. септембра 1834. године. Митрополит Петар Јовановић је 2. септембра обавестио кнеза да се освећење цркве не може обавити „које шѿио мајсѿтори у цркви раде, које, шѿио ће ѿоѿребно биѿи, још ѿо ѿгјешѿа ѿриуѿѿовиѿи“. У то време црква је била поплочана мермерним плочама, завршавали су се радови на троновима, часна трпеза је била спремна за подизање.¹⁷⁸ Кнез Милош је стигао у Топчидер 11. септембра, а 16. септембра је ту било приређено венчање брата кнегиње Љубице, што значи да је до тог периода обављено и освећење цркве.¹⁷⁹

Тачне укупне трошкове изградње цркве тешко је утврдити. По једном рачуну од 31. августа и низом рачуна од 31. октобра 1832. године за грађевински материјал –

¹⁷² АС, КК, VI, 272.

¹⁷³ Писмо Живка Михајловића кнезу Милошу од 27. јуна 1833. године: АС, КК, VI, 303.

¹⁷⁴ Томе је следила и побуна зидара због ниских надница, коју су обуздали Хаци Никола Живковић и Марко Богдановић: М. Коларић, *Топчидерска црква*, 337.

¹⁷⁵ Овоме је претходила кратка епизода са Јањом Михајловићем, када је преузео изградњу цркава у Сланцима и Врчину, због чега је хтео да одведе 15 каменорезаца са топчидерског градилишта. По кнежевој наредби, Живко Михајловић га је силом спречио да то уради. М. Коларић, *Топчидерска црква*, 337. Како је ова ситуација брзо превазиђена, она и није имала утицаја на ток градње цркве у Топчидеру.

¹⁷⁶ Иако часна трпеза, такође поручена из Пеште, није била допремљена, размишљало се о ангажовању каменорезаца. Види: писмо Живка Михајловића кнезу Милошу од 13. јуна 1834. у: Б. Петровић, *Стогодишњица Топчидерског храма*, 21-22.

¹⁷⁷ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 3, 632.

¹⁷⁸ Писмо митрополита Петра Јовановића кнезу Милошу од 2. септембра 1834. године, објављено у: Б. Петровић, *Стогодишњица Топчидерског храма*, 24.

¹⁷⁹ Србија, *Новине србске*, бр. 37, бр. 38, (1834).

камен, дрво, цигле и креч, за мајсторе, гвоздене пенцере и друге трошкове, укупна сума издата из народне касе за топчидерску цркву је износила 44.975,35 гроша.¹⁸⁰ По рачуну од 30. априла 1834. године за топчидерску цркву исплаћено је 60.512,11 гроша.¹⁸¹ Ако се претпостави да је укупна сума од преко 100.000 гроша чинила трошак изградње топчидерске цркве, то би значило да је ова грађевина била један од најскупљих градитељских подухвата у време прве владавине кнеза Милоша.¹⁸²

Архитектура

Топчидерски храм је изграђен као једнобродна засведена грађевина са полукружном апсидом на истоку и припратом са двоспратним звоником изнад на западу. На источној страни наоса су истакнути плитки певнички ризалити. Сам наос је пиластрима и потпорним луцима подељен на три травеја, од којих је источни дужи због певница. Дужина цркве је 19 метара, ширина 8.5, а са певницама 10.5 метара. Звоник је правилне квадратне основе, 4 x 4 метра. Укупна висина цркве, без крста на звонику, је 26 метара.¹⁸³

Црква је грађена од светложутог камена, са богатом архитектонском пластиком на фасадама и посебно рељефно обрађеним западним и јужним порталом, као и кружним отвором изнад западног портала. На северном и јужном зиду налазе се по два полукружно завршена прозора, а истоветан је отворен и у олтарској апсиди. Сличан прозор се налази и на средини западне фасаде, на њеном горњем делу, на оба спрата западне стране звоника, док су прозори на остале три стране звоника отворени на горњем спрату. Слепе, полукружно завршене плитке нише, величине сличне прозорима, налазе се на бочним деловима западне фасаде. Слична ниша се налази и изнад јужног портала. Фасаде су на јужној, источној и западној страни рашчлањене плитким пиластрима са хоризонталним профилисаним венцима, постављеним на приближно две трећине њихове висине. На њих је, као на капителе, ослоњен низ слепих аркада, изнад кога се, испод профилисаног поткровног венца, налази још један, мањи аркадни фриз. Због оваквог двоструког аркадног фриза топчидерска црква је у стручној литератури поређена са црквом манастира Враћевшнице.¹⁸⁴

¹⁸⁰ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 2, 599; Поновљено у: Б. Петровић, *Стогодишњица Топчидерског храма*, 18.

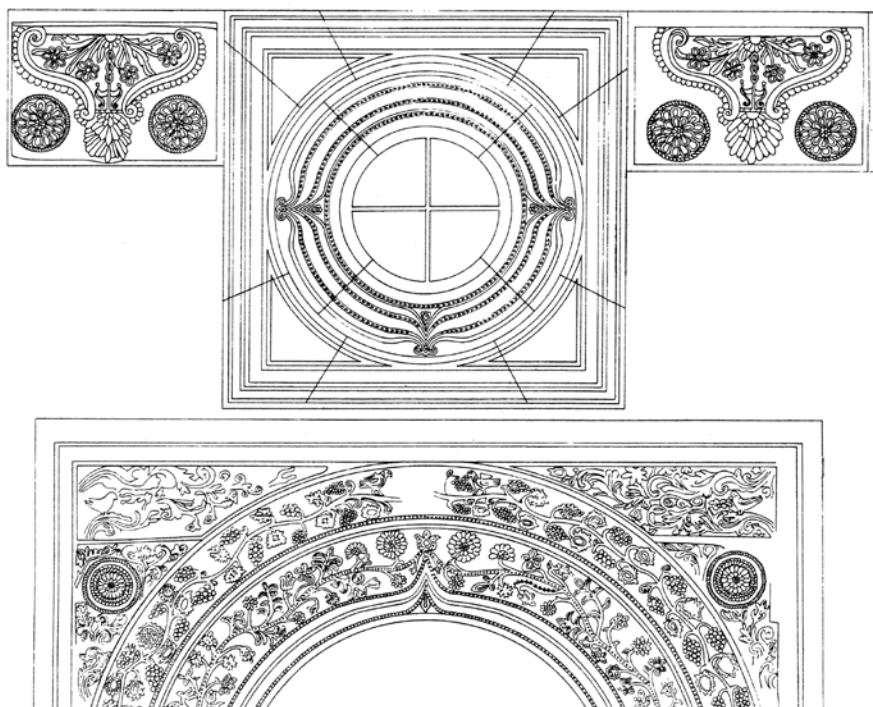
¹⁸¹ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 761.

¹⁸² Као добра компарација би могла да послужи сума од 142.484,28 гроша, која је исплаћена 1836. године за кнежев двор у Савамали: *Исто*.

¹⁸³ Димензије цркве је објавио В. Б. Петровић, *нав. дело*, 14.

¹⁸⁴ Упор: М. Јовановић, „Сликари топчидерске и Вазнесењске цркве у Београду“, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Зборник радова*, Београд 1970, 681-682, Исти, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба*, Београд-Крагујевац 1987, 97-98; Б. Вујовић, *нав. дело*, 112-115.

Другачији, много мањи фриз слепих аркада са тзв. седластим луком налази се на западној фасади испод поткровног венца и њиме је истакнут само њен северни и јужни део. Западна фасада је, са звоником као интегралним делом прочеља, обликована по узору на прекосавске барокне цркве. Она је пиластрима подељена на три дела, од којих је истакнут средишњи, на који се надовезује звоник. Високи забатни зид, који са западне стране сакрива кров цркве, завршава се барокним мотивом волута.

Сл. 36 Дворска црква Св. а́по́стола Пе́тра и Павла у То́пчидеру, рељефна декорација за́падног по́ршала (преузето из Б. Вујовић, Уметно́сти обновље́не Србије, Београд 1986)

Рељефна камена декорација представља високе домете у обради камених површина у српској архитектури тог времена. Распоређена је у правилна квадратна и правоугаона поља профилисаних ивица, а сконцентрисана је на површинама изнад западног и јужног портала. Рељеф изнад западног портала је распоређен у неколико целина: две полукружне архиволте и угаона поља, од којих је свако подељено на два хоризонтална дела. Изнад врата је изведена двострука декоративна полукружна ивица, која полази са леве и десне стране. Следећи лучни облик, она се на средини извија, формирајући мотив седластог или сараценског лука. Граница између две архиволте је назначена нешто једноставнијом декоративном ивицом. У доњој архиволти се налази мотив вреже

изведене у плитком рељефу. Она полази са леве и десне стране подножја архиволте, да би се спојила у средини. Већ се у овом рељефу примећује вештина обраде и богатство у репертоару мотива који обухвата различите облике лишћа и више од седам врста цветова. Иако је симетрија леве и десне половине очигледна, она није апсолутна, што целини даје богатији и динамичнији изглед, а с друге стране потврђује искуство и занатску вештину мајстора. Горња архиволта је слично обрађена, са рељефним украсом у виду винове лозе. Она је, као и претходни мотив вреже, прецизно и детаљно обрађена. И ова лоза полази са обе стране подножја архиволте и, пратећи њену лучну линију, сустиже се на њеном врху. На крају оба дела лозе стоји по једна птица. У угаоним сегментима, у горњем хоризонталном појасу, налази се равномерно распоређен биоморфни орнамент. У оба његова дела, и у левом и у десном одељку, такође стоји по једна птица. Сличан орнаментални украс испуњава површине у доњим, угаоним деловима, али се у сваком од њих истиче по једна већа розета. У скоро сваком сегменту ових декоративних целина постоје и извесне празнине, које указују на непотпуну довршеност рељефног украса. Та празнина је најочигледнија у темену горње архиволте, затим на левој страни горњег хоризонталног појаса и, нешто мање упадљиво, у углу доњег сегмента са десне стране. Ипак, ове празнине не ремете општи утисак богатства целине.

Округли прозор изнад портала је истакнут вишестепеним декоративним оквиром кружног облика, који се налази у већем, такође вишестепеном оквиру у виду правилног квадрата. Овај квадрат, у његовом доњем делу, фланкирају правилна правоугаона поља, по једно са сваке стране. Унутар њих је изведена биоморфна декорација у плитком рељефу. Она није распоређена по целој површини, већ је организована унутар форме сличне обрнутом пехару. Ова форма је назначена посебном декоративном ивицом која је обликована као две симетричне волуте, а са горње стране завршена једноставним биоморфним мотивом. Унутар оваквог оквира је, полазећи од доње средишње тачке, радијално распоређена рељефна декорација састављена од лишћа и цветова. У празнинама које ова форма слична пехару оставља у горњим угловима правоугаоног поља постављене су розете, нешто већих димензија и комплексније израде од розета изнад портала.

Декорација изнад јужног портала има истоветну структуру као и она изведена изнад западног. У доњој архиволти се налази преплет са флоралним мотивима. У пољима унутар самог преплета су изведени геометризовани цветови и фигуре крилатих анђела у попрсју. У горњој архиволти је, као и на западном порталу, изведена винова лоза. Она исто полази од подножја архиволте где се налази и по једна представа змаја са обе стране. Изнад правоугаоног оквира портала се налази једно мање поље, такође правоугаоног облика. Оно је испуњено биоморфним орнаментом у плитком рељефу у коме се истичу

Сл. 37 Дворска црква Св. апостола Петра и Павла у Тоичидеру

три крста. Рељефни украс јужног портала је исто тако прецизно обрађен као и декорација западног портала.

Уз источни део јужног зида цркве налази се гроб Ђорђа Поповића Ћелеша, који је од 1815. године био у служби кнеза Милоша и, као његов посредник и тумач у пословима са београдским везиром, имао знатну политичку улогу. Ћелеш је трагично погинуо 1825. године од стране магличког спахије Дервиша Бешагића.¹⁸⁵ По наређењу кнеза Милоша он је сахрањен у порти Саборне цркве у Београду, уз источни део јужног зида цркве, а он му је за верну службу поставио надгробну плочу.¹⁸⁶ Када се 1836. године рушила Саборна црква, кнез Милош је наредио да се гроб Ђорђа Поповића пренесе у Топчидер.¹⁸⁷

*

Једнобродна просторна концепција дворске цркве у Топчидеру води порекло од архитектонског решења православних храмова на територији Карловачке митрополије у 18. веку.¹⁸⁸ Овакво решење топчидерске цркве је имало своје претходнике на подручју ослобођене Србије, када је након Другог српског устанка дошло до великог

¹⁸⁵ О погибији Ћелешовој постоје две верзије. По једној, сам Ћелеш је, подсмевајући се његовим пиштољима, изазвао Бешагића. По другој, Бешагић је, кад није успео да добије новац на зајам од Василија Поповића, убио Ћелеша, док се Василије Поповић спасао: М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. 2, 185. Павел Ђурковић је 1822. године у Београду, осим портрета кнежевих кћери, сликао и „*Ћир Ђорђа за увеселеније Господара*“: Н. Симић, *Кнез Милош и српска уметност*, 8.

¹⁸⁶ Његов гроб је описао Јоаким Вујић: *нав. дело*, 13.

¹⁸⁷ АС, КК, VI, 757.

¹⁸⁸ Једноставни једнобродни план без звоника за српске цркве био је уведен принудним интервенцијама хабзбуршког двора, који је настојао да на својој територији стандардизује сакралне грађевине. М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темнишвару*, 41.

Сл. 38 Дворска црква Св. ајосџола Пејтра и Павла у Тоичидеру, јужни портал

таласа обнављања старих и подизања нових храмова.¹⁸⁹ То је случај и са пластичном декорацијом, која својим мотивима припада декоративном систему на територији Србије с краја 18. и почетка 19. века, када је дошло до веће обнове црквеног живота. Често су том приликом уграђиване сполије, остаци монументалне пластике, што је могло да услови и делимично понављање старих образаца.¹⁹⁰ Репертоар мотива пластичне декорације на топчидерској цркви указује на опште значење раја, духовног пејзажа, а њихов распоред око портала храма говори о симболичном значају улаза у храм као вратима раја, чиме је јасно истакнута најважнија граница између спољашњег, односно световног, и унутрашњег, посвећеног простора храма.¹⁹¹

У спољашњем телу грађевине посебно се истиче високи звоник. Звоник топчидерске цркве, уклопљен у барокизирано западно прочеље, био је показатељ нове оријентације у сакралној архитектури Србије. Форма звоника и стилска концепција западне фасаде, као и просторно решење цркве, преузети су од српских храмова Карловачке митрополије.¹⁹² Звоњава и подизање звоника, као јасних ознака присутности одређене етничко-верске заједнице, било је у мултикултурном Османском царству забрањено. Тако је било све до хатишерифа из 1830. године, којим су успешно окончани дуготрајни напори кнеза Милоша да добије право на успостављање самосталне црквене организације.¹⁹³ Кнез Милош се изборио за слободно подизање цркава и звоника, као важног знака новостечене националне и верске слободе. Управо је он био и иницијатор обнављања старих и подизања нових храмова, као и њиховог украшавања и опремања звонима. Ова активност је имала истакнуто место у владарском програму кнеза Милоша и носила је идеолошке конотације представљања кнеза као ослободиоца и добротинитеља истовремено.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Током треће деценије 19. века није постојало унифицирано архитектонско решење црквених грађевина. Неке цркве су, иако подизане од тврдог материјала, следиле концепт скромних цркава-брвнара. Неке су биле подизане по угледу на једнобродне засвођене српске цркве у Хабзбуршкој монархији, док су друге следиле триконхална решења средњовековне архитектуре: Б. Вујовић, *нав. дело*, 109-110.

¹⁹⁰ Старији примери су лошије изведени и у скромнијем избору мотива: Б. Вујовић, *нав. дело*, 359-360, 410-411; Исти, *Црквени споменици на подручју града Београда*, Београд 1973, 41-44.

¹⁹¹ Таква декорација је уобичајена на иконостасу, који представља симболичну границу у унутрашњости православних храмова: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 98-101.

¹⁹² На српским црквама звоници се појављују од друге половине 18. века: М. Тимотијевић, *нав. дело*, 44.

¹⁹³ Формално-правно, црквена аутономија је остварена Конкордатом потписаним у септембру 1831. Упор: Р. Љушић, *нав. дело*, 20, са старијом литературом.

¹⁹⁴ О значају стицања права на подизање цркава и звоника у политичком програму кнеза Милоша и његовим сложенијим идеолошким импликацијама: Н. Макуљевић, „Црква у Карановцу – задужбина кнеза Милоша Обреновића (прилог проучавању односа владарске идеологије и црквене уметности)“, *ЗРБИ САНУ, посебна издања*, књ. 76, Народни музеј Краљево, Београд-Краљево 2000, 283-294.

У архитектонској концепцији дворске цркве у Топчидеру веома значајно је и уношење елемената средњовековне архитектуре, односно слепих arkada сличних онима на цркви манастира Враћевшнице.¹⁹⁵ Враћевшница је имала посебно место у животу кнеза Милоша, будући да је ту била сахрањена његова мајка Вишња. Такође, кнез Милош је обновио манастирску цркву и, 1825. године, подигао нови конак. У репрезентацији кнеза Милоша важно је било идејно и визуелно повезивање не само са Враћевшницом посебно већ и са српским средњовековним храмовима у целини, који су, као сведоци ктиторске делатности средњовековних српских владара, били и носиоци меморије о некадашњој политичкој слободи. Уобличавањем фасада топчидерске цркве по узору на средњовековне кнез Милош је могао истаћи и свој статус владара који је, као ослободилац народа од Турака, поново успоставио прекинути историјски континуитет српске државе.¹⁹⁶

Архитектонски концепт храма са високим звоником, камен као најскупоценији грађевински материјал и сложена пластична декорација са високим квалитетом израде чине топчидерску дворску цркву најрепрезентативнијом сакралном грађевином свог времена. Подизањем такве грађевине, као своје придворне цркве, кнез Милош је подједнако убедљиво истакао свој владарски положај и значај свог новог двора у Топчидеру. Све до подизања Саборне цркве у Београду управо је топчидерска црква била модел по коме су подизане нове цркве у Кнежевини Србији. У новоуспостављеном обрасцу црквеног градитељства посебно место је, као симбол новоуспостављене слободе, имао звоник топчидерске цркве. Угледање на топчидерски звоник је подстицао сам кнез Милош. Када су грађани Алексинца изразили жељу да подигну своју нову цркву са звоником, он им је препоручио да буде исти какав је у Топчидеру.¹⁹⁷ О новом узору, као и о новом градитељском изазову, речито говори и рапорт дунавско-тимочког команданта, пуковника Стефана Стефановића, од 6. јула 1836. године: „Предсѣвљајући ѿкорњејше Вашој Свеѣлосѣи до знања, и јављам да ћеду мајсѣори до 10 јошѣи дана Бањску цркву сасвим совершиѣи и онда (их) намеравам у Алексинац ѿслаѣи, да и ѣамо цркву зигаѣи ѿочну; но будући да ми је Ваша Свеѣлосѣи блаѿоволила леѣос, кад сам у Крајујевицу био, казаѣи да у Алексинцу с ѣороњом црква созига се, ако само ѿ форми и ѣемељно мајсѣори ѣакови созигаѣи моју. Мајсѣори Бањски Тоичидерски ѣороњ видели су, и слободно обвезују се да ѣороњ не само

¹⁹⁵ Значај манастира Враћевшнице за концепцију топчидерске дворске цркве примећен је у: М. Јовановић, *нав. дело*, 677-685; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 114, 172.

¹⁹⁶ О идеолошкој вези између ктиторске делатности кнеза Милоша и рецепције средњег века у 19. веку: Н. Макуљевић, „Црква у Карановцу“, 292-293.

¹⁹⁷ Још док се топчидерска црква завршавала, храм Св. Николе у Доњем Милановцу, подигнут 1834. године, изведен је по потпуно новом обрасцу: Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 115.

као на Тоѿчидерској цркви, веѿ и лейше начиниѿи моју, и за ѿакови 5.000 ѿроша захѿевају да им се за руке ѿлаѿи, И ѿоѿа ради ѿкорњејше Вашу Свеѿлосѿи за насѿавленије молим, ођу ли кад се овако мајсѿори обвезују, у Алексинцу цркву са ѿороњом даѿи зидати?“¹⁹⁸

Ентеријер – иконостас и црквени мобилијар

Радови на украшавању унутрашњости цркве су почели 1834. године.¹⁹⁹ Тог лета је уговорен и посао сликања иконостаса, а поверен је Константину Лекићу, сликару из Земуна. Он се први пут препоручио кнезу Милошу још 1830. године, са молбом да му повери посао сликања Новог конака у Београду.²⁰⁰ Осим Лекића, једини сликар који се понудио за рад у топчидерској цркви био је Јован Исаиловић. Он је ради тога, почетком маја 1833. године, преко свог стрица Димитрија Исаиловића, администратора штампарије и управитеља гимназије у Крагујевцу, послао један свој рад кнезу, икону Свете тројице.²⁰¹ Препоручујући га као искусног сликара из Немачке, Димитрије Исаиловић је том приликом молио кнеза да му повери „*молерски ѿосао*“ у топчидерској или некој другој цркви. Исте године, међутим, кнез Милош је купио од Константина Лекића три велике слике, „*конѿѿрафе*“, које је платио 2.000 гроша, и које су, вероватно, утицале на његово опредељење за овог сликара.²⁰² Следеће године, 29. јула, Константин Лекић је молио кнеза Милоша да му изда 200 форинти сребра ради набавке материјала – боје и злата из Пеште – за рад на иконостасу топчидерске цркве, што му је ускоро и одобрено, и преко Пантелије Хаѿи Стоила 8. августа и исплаћено.²⁰³

Иако је до краја марта 1834. године иконостасна преграда требало да буде завршена,²⁰⁴ дрворезбарски радови на иконостасу, заједно са радовима на великим троновима, изводили су се и током августа. Кнез Милош је и овом приликом био обавештаван о сваком детаљу и одлучивао о свему. Тако је и Живко Михајловић, 9. августа, писао кнезу Милошу о намештању столова, владарског и архиепископског, једног до другог, са десне

¹⁹⁸ АС, КК, XIX, 347. Прештампано у: М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, 306-307.

¹⁹⁹ М. Коларић, *Топчидерска црква*, 338.

²⁰⁰ М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 3, 200.

²⁰¹ М. Целебѿић, *нав. дело*, 154.

²⁰² М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 872. Вероватно да су о избору овог сликара пресудиле и Лекићеве родбинске везе са Димитријем Братоглићем, угледним сликаром Карађорђевог времена и снабдевачем устаника муницијом: М. Коларић, *Топчидерска црква*, 337-338; М. Јовановић, *нав. дело*, 677.

²⁰³ М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 3, 234-235; М. Целебѿић, *нав. дело*, 173, 175.

²⁰⁴ АС, КК, VI, 381. Писмо Николе Ћиромана од 26. марта, у коме јавља кнезу да ће мајстори за недељу дана завршити templo, објављено је и у: М. Целебѿић, *нав. дело*, 167-168; М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, 229.

стране цркве, „као шћо је у Београду“. Међутим, пошто су „сћолови млоіо йлаца зашворили и ваше Свјетлосћи сћол дошо до сами врашја“, Хаџи Никола Живковић је предложио да се кнежев сто премести на леви зид, наспрам архиепископског. Кнез Милош је одлучивао и о радовима на иконостасу, односно „како ће шишлер двери и друја двоја врашја йравишји, очели клош или че шћо боље даи најрави“. ²⁰⁵ До краја августа су из Аустрије стигли и часна трпеза и амвон од црвеног мермера, који су по рачуну од 29. августа плаћени 2.447,20 гроша. ²⁰⁶

О радовима у топчидерској цркви бринуо је и митрополит Петар Јовановић. Он је 2. септембра писао кнезу да „шишљери још увек раде у њој око сћолова. Оба ће доћи зјодно и љејо између сћубова они од врашја средњи к олшару“. ²⁰⁷ На основу овог се може закључити да су велики тронове распоређени симетрично – архијерејски уз јужни, а владарски уз северни зид, онако како је предложио Хаџи Никола Живковић, а по одобрењу кнеза Милоша. Дрворезбарске радове су изводили Ђорђе Крагујевчанин и Димитрије Ерчић. Са првим мајстором Хаџи Никола Живковић није био задовољан, док је другом „йосао чисћи из руке излазио“. ²⁰⁸

Из истог писма митрополита Петра сазнаје се да се у Топчидеру „мноіо и лејо йојравило“ и да је под цркве био поплочан белим мермером. Тада су допремљени и елементи часне трпезе, поводом чега је митрополит Петар писао кнезу Милошу: „Исћина је љејо и красно, но није йојођено, као шћо сће ваша Свјетлосћи желили, и као шћо сам ја йо вашој жељи Хаџији наручио, да изрисује и да се онако донесе. Мјесћо једној сћолја чейири су. Не знам ил није извјесћина наруџбина била, ил се није нашло једној сћолја онако дебелој, каквиј би нуждан био, да добро држи шрајезу, која је јака и йошешка. Међушћим шћо се шиче йравила, йо ком је воздвигнушћи шреба, све једно је; оно йише, да се може йодићи на чейири сћолја, ил, да буде јединосћолјије. Ако је дакле вашој Свјетлосћи ујодно, да се овако начини и йодијне, као шћо је већ донешена, а оно молим изволишће ми јавишћи, да се може йодићи.“ Митрополит Петар је у наставку свог писма изнео и мишљење да се освећење цркве, пошто мајстори још увек у њој раде, не може предузети. ²⁰⁹

²⁰⁵ Писмо Живка Михајловића кнезу Милошу од 8. августа: Б. Петровић, *Стогодишњица Топчидерског храма*, 22.

²⁰⁶ Посредник у овој трансакцији између кнеза и Константина Лекића је био Панта Х. Стоило, а рачун је датиран 29. августа: М. Петровић, *нав. дело*, књ. 3, 632.

²⁰⁷ Б. Петровић, *нав. дело*, 22-24.

²⁰⁸ У писму Марка Богдановића кнезу Милошу од 17. децембра 1834, поводом завршних радова на Ђумрукани, између осталог стоји и да са „тишлером ћорћем није смео погодбу направити јер је он сам и нема своје калфе, а особито су (М. Богдановић и Х. Н. Живковић) са његовим летошћим послом у Топчидеру и на Кули (Кунибертовој) много главобоље имали“. Упор: М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, 257-259.

²⁰⁹ АС, КК, XXXV, 128; Б. Петровић, *Стогодишњица Топчидерског храма*, 24.

Сл. 39 Јања Молер, Св. Пеѿѿар и Павле, ѿресѿѿона икона

Сл. 40 Конѿѿанѿѿин Лекиѿ, Исус Хрисѿѿ, ѿресѿѿона икона

Својим писмом од 4. новембра Константин Лекиѿ је поднео кнезу велики рачун у сребрним форинтама за радове у топчидерској цркви. Позлата на кнежевском трону је коштала 26 форинте, две престоне иконе, Богородице и Христа, по 30, и позлађени рамови за исте иконе по 20 форинти, док су певнице, које су „ѿо обичају и ѿрисѿѿојносѿи Свеѿѿе восѿѿочне цркве фино мармориране и ѿозлађене“, коштале 160 форинти. Целокупна сума за ове изведене радове је износила 286 форинти сребра. Осим тога, Лекиѿ је саопштио

кнезу да, ако је то по његовој жељи, може одмах започети радити и велике тронове.²¹⁰

Иако је почела израда икона, сам иконостас још увек није био довршен. То се види из истог писма Константина Лекића кнезу Милошу у коме га обавештава да је потребно да се обави „билдхауерски њосао“ и да је, будући да у Србији таквог мајстора нема, он спреман да га доведе. Због тога је затражио од кнеза још 100 талира да плати „билдхауера“ и набави материјал за сликање иконостаса.²¹¹ Након овога дошло је до сукоба између кнеза и Константина Лекића, који се завршио отпуштањем сликара са посла у топчидерској цркви. Први проблем је био високи рачун, док је други био неспоразум око кнежевског трона. Кнез Милош је писао београдском конзулу Пантелији Хаџи Стоилу: „Из њриклъчене конџе мајсџора молера Консџанџина Лекића видеџеџе колико он оџе да најлаџи свој њосао који ради у Тошчидерској цркви. Он џамо џрџа саме сребрне форинџе, и џо веџим числом које ја никако одобрџи не моју, јер он оџе врло скуџо. Он џамо џовори у свом џисму за мој сџол, да је на њему не знам џџа радио, а ја знам да сам казао

²¹⁰ АС, ДС, 1834, 654. Писмо је у целини објављено у: М. Коларић, *Топчидерска црква*, 338. Делимично прештампано у: М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 872-873. На другом месту Мита Петровић наводи да је Константину Лекићу за певнице, трон и осам икона исплаћено 3.600 гроша. Упор: *Исто*, 761. Пошто се зна да је Константин Лекић извео само две престоне иконе, ових осам икона су вероватно оне које се помињу у посебном рачуну од 3.600 гроша, „за 8 икона Лазару преко Алексе“, и које немају везе са топчидерском црквом, јер се ради о куповини за кнежеву збирку од новосадског трговца Лазара Милетића. Упор: М. Јовановић, *нав. дело*, 678, нап. бр. 3. Лазар Милетић је 18. јуна 1834. године тражио од кнеза да му исплати преосталих 10 дуката за осам икона, јер је рачун био 150, а он је од Панте Хаџи Стоила примио 140 дуката: М. Целебдић, *нав. дело*, 171.

²¹¹ Исто.

Сл. 41 Димитрије Јакшић, Благовести, царске двери

да мој сѿоол и не међу у цркву, јер је мала.“ Из претходног рачуна види се да је Константин Лекић радио позлату на кнежевом трону и да је за то тражио 26 форинти. У свом одговору кнезу он је изјавио да велике тронове није радио, већ само „малу сѿоолицу која се ѿокреће свуда“.²¹²

Кнез Милош је наредне, 1835. године желео да се настави украшавање топчидерске цркве. У истом писму Панти Хаѿи Стоилу, у коме је одбио да плати огроман рачун Константина Лекића, кнез Милош је најавио да ће наћи другог сликара који ће умереније наплаћивати: „...Заѿо кад је он ѿако скуѿ, а ви му кажиѿе нек он сав свој ѿосао узме и носи куда му граѿо, а ја ћу мени наћи молера који ће заисѿа ѿрисѿојносно набљудаваѿи у наѿлаћивању, а шѿо он ѿише да је ѿримио од вас 200 форинѿи сребра, ви ѿледаѿије како ћеѿије с њим наѿлаѿиѿи се.“²¹³ Почетком лета 1835. кнез је наредио духовнику у Топчидеру да доведе „мајсѿоре из Цесарије“ да раде у цркви. Он није разумео да ли ће мајстори малтерисати цркву изнутра или ће радити иконе, и у том смислу се обратио Томи Вучићу Перишићу, који је о томе писао кнезу 2. јуна.²¹⁴ Како је кнез од јула до краја новембра био у Цариграду,²¹⁵ посао на сликању иконостаса је био остављен за следећу годину.

За сликање иконостаса кнез је 1836. године ангажовао Јању Стеријевића, познатог и као Јања Молер. Крајем јуна посао је био при крају. Митрополит Петар је 24. јуна послао кнез Милошу писмо у коме преноси питање Јање Молера „хоће ли ѿервазе између икона и друѿа наглежна месѿа злаѿиѿи или бојом замазаѿи“. Он претпоставља да первази са златом дају лепши изглед и темплу, а нарочито иконама, али да је посао скупљи, док је са бојом јефтинији, „но не даје иконама ѿоѿребну сјајносѿ“. Кнез је одговорио митрополиту већ 27. јуна: „Видећи из ѿисма Вашеѿ ... Вама учињено ѿредсѿавленије молера, кои мала ѿемѿло у Церкви ѿоѿчидерској, да би бољу сјајносѿ ѿемѿлу ѿерваза између икона издавали, кад би се ѿозлаѿили, осѿављамо ову сѿвар на Вас, ѿа Ви како за боље нађеѿије, онако и ѿосѿуѿиѿије.“²¹⁶ Иконостасне иконе Јање Молера биле су потпуно завршене до 7. јула 1836. године, када је Тома Вучић Перишић по кнежевом налогу отпустио овог сликара. Он је том приликом изјавио да је све завршио као што му је кнез наложио и предао рачун Томи Вучићу Перишићу. По рачуну који је исплаћен 10. јуна види се да је Јања Молер за топчидерску цркву насликао укупно 35 икона. Од тога 9 престоних по 10 талира, 13

²¹² М. Целебѿић, *нав. дело*, 301-302.

²¹³ М. Коларић, *Топчидерска црква*, 338.

²¹⁴ М. Целебѿић, *нав. дело*, 192.

²¹⁵ Р. Љушић, *нав. дело*, 273-287.

²¹⁶ М. Целебѿић, *нав. дело*, 224-225; М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 3, 245.

празничних и 13 апостолских по 3 талира, што је све заједно коштало 168 талира.²¹⁷

На топчидерском иконостасу остало је да се ураде царске и бочне двери, као и крст са постаментом и бочним иконама изнад иконостаса. У априлу 1837. године за тај посао је био ангажован Арсеније Јакшић, угледни сликар из Беле Цркве. Уговор са њим је 22. априла склопио Настас Петровић, члан Исправничества округа Пожаревачког. У њему су биле прецизно наведене димензије, као и то да је у питању и билдхауерски и златарски и молерски посао. По том уговору је утврђен износ од 275 талира или 550 форинти у сребру, који ће бити исплаћени Арсенију Јакшићу.²¹⁸ Он је следеће године тај посао поверио свом сину Димитрију Јакшићу. Кнез је за овај посао платио само 50, док је државна благајна платила већи део од 225 талира.²¹⁹

*

Иконостас је настајао у више фаза и дело је тројице сликара. Константин Лекић, први сликар кога је кнез Милош ангажовао за израду иконостаса, урадио је иконе Богородице и Христа. Он је био међу првим сликарима који су почели да долазе у Србију из крајева преко Саве и Дунава и који су доносили средњоевропски познобарокни модел сакралне уметности, супротстављајући га домаћој зографској традицији.²²⁰ У време кад је радио иконе за топчидерску цркву, Константин Лекић је био већ зрео мајстор. Образовао се прво у Србији, вероватно у кругу уметника које је предводио Хаџи Рувим Нешковић, једна од водећих личности културног живота предустаничке Србије. Даље школовање је наставио у радионици Стефана Гавриловића у Сремским Карловцима, а након његове смрти у неком већем уметничком центру, највероватније у Бечу. Иконе које је урадио за топчидерску цркву показују утицај познобарокног сликарства Стефана Гавриловића, за чију је радионицу и био највише везан.²²¹

Сликар готово целог иконостаса Јања Молер, са укупно изведених 35 икона, био је омиљени сликар кнеза Милоша. Он је, као један од најплоднијих и најпознатијих зографа тог времена, био представник једног ширег таласа зографског сликарства који је био доминантан у периоду велике обнове црквене уметности након Другог устанка.²²² Као носилац тог последњег великог процвата традиционалног црквеног сликарства појављује

²¹⁷ М. Коларић, *Топчидерска црква*, 339; М. Целебцић, *нав. дело*, 231-232; М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 3, 246.

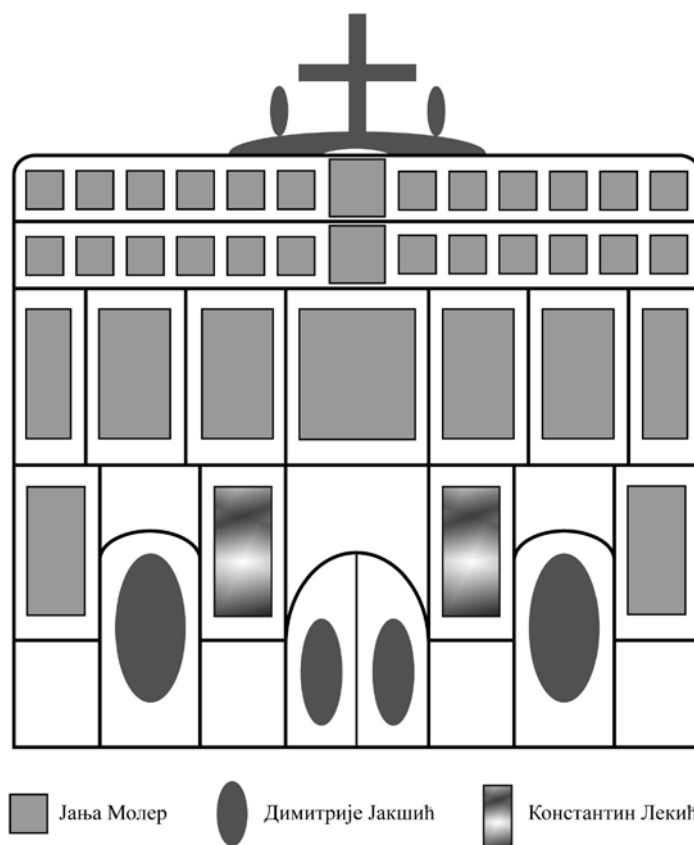
²¹⁸ М. Целебцић, *нав. дело*, 261-262.

²¹⁹ *Исто*, 306-307; М. Коларић, *Топчидерска црква*, 399-440.

²²⁰ Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 265-266.

²²¹ М. Лесек, „Константин Лекић (1780-1838)“, *ЗЛУМС*, 29-30, (1993-1994), 113-128.

²²² N. Makuljević, „The ‘Zograph’ Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830/1870“, *Balkanica*, XXXIV, (2004), 385-405.

Сл. 42. Схема иконосѿасѿаса цркве Св. айосѿола Пеѿѿра и Павла у Тоѿчигѿеру, реконсѿѿрукѿија

се, уз домаће мајсторе, и велики број зографских дружина, углавном са југа Балкана. Јања Молер се око 1820. године доселио у Крагујевац, вероватно из Македоније, прикључујући се тако већем броју цинцарских трговаца и занатлија, који су увећавали своје колоније у свим значајнијим центрима Кнежевине. Деловање његове сликарске дружине може се пратити још у периоду од 1815. до 1819. године, а прва потписана дела, која је урадио у Крагујевцу, потичу из 1822. године. То су била иконописна дела за задужбину кнеза Милоша, новоподигнуту крагујевачку цркву Сошествија Светог духа. Убрзо Јања Молер заснива у Крагујевцу велику иконописну радионицу, која је стекла велики углед и преко две деценије имала, захваљујући наклоности кнеза Милоша, привилегован положај у Кнежевини. Најзначајнији иконописни рад Јање Молера је свакако иконостас дворске капеле у Топчидеру. Поред бројних цркава и манастира у којим се налазе његова иконописна дела, за Јању Молера се везује и израда сликане декорације у конацима кнеза Милоша – у Крагујевцу 1823. године и Пожаревцу 1825. године – и 1832. у новој касарни,

такође у Пожаревцу.²²³

Сликар завршних делова иконостаса у Топчидеру, Димитрије Јакшић, је исте године када је почео сликање иконостаса завршио бечку Ликовну академију, коју је уписао 1834. Његове иконе у Топчидеру својим ликовним квалитетима показују да је, и поред утицаја сликарства његовог оца Арсенија и Павела Ђурковића, који је такође радио у Белој Цркви, у питању рад ученијег мајстора.²²⁴ Избором сликара школованог у Хабзбуршкој монархији, кнез Милош је потврдио своје првобитно опредељење за европски модел црквеног сликарства у капели свог двора у Топчидеру. Димитрије Јакшић није, након пада Милоша Обреновића, као и многи уметници који су били везани за кнеза, могао наставити рад у Србији, па се настанио у Влашкој, где је провео наредних 20 година.²²⁵ Топчидерски иконостас је размонтиран 1874. године, а његове иконе су пренете у цркву села Барич и заједно са другим иконама чине иконостас баричке цркве.²²⁶

*

Осим царских и бочних двери и крста над иконостасом од Димитрија Јакшића, са сигурношћу се могу реконструисати зона престоних икона и празнични и апостолски ред.²²⁷ Зону престоних икона су чиниле иконе Богородице и Христа од Константина Лекића и две иконе Јање Молера, једна са представом патрона храма Апостола Петра и Павла, и друга, Светог Јована Крститеља. Изнад ове зоне, а испод празничног и апостолског реда, вероватно се налазило преосталих седам празничних икона Јање Молера. У том случају, на средишњем месту тог реда стајала је икона са представом Тајне вечере. Та, највећа икона са топчидерског иконостаса, заузима исти положај на иконостасу баричке цркве. Остале иконе Јање Молера које се налазе у Баричу својом висином се поклапају са престоним иконама и иконом Тајне вечере. То су: Света три јерарха, икона Светог Саве, Арсенија и Симеона Немање, затим Свети Теодор Тирон и Свети Никола. Све ове иконе Јање Молера, заједно са његовим престоним иконама, имају сликани оквир који је са горње стране лучно завршен. Њима треба додати још две иконе са представом Прања ногу и Издајства Јудиног, које су у баричкој цркви постављене у зони сокла, испод пре-

²²³ Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 251-252, 254-255.

²²⁴ П. Васић, „Сликарска породица Јакшића из Беле Цркве“, *ЗЛУМС*, 1, (1965), 267-284.

²²⁵ *Исто*, 280-282.

²²⁶ Иконостас у Баричу је публикован у: Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, 17-25.

²²⁷ Овом приликом је коришћена *Документација* Катедре за историју уметности новог века Филозофског факултета у Београду – досије Барич (2003).

стоних икона Богородице и Христа.²²⁸

Иконе празничног и апостолског реда такође су биле дело Јање Молера. Празнични ред је, осим средишње иконе Свете тројице, чинило дванаест икона: Улазак у Јерусалим, Благовести, Рођење Богородице, Ваведење, Рођење Христово, и Вазнесење, затим Васкрсење Христово, и Крштење, Сретење, Преображење, Мандилион и Неверовање Томино. Највишу зону иконостаса су чиниле иконе са ликовима дванаесторице апостола, са средишњом иконом Христа на престолу.

Поред иконостасних икона Јање Молера, у топчидерској цркви су се вероватно налазиле још две иконе које припадају истој зографској традицији. Обе иконе, Светог Николе и Светог Јована Крститеља, настале су 1824. године, али није познато за коју су цркву првобитно биле рађене, а ни када су пренете у Топчидер.²²⁹ Уз то, мајстора који их је радио је тешко идентификовати. Као и Јања Молер, био је повлашћени сликар кнеза Милоша од кога је он наручивао иконе као владарски прилог оним црквама којима је придавао посебну важност. Такве приложничке иконе кнеза Милоша које је радио овај мајстор, из 1824. године, налазе се у манастиру Враћевшници.²³⁰ Овај, иначе најбољи сликар зографске традиције је, за разлику од Јање Молера, врло кратко остао у Србији, док су се чланови његове дружине задржали нешто дуже и оставили иконе у Шаторњи, Рипњу и Остружници.²³¹

*

Топчидерска црква је, у време кад је грађена, од 1832. до 1834. године, представљала највиши израз сакралне архитектуре на подручју Кнежевине. Подигнута од стране локалних мајстора на начин уобичајен у градитељству тадашње Србије, она се одликовала и јасном применом нове концепције, засноване на каснобарокној и неокласицистичкој архитектури православних цркава на територији Хабзбуршке монархије. Њен репрезентативан спољашњи изглед пратио је исто тако богат ентеријер.

²²⁸ Ове иконе су несумњиво рад Јање Молера, а њихова садашња висина је нешто мања од осталих његових икона. Међутим, оне су, по свему судећи, сечене и са горње и са доње стране. Вероватно је првобитна висина ових икона била једнака престоним иконама, а на њима се види и део сликаног лучног оквира са горње стране. *Документација, досије Барич* (2003).

²²⁹ Ове иконе се налазе у цркви у Баричу и највероватније су, као и иконостас, тамо пренете из топчидерске цркве. Натпис на икони Светог Николе гласи: „*Настојаишчаја икона изобразисја с дозволењем верховнаго Књаза Сербскаго Господара Милоша Обреновића, 1824.*“ Б. Вујовић, *Црквени споменици на подручју града Београда*, 13-15.

²³⁰ Натпис на престаној икони Богородице из Враћевшнице гласи: „*О всемилостиваја Пресвјатаја же Богородица милостију Твојеју спаси и помиљуј раба твојаго Књаза Сербскаго Господара Милоша Обреновића, супруг и чад их и братију Јего, лета 1824., јулија 20. (в) Крагујевце.*“ Исти запис се понавља на престаној икони Христа. Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 260; Исти, *Српске иконе XIX века*, Београд 1969, 7-8, 12-14.

²³¹ М. Целебѿић, *нав. дело*, 231-232.

Како је он касније у великој мери измењен, само се делимично може утврдити његов првобитни изглед. Иконостас је, без сумње, са позлатом и иконама од најбољих сликара који су тада радили у Кнежевини, био један од најбољих тог времена. Историја његовог осликавања показује да је кнез Милош са опрезом прихватио савремени концепт светих слика Карловачке митрополије. Унутрашњост је до краја 1834. године била опремљена плочама од белог мермера за под, увезеним из Пеште, што подједнако говори о намерама визуелног обједињавања и репрезентативности ентеријера. Ту функцију је имало и осликавање зидова цркве у имитацији мермера и свода у тамноплавој боји са светлим звездицама, са јасним указивањем на значење неба.²³² Од црквеног мобилијара ту су биле певнице, које су биле „мрамориране“, односно осликане тако да имитирају мермер, и позлаћене, што је такође требало да укаже на њихов значај у ентеријеру храма. Посебна пажња била је посвећена великим троновима, који су због мањих димензија цркве вероватно били постављени један наспрам другог, уз јужни зид и северни зид.²³³ Најважнији и најрепрезентативнији елементи ентеријера топчидерског храма били су амвон од пештанског црвеног мермера и часна трпеза. О пажњи која је поклоњена часној трпези говори и митрополит Петар, који је описује као „јаку и ѿшешку“ и „љеју и красну“. Не може се утврдити да ли је она била постављена на четири стуба или на једном, како је по захтеву кнеза Милоша нацртао Хаџи Никола Живковић. Часна трпеза на четири стуба је постављана у руским храмовима, а током 18. века такав њен облик био је прихваћен и у Карловачкој митрополији. Постављање часне трпезе на један стуб био је обичај у грчким храмовима, а у Србији се поштовао све до 1830. године.²³⁴ Захтев кнеза Милоша да се у његовој дворској цркви часна трпеза постави на један стуб говори да је он у најважнијим елементима храма остао доследан пракси каква је владала у Васељенској патријаршији.

У топчидерској цркви се налази и полијелеј богато украшен венецијанским кристалом. Од три звона из времена кнеза Милоша очувало се само једно, које носи његов натпис са годином 1834. и са представом Светих апостола Петра и Павла.²³⁵ На звонику

²³² О значењу подне и зидне сликане декорације у православним храмовима Кнежевине Србије: Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006, 71-72.

²³³ О значају владарских тронов у идеологији кнеза Милоша и њиховој репрезентативној јавној функцији: Н. Макуљевић, „Прилог познавању сликаних програма владарских тронов у Србији (1084-1914)“, *Саопштења*, XXVII-XXVIII, (1995-1996), 229-235.

²³⁴ О симболичним значењима грчке и руске форме часне трпезе: Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 73-74.

²³⁵ Полијелеј је електрифициран 1960. године прилогом Милунке Николић из Топчидера. Б. В. Перовић, *Београдска црква Светих апостола Петра и Павла у Топчидеру*, 20.

Сл. 43 Свеѿѿѿеничка куѿа

се налази и бечки часовник са каменим теговима из друге половине 19. века, који је био исправан до 1903. године.²³⁶

*

Највеѿа промена у топчидерској цркви је извршена 1874. године, постављањем новог иконостаса чије су иконе извели Стева Тодоровиѿ, Полексија Тодоровиѿ и Никола Марковиѿ.²³⁷ За разлику од првог иконостаса, на чије програмске интенције може указивати икона Светог Саве, Арсенија и Симеона Немање и њен могуѿи пандански однос са иконом Света три јерарха, програм новог иконостаса је јасно подреѿен развијеној монархијско-династичкој идеологији. На то упуѿују програмске иконе са представом Цвети и Враѿања вида Стефану Дечанском, које фланкирају централну икону Тајне вечере. Овакво програмско решење има и алегоријски карактер и може се тумачити као успостављање снажне симболичне везе између владара и државе, идеолошки конструисане кроз аналогију свете и стварне историје. Христов улазак у Јерусалим, прослављан као један од најважнијих државних празника, аналоган је Милошевом уласку у Таково, и

²³⁶ Исто.

²³⁷ М. Јовановиѿ, „Сликари топчидерске и Вазнесењске цркве у Београду“, 678-679.

носи значења новог почетка, односно рођења државе, које је установљено Милошевим позивањем на устанак за ослобођење Србије. Сцена Враћања вида Стефану Дечанском, у којој се посредством светог Николе, заштитника Обреновића, божанска милост излива на историјског идеалтипског праведног владара, представља божанску заштиту над самом институцијом актуелне врховне власти, односно владара као отелотворења државе и његову етичку недискутабилност. У том контексту и представа Тајне вечере носи значење успостављања аналогије са владарском трпезом и симболичног јединства небеског и земаљског поретка. Постављање новог иконостаса потврдило је топчидерску цркву као важан сакрални топос, у коме су Обреновићи могли идеолошки варирати династички програм идући од личне и породичне до надперсоналне државне историје, формулишући при томе идеју почетка и континуитета монархијске власти у породици Обреновић.²³⁸

Свештенички конак

Осим двора и цркве, једина очувана зграда која је у великој мери задржала свој првобитан изглед је конак поред топчидерске цркве. Ова грађевина, као и други црквени и манастирски конаци тог времена, својим градитељским решењем припада корпусу османске архитектуре. Има правоугаону основу са правилним симетричним распоредом просторија око централног хола. Како је смештена на стрмом терену, грађевина има подрум који се протеже испод њеног јужног дела и спрат. На главној, западној фасади се налази доклат, односно отворени трем са степеништем испод, које је водило на горњи спрат.²³⁹ Могуће је да је ова грађевина настала пре изградње цркве и конака.²⁴⁰ У том случају то би била зграда која је затечена, а која је истовремено са изградњом цркве била само обновљена и преуређена. На то упућује и скромна сума од 4.380,05 гроша, која је 30. априла 1834. године била исплаћена за овај конак.²⁴¹

У близини овог конака и дворске цркве кнеза Милоша била је подигнута мања капела, о којој данас нема никаквих трагова. Она је вероватно била једноставна дрвена грађевина, будући да је коштала само 3.176,10 гроша.

²³⁸ На могућност оваквог тумачења програма другог топчидерског иконостаса указао ми је проф. др Мирослав Тимотијевић, на чему му овом приликом захваљујем. Слично алегоричко повезивање Цвети, као ослобођења Србије и моралног права исказаног у сцени исцељења слепог, остварено је и раније, 1856. године у зидном сликарству наоса цркве Светог Георгија у Великом Градишту, у коме је, будући да је програм формулисан у време уставобранитеља, тежиште божанске промисли усмерено не на идеју владара, већ на идеју државе. Упор: Н. Макуљевић, *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, 132-133.

²³⁹ И. М. Здравковић, „Рестаурација црквеног конака у Топчидеру“, *ЗССК*, књ. 6-7, (1956), 243-248; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 134.

²⁴⁰ Б. Ј. Петровић, *Стогодишњица Топчидерског храма*, 28.

²⁴¹ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 761.

Свештенички конак је био изграђен за потребе првог митрополита Кнежевине Србије Мелентија Павловића, а затим његовог наследника митрополита Петра Јовановића.²⁴² Њега су такође користили и будући чланови конзисторије, протосинђел Ликоген Михајловић и свештеник Гаврило Поповић, потоњи шабачки владика.²⁴³ Први свештеник топчидерске цркве је био јеромонах Јероним, капелан књажески, који је ту служио до 1836. године.²⁴⁴ Као служитељ цркве и кнежев капелан, он је вероватно становао у једном делу црквеног конака. Тај конак је значајан као место у коме се одиграо важан догађај у историји Српске цркве. У њему је током јула 1835. године израђен пројекат првог устава Православне цркве у Кнежевини Србији, под руководством митрополита Петра Јовановића.²⁴⁵ Овај нацрт је разматран тек 1836. године, након кнежевог повратка из Цариграда, а 21. маја, на Народној скупштини у Крагујевцу, обнародовано је „Начертаније о духовним властима“, први писани основни црквени закон у Србији.²⁴⁶

ПРИДВОРНЕ ЗГРАДЕ, ПРОСТОР И ПРИРОДА ТОПЧИДЕРСКОГ КОМПЛЕКСА

У периоду од 1831. до краја прве владавине кнеза Милоша 1839. године Топчидер је континуирано изграђиван као дворски комплекс кнеза Милоша Обреновића. Велики број грађевина који је у њему подигнут, њихове различите функције, од резиденцијалне, сакралне и репрезентативне, до помоћних објеката и економских зграда, путеви и природа подређена пољопривреди – све је то у потпуности изменило простор Топчидера. Иако је управо Топчидер кнеза Милоша био основа даљег изграђивања овог дела Београда, о његовом некадашњем изгледу зна се веома мало. Све те зграде су нестале, а непосредна околина великог конака битно је била измењена када је у време уставобранитеља био посађен парк. Топчидер је тада, као државно добро, задржао своју репрезентативну намену. Тако је и некадашњи двор кнеза Милоша, бар номинално, остао летњиковач владајућег кнеза Александра, а парк испред конака постао дворски парк. Као такав, Топчидерски парк је препознао и кнез Милош, па је након његовог повратка на кнежевски престо управо парк испред конака понео снажне идеолошке садржаје.

²⁴² Б. Ј. Петровић, *нав. дело*, 19; В. Б. Перовић, *нав. дело*, 69.

²⁴³ Б. Ј. Петровић, *нав. дело*, 30. Иако се они на овом месту помињу и као свештенослужитељи топчидерске цркве, то није могуће потврдити.

²⁴⁴ АС, МБ, 1836, бр. 64.

²⁴⁵ Б. Ј. Петровић, *нав. дело*, 35; В. Б. Перовић, *нав. дело*, 67.

²⁴⁶ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. 2, *Од почетка 19. века до краја Другог светског рата*, Београд 1991, 328-332.

Топчидер у првој владавини кнеза Милоша 1831-1839.

О изгледу придворних зграда из времена прве владавине кнеза Милоша има мало података, али је извесно да се нису разликовале од оновремене варошке и сеоске архитектуре Османског царства. Док су за веће зграде углавном коришћене цигле и дрвена грађа, амбари, кошеви и чардаци су били грађени од слабијег материјала. „Тефтер разни трошкова конака београдског“ из 1831. године²⁴⁷ открива динамику изградње и елементарне описе придворних зграда, а са њима и слику о структури двора у Топчидеру и његовом функционисању.

По подацима Мите Петровића, у 1831. години за Топчидер је издато 76.283,13 гроша, од чега за кнежев двор 63.819,38 гроша. Остатак је издат за изградњу придворних здања.²⁴⁸ Та сума је плаћена из прихода Ђурђевског пореза, од 23. априла до 26. октобра 1831. године, а унета је у списак расхода народне благајне за исти период и то под ставком „на зидање народних ђрађевина“.²⁴⁹

Све придворне зграде су подизане истовремено са кнежевим конаком, често од материјала који је добијан рушењем других зграда.²⁵⁰ Већ до октобра 1831. године у Топчидеру су, осим кнежевог конака, изграђене помоћне зграде двора. Уз двор су подигнуте две коњушнице. Једна је била за коње које су користили чланови кнежеве пратње и послуга, и уз коју је изграђена „соба за млађе“, односно једна оџаклија и диванхана. Тај „хар момачки“ био је подигнут од грађе срушеног „хара“ у Рогачи и коштао је 2.103 гроша. Друга коњушница је служила само за коње кнеза Милоша, пошто се назива „хар велики књажески“. Упоредо са кнежевом коњушницом подигнути су или поправљени и „фуруна“, односно пекара, а поред ње шупа и амбар, што је све укупно коштало 1.556,30 гроша. У исто време је подигнута гостионица, некадашњи „Мусафирски конак у Ројачи“, са четири собе и диванханом, која је била плаћена 3.697 гроша. У Топчидер је пренета и грађа од разрушеног „хара“ у Пожаревцу, а само је за превоз „јаџије“ у јулу плаћено 2.364 гроша и, касније, у октобру, за „кирију лађарима“, 4.375,20 гроша. Од те грађе је поред великог конака подигнута кухиња, „муџвак велики са џири собе“. Ту је била и једна „кућа шингрелија са великим ћилером“ од 608 гроша, и „амбар са две ђрејраге“ поред реке. Тај амбар је имао темељ од камена, за чије је вађење плаћено радницима Цинцарима и Осаћанима 2.124,30 гроша. Изграђен је и мост, „ћуџија“ преко реке, а до њега и кош и качара. У бли-

²⁴⁷ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

²⁴⁸ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 761.

²⁴⁹ АС, ПО, 1831, к. VI, 28; М. Петровић, *нав. дело*, 501.

²⁵⁰ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

Сл. 44 И. В. Громан, Павиљон у Тоџчидеру, 1876-78. (Музеј ѓрага Беоѓрага)

зини конака је постојао и подрум и чесма. У октобру 1831. године у Топчидеру су биле подигнуте и колибе за гардисте, а у Кошутњаку је изграђена кућа за чобане и кошара.²⁵¹

Тог лета, под надзором Томе Вучића Перишића, у Топчидеру је подигнута магазиа и једна шупа за кола и каруце.²⁵² У августу је у Топчидеру била подигнута још једна кућа, грађена од камена и цигле из порушеног магистрата у Рогачи. Та кућа је по кнежевом налогу била изграђена по плану некадашњег магистрата. Кнез Милош је наредио Стефану Пазарцу и Живку Михајловићу да плаћају носаче један грош по сату. Грађа је била утоварена на 150 кола, а кад су носачи били исплаћени са надницом од једног гроша по сату рада, „џолико им је мило било и с веселим срцем кући су се враџили“. По кнежевом наређењу, зграда је била подигнута на „узвишеном месџу иза маѓазе“, са каменим темељом „у висини до колена“.²⁵³

²⁵¹ АС, ПО, 1831, к. VI, 28; М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 761.

²⁵² АС, КК, VI, 117, 125.

²⁵³ М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, 193; АС, КК, VI, 130/1-5.

*

Прва механа у Топчидеру почела је да се зида у марту 1834. године.²⁵⁴ Током маја и јуна су се завршавали радови на једној већој згради, „бини“.²⁵⁵ Осим велике „бине“, у Топчидеру су током јула и августа изграђене и још једна велика коњушница, „ар“, и једна кућа код старог конака. Све зграде које су се 1834. године градили у Топчидеру су биле готове до краја августа.²⁵⁶ На лето те године извршена је још једна исплата за двор у висини од 57.839,29 гроша²⁵⁷ што, придодато суми која је за двор исплаћена 1831. године, значи да је конак, односно двор кнеза Милоша у Топчидеру, заједно са споредним зградама, коштао укупно 121.658,67 гроша.²⁵⁸ За табакану, радионицу за прераду коже, исплаћено је 19.201,12 гроша, од чега 2.545 за откупљену земљу и 16.656,12 гроша за новоподигнуту зграду.²⁵⁹

Половином фебруара 1835. године, по наређењу кнеза Милоша, у Топчидеру је почела изградња једне куће поред великог конака, „огма до двора мој“. По кнежевом наређењу та зграда је морала бити иста онаква као она која је на лето претходне године подигнута код механе, само без подрума. Кнез је наредио Живку Михајловићу, Марку Богдановићу и Хаџи Николи Живковићу да ангажују Цинцаре за вађење камена, док ће он лично, кад дође у Топчидер, „уредити за шемељ“.²⁶⁰ Могуће да је ово зграда у коју је касније смештен ресторан,²⁶¹ јер је то једина зграда која је подигнута у близини његовог конака, а чија величина, као и оно што се може наслутити о њеном првобитном изгледу, говоре да је њен пројектант био Хаџи Никола Живковић.

Од средине четврте деценије 19. века Топчидер прераста у привредни и војни центар. По налогу кнеза Милоша скела из Остружнице је премештена у Топчидер, што је условило и везивање промета и трговине за двор.²⁶² Под надзором Томе Вучића Перишића, 1836. године у Топчидеру су подигнути магацин за жито, нова механа и касарна. Магацин је коштао 51.070,27 гроша, механа 28.919,28, а касарна 61.993,16

²⁵⁴ АС, КК, VI, 375, 381, 406; М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, 229.

²⁵⁵ АС, КК, VI, 411, 433.

²⁵⁶ АС, КК, VI, 430, 433, 452, 455, 467, 472.

²⁵⁷ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 3, 632.

²⁵⁸ Д. Ст. Павловић је ту суму превео и у 24.331 златан динар, Д. Ст. Павловић, *нав. дело*, 287.

²⁵⁹ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 761.

²⁶⁰ АС, КК, VI, 526, 528.

²⁶¹ Касније је кафана названа „Милошев конак“, а под тим именом је позната и данас. Током времена ова зграда је претрпела знатне измене и у функцији и у изгледу, а најдуже у својој историји је била управо угоститељски објекат. Данашњи изглед је добила адаптацијом 1974. године, која је изведена по пројекту арх. Ђорђа Петровића: *Досије просторно културно историјске целине Топчидер, Каталог појединачних споменика*, стр. 30.

²⁶² Р. Љушић, *нав. дело*, 104.

гроша.²⁶³ Исте године у Топчидер стиже и дванаест топова, које је кнез Милош наручио из Беча.²⁶⁴

Магаза је почела да се гради почетком марта. Кнез Милош је одобрио план зграде која се састојала од приземља, на коме је било предвиђено девет магазина и дванаест соба, и спрата, на коме је планирано 24 собе.²⁶⁵ Половином априла кнез је одобрио и план за зидање механе на топчидерској скели. Градитељ је био мајстор Веселин, који је заједно са Томом Вучићем Перишићем одредио план механе. Зграда се састојала од свега четири собе, од којих су три биле предвиђене за трговце и једна већа за свињаре. Поред ових соба, ту је била и једна фуруна „за лебац са амуруком“.²⁶⁶ У исто време, кнез је одбацио молбу механције да подигне нову уместо изгореле механе на Царевој ћуприји, између ливада топчидерског конака. Упоредо са тим, кнез Милош је зидање механе на топчидерској скели ставио на Вучићев рачун.²⁶⁷ У јулу 1836. године Господарска механа на топчидерској скели је била завршена и издата под закуп на три године, по цени од 100 талира годишње, а велики магацин за жито и брашно био је завршен до јесени.²⁶⁸ Крајем маја следеће, 1837. године завршена је „чесма код двора шћћчидерској“, а по кнежевом налогу Тома Вучић Перишић је пронашао „бирџаша“ који је у Топчидеру требао да отвори „џракџер“, ресторан.²⁶⁹ Чесма о којој је реч је заправо чесма испред цркве, која је, као најстарија чесма у Топчидеру, ту постојала и раније, а у 1837. години је вероватно била озидана ружичастим каменом.²⁷⁰ Почетком јуна завршена је изградња чесме код касарне у Топчидеру, а истовремено су уређени и у бело окречени конаци у Топчидеру и Београду.²⁷¹ Привредни значај Топчидера био је крунисан 1838. године изградњом „ледернице“, фабрике за прераду коже. Она је изграђена под надзором Лазара Ивановића и

²⁶³ М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 762. Касарна је порушена приликом градње ковнице новца у Топчидеру: *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, 7.

²⁶⁴ У Србији су све до 1836. године у функцији била свега два топа, заостала из Првог српског устанка, који су великим трудом одржавани. Они су држани у конаку Народне канцеларије и коришћени су за време великих црквених празника и народних свечаности. Прве топове је кнез Милош добио од султана 1835. као знак признатог суверенитета, и они су по кнежевом налогу смештени у крагујевачки и пожаревачки двор. Из тих топова се, такође по наређењу кнеза Милоша, први пут пуцало приликом прославе дана његовог рођења, на Тодорову суботу 1836. године. Исте године кнез Милош је наручио дванаест топова из Беча, преко банкарa Теодора Тирке. М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 752.

²⁶⁵ АС, КК, VI, 682.

²⁶⁶ АС, КК, VI, 703 (3-5).

²⁶⁷ АС, КК, VI, 705 (1-3).

²⁶⁸ АС, КК, VI, 763 (1-3), 756.

²⁶⁹ АС, КК, VI, 930.

²⁷⁰ *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, 7.

²⁷¹ АС, КК, VI, 921a, 936, 941a.

коштала је 10.964,35 гроша. У Топчидеру су од 1833. били смештани и осуђеници, а за њих је вероватно још те године морао бити подигнут затвор – апсана. Ту су држани кажњеници оба пола, а у зависности од тежине злочина стављани су им окови. Једна од првих осуђеница смештених у Топчидер била је Марија Неговановић, осуђена на смртну казну због чедоморства, а потом помилована од стране кнеза Милоша и осуђена на издржавање доживотне робије под оковима.²⁷²

*

Потпунији увид у изглед некадашњег топчидерског комплекса пружа списак „Државних добара вароши Београда и Округа београдског пописаних 1846. године“.²⁷³ У попису добара у Београдском округу, од 39 ставки 31 је припадала подручју Топчидера. По ливадама које су припадале Топчидеру види се да је овај посед обухватао не само долину Топчидерске реке већ огроман простор који је укључивао Аду Циганлију и читав део данашњег Београда. Идући од Саве, он је обухватао простор око Цареве ћуприје, данашњег Хиподрома, део Сењака и Дедиња, као и Кошутњак, који је у то време био ограђен палисадом. Десет ливада, које су биле искључиво у служби приватне економије кнеза Милоша, заузимале су површину од око 160 хектара. Стока је чувана у Кошутњаку, али је он у првом реду коришћен за узгој дивљачи – јелена и вепрова.²⁷⁴ На имању су постојале две воденице, обе од цигле зидане, „са дружим њиринадлежећим зградама“. Једна је била на спрат и имала три собе и ћошку, док је поред био мањи „ар“ и плац са хиљаду шљива.²⁷⁵ У Топчидеру су се налазиле и две механе: „Господарска“, на ушћу Топчидерске реке, и друга, „Бели бајрем“, на Царевој ћуприји. Обе су имале по четири собе и кујну, са другим утилитарним просторијама, а до њих је била коњушница, амбар и баште.²⁷⁶ Даље се у попису наводи магацин на уливу Топчидера, „од доброї материјала најрављен“, и поред њега три чардака за шишарку, затим „здање бивше Ледернице“, такође „од доброї материјала, њокривен ћерамидом, на два боја“. На горњем спрату је било девет соба, а доле велика соба и две оцаклије. До ледернице је постојао и „мућвак са 4 собе, кујном, ћирајезаром и великом оцаклијом“. У Топчидеру се, осим великог конака и конака покрај цркве, налазио и један мањи конак до потока, од дрвета „са 4 собе, кујном и дивананом“, и један „коначић на два каџа, од доброї материјала зидан“. И на горњем и на доњем спрату је било четири собе, „две сарачане, конк и ћошка“, а поред њега још и „ћилерчић са два

²⁷² М. Петровић, *нав. дело*, 612-613.

²⁷³ Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970, 199-205.

²⁷⁴ С. Владисављевић, *нав. дело*, 105-121.

²⁷⁵ Б. Перуничкић, *нав. дело*, 200-205.

²⁷⁶ *Исто*; Досије просторно културно историјске целине Топчидер.

њодрума". У попису се наводи још и „хар њреко њошока" од дрвеног материјала, амбар, кокошарник и шупа.²⁷⁷

Из овог списка се сазнаје и да је сам двор кнеза Милоша био окружен једним бројем мањих и приземних зграда. Испред цркве је била чесма, зидана од камена, а под њом „једна ћошка од дрвеној маћеријала", затим „зјрада сјроћу великој конака", односно двора, такође од дрвета, са две собе, „које месћо њодрума служе". Испод конака је био „мућвак од доброј маћеријала са једном кујном и шјри собе", до њега „ћилер, шјакође од доброј маћеријала", а до ћилера још једна кућа од дрвета. Ту је било и једно „зданије ниже мућвака од њлећера наћрављено", које је садржало једну „екмеџиницу", а до њега је била и „шупа и шјри ара" – коњушнице, од којих је у једној била „сарачана и оџаклија".²⁷⁸

Положај ових зграда није могуће утврдити, али из списка проистиче да су биле у непосредној близини двора. Простор испред главног улаза у двор је био калдрмисан и на њему се и данас налази „бињекшаш", камено узвишење у облику малог стуба, који је служио кнезу Милошу да се попне на коња.²⁷⁹ На том калдрмисаном простору, чија је површина била скоро хиљаду квадратних метара,²⁸⁰ налазила се и велика кухиња, „мућвак", а поред и амбар, шупа, кокошарник, пекара и три коњушнице. Ове зграде су заузимале један део данашњег парка испред конака. На том простору су биле врбе, типични представници влажног терена Топчидера.²⁸¹ У близини конака је била и башта, пошто се већ 1831. године помиње и зидање „њоћрављеној њрохода и калдрмисање од конака до башће". Исте године, упоредо са подизањем двора и придворних зграда, у башти се садило поврће.²⁸² Иза конака је, као и данас, био пут. На брегу иза конака било је посађено разво воће по упутствима кнеза Милоша, а брег је био подзидан, како би се зауставило сливање земље, које се дешавало због обилних падавина.²⁸³

Предео Топчидера из времена кнеза Милоша био је одређен реком чији је ток у неколико каснијих регулација потпуно измењен. Топчидерска река се улива у Саву код доњег шпица Аде Циганлије. Она је била извор влаге, свежине и бујности вегетације, али и економских активности. Пред самим ушћем река је богато меандрирала и рачвала

²⁷⁷ Б. Перуничий, *нав. дело*, 203-204.

²⁷⁸ *Исто*.

²⁷⁹ АС, КК, XL, 178.

²⁸⁰ С. Владисављевић, *нав. дело*, 111.

²⁸¹ АС, МФ-П, 1849, ф. IX, 67.

²⁸² Садили су се нпр. краставци, салата, роткве итд. АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

²⁸³ АС, КК, VI, 157а.

ток, образујући, недалеко од конака, велику речну аду.²⁸⁴ У време прве владавине кнеза Милоша било је познато неколико извора и чесама. Осим Хајдучке чесме, познате још из времена Првог устанка, у Топчидеру се налази и стари извор, који је на плановима из 18. века забележен као Врућа чесма.²⁸⁵ Поред ових извора, у резиденцијалном комплексу су за време прве владавине изграђене нове чесме. Једна, која постоји и данас, налази се у близини самог двора, преко пута придворне цркве. Друга, чији се положај данас не може утврдити, налазила се код касарне и нестала је приликом рушења целог комплекса топчидерских касарни из 19. века.²⁸⁶

Дворски комплекс је био заштићен „књажеском оградом“, вероватно од дрвета, чији положај и изглед је немогуће утврдити.²⁸⁷ Пејзаж око топчидерске резиденције је био аграрног карактера. Осим винограда, који су ту били од раније, предео се састојао углавном од ливада, шума, ораница, као и башти, које су биле сађене уз грађевине. Око самог конака кнеза Милоша су такође неговане баште и воћњаци. У другој половини четврте деценије 19. века култивисању околине је поклоњена већа пажња. Половином фебруара 1836. године стигао је из Цариграда баштован, који је био запослен у Топчидеру, а у међувремену је стигло и 400 дудових садница, које су биле засађене на пролеће те године.²⁸⁸ Из Уредбе о дужностима економа у Топчидеру, издате 1837. године,²⁸⁹ види се да је кнез Милош у Топчидеру планирао и шуму – „*iaj*“, и да је ради тога било поручено разно дрвеће из Беча. Топчидерски економ је био задужен да у гају организује засађивање овог дрвећа „*до њарџијама*“. У Топчидеру је, по жељи кнеза Милоша, био постављен и један шедрван са гвозденим цевима за воду.²⁹⁰ Из исте уредбе се види да је кнез Милош планирао оснивање огледног добра, „*Економско заведеније тошчидерско*“, уз оснивање пољопривредне школе са 55 питомаца. Намера кнеза Милоша је била да они стекну практична искуства, која би касније примењивали на својим газдинствима и преносили другима.²⁹¹

²⁸⁴ Последњом регулацијом, река је претворена у канал и као колектор отпадних вода Раковачког басена загађује околину и један је од највећих загађивача реке Саве. *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*.

²⁸⁵ Исто.

²⁸⁶ Комплекс топчидерских касарни из 19. века срушен је током треће деценије 20. столећа, приликом подизања Завода за израду новчаница. *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*.

²⁸⁷ *Живети у Београду 1837-1841*, Документа управе града Београда, Београд 2003, 446.

²⁸⁸ АС, КК, VI, 674, 684.

²⁸⁹ АС, КК, XL, 140.

²⁹⁰ Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1950; Р. Љушић, *нав. дело*, 29.

²⁹¹ АС, КК, XL, 140; С. Мирчов, „Пољопривреда у Србији Милошевог доба“, *Утемељење нове српске државности*, Зборник радова са научног скупа и поводом њега, Велика Плана 1999, 153-161.

Топчидер у време уставобранитеља 1842-1858.

Топчидер је континуирано негован и изграђиван као дворски комплекс кнеза Милоша све до доношења Турског устава, који је означио победу уставобранитељске опозиције, и абдикације и одласка кнеза Милоша из Србије 1839. године.²⁹² Након тога је уследила кратка владавина кнеза Милана, а после његове смрти двогодишња владавина кнеза Михаила. Топчидер у том периоду постаје поприште конфликта између династије Обреновић и уставобранитељске опозиције. У Топчидер, остављен без правог надзора након одласка кнеза Милоша, Београђани одлазе „у љомилама, оћварају мућваке, љошове јела, чесму љојане корисћећи је за љрање“. „Намесничесћво Књажеској Досћоинсћва“, које су чинили Аврам Петронијевић, Јеврем Обреновић и Тома Вучић Перишић, реаговало је у јулу 1839. године проглашавајући Топчидер народним добром под надзором правитељства.²⁹³ Убрзо по свом доласку у Србију, кнез Михаило је решио питање власништва над Топчидером и, указом од 14. марта 1840. године, сам себи доделио Топчидер на управу.²⁹⁴ Међутим, надзор над топчидерским добром није био одговарајући и већ је до лета 1841. године готово читава ограда била оштећена.²⁹⁵ Након неуспеха у обрачуну са вођом уставобранитеља Томом Вучићем Перишићем, кнез Михаило је повукао своју војску у Топчидер и ту, у августу 1842. године, написао оставку на кнежевски престо и одатле прешао у Земун, придружујући се свом оцу у емиграцији. Одласком кнеза Милоша и кнеза Михаила из Србије завршила се прва фаза и у историји Топчидера као владарске резиденције династије Обреновић. Уставобранитељи су за масовну демонстрацију народне изборне воље, не случајно, одабрали простор дворског комплекса свргнуте династије у Топчидеру и ту, на Народној скупштини 1843. године, прогласили за кнеза Александра Карађорђевића.

Уставобранитељска влада је покушала да реши питање власништва над Топчидером већ почетком 1843. године. У настојању да ограниче кнежеву власт и самог кнеза држе под контролом, уставобранитељи нису желели да дозволе стварање владарског центра у Топчидеру. Централно питање власништва над Топчидером било је питање шта ће припасти кнезу, а шта држави. И сам кнез Александар је био заинтересован за Топчидер, па је у марту 1843. одредио комисију која је требала да одлучи шта

²⁹² Р. Љушић, *нав. дело*, 165-191, 429-457.

²⁹³ *Живети у Београду 1837-1841*, 356-357.

²⁹⁴ *Београдске општинске новине*, бр. 56, (1938), 10.

²⁹⁵ Сељаци су крали ограду и ложили је, тако да су скоро све врљике и прошће нестали. Тек тада је Начелничеству окружја Београдског предложено да се постави чувар. *Живети у Београду 1837-1841*, 446.

ће се враћати приватним лицима и општинама, шта ће задржати држава, а шта ће се „књажеском *досџоинсџву усџуџиџи на уживање*“. За кнежевски двор, међутим, била је одабрана кућа Стојана Симића у Београду. Успостављањем привременог надзора, који је био поверен Јовану Николићу и једном пандуру, уставобранитељи су одложили коначно решење о употреби Топчидера. Контролу над том облашћу је имало Министарство финансија, које је давало упутства Начелничеству Београдског округа. Да би се обављали сезонски радови, а држава имала користи од земљишта, топчидерска земља је издавана под закуп.²⁹⁶

Прекретница у организацији Топчидера била је иницијатива Атанасија Николића, начелника Економско-полицијског одељења при Министарству унутрашњих дела, да се у Топчидеру установи примерна економија. Његово вишегодишње уверавање да будућност и благостање земље зависе од унапређења пољопривредне производње и сељачког staleжа прихватио је и министар унутрашњих дела Илија Гарашанин. На његов предлог, Савет и кнез Александар Карађорђевић су 1849. године донели одлуку о оснивању Примерне економије у Топчидеру и, уместо топчидерског земљишта уз Саву, колико је тражио Николић, новооснованој економији су уступили целу површину Топчидера са брдима и шумама.²⁹⁷

У пролеће 1851. године обављено је комисијско разграничење Топчидера и Кошутњака. Постављени су гранични белези, а околном становништву је издата забрана проласка и пуштања паса. Укинута је и сеча дрвећа и пракса издавања земљишта под закуп.²⁹⁸ Атанасије Николић је Топчидер почео уређивати по стандардима великих економија и аристократских спахилука у Аустрији, Немачкој и Мађарској. Први топчидерски баштован је такође био странац, Словак Конрад Никола, који је у Београд дошао из Шенбруна. Николић је куповао у иностранству и стоку, саднице, семе и пољопривредне алатке. У Опитној башти у Грацу је купио и збирку модела воћа и послао у Топчидер.²⁹⁹

Напори Атанасија Николића за унапређење пољопривреде били су крунисани оснивањем Земљоделске школе у Топчидеру, прве те врсте на Балкану. У ту, двогодишњу школу су примана писмена деца из задружних кућа, а поред пољопривреде били су обучавани и у војним вежбама и веронауци. О значају те школе требали су да сведоче и годишњи испити, који су имали форму народне свечаности. Исте године изграђена је

²⁹⁶ АС, МФ-П, 1843, ф. III, 77.

²⁹⁷ С. Владисављевић, *нав. дело*, 107-108.

²⁹⁸ Исто.

²⁹⁹ А. Николић, *нав. дело*, 110-114, 117-120.

у Топчидеру апсана и правитељствена чохара, која је требала да обезбеђује сукно за потребе затвореника, питомца Земљоделске школе и војске.³⁰⁰ Као у случају Економије, и Земљоделска школа и Апсенички завод су били уређени према стандардима развијених европских држава. Због тога је Атанасије Николић од надлежног министра Илије Гарашанина тражио да може два месеца обилазити овакве установе по Немачкој и Швајцарској.³⁰¹ Главна радна снага су били осуђеници и осуђенице Апсеничко-економског завода у Топчидеру. Још пре подизања апсане у Топчидеру, затвореници су били упућени у тамошње економске послове и били подељени у осам одељења.³⁰²

Ова Николићева идеја, лепо прихваћена од стране Савета и кнеза, била језаснова на просветитељским интенцијама модерних држава, по којима су затвори казнено-васпитне установе у којима се затвореници радом одужују држави и припремају за своју будућу реинтеграцију у друштво.³⁰³ Николић није прихватио нови амерички, тзв. ћелијски систем затвора, који је видео у Виртембергу. Затвореници у Топчидеру су имали прилику да се рехабилитују узорним понашањем и радом, за који су могли бити награђени новцем, откивањем и помиловањем. Циљ Атанасија Николића је био да окривљене треба „*исћравити и њорадити да они себи и држави њѡћребни буду*“, а сам је радио на томе, па је, у том смислу, писао и беседе које је потом давао свештенику.³⁰⁴ Нису сви делили Николићев ентузијазам по питању уређења Топчидера и рада са затвореницима. Тако је и Панта Јовановић, државни стипендиста Пољопривредне академије у Хохенхајму, који је био постављен за првог економа у Топчидеру, након само неколико месеци на том положају, тражио премештај на другу службу.³⁰⁵

Атанасије Николић је одредио коришћење топчидерског земљишта и поделио га на површине за ливаде и пашњаке, пољопривредну производњу, оранице и винограде, и површине за расаднике и паркове. Већ 1849. године, на захтев Министарства финансија упућен Министарству унутрашњих дела, посечене су врбе испред конака, јер су давале мало хлада „*долазећим људима и кнежевој фамилији*“, и уместо њих је посађено неколико јабланова и багрема. То је било само привремено решење, пошто је званични

³⁰⁰ Исто, 122-124, 131-132.

³⁰¹ Исто, 117-120.

³⁰² Осуђенички завод је 1851. године имао следећа одељења: баштованско, ратарско, зидарско, дунђерско, столарско, качарско, коларско и ковачко: Исто, 117.

³⁰³ Прве овакве експерименте са београдским затвореницима Атанасије Николић је извео још 1846, када их је учио баштованским пословима и запослио на сађењу башти поред државних здања у Београду: А. Николић, *нав. дело*, 95, 97-98.

³⁰⁴ Исто, 117, 133-135.

³⁰⁵ Исто, 110, 115.

став Министарства унутрашњих дела, нема сумње инспирисан Николићевим идејама, био да значајном месту као што је Топчидер више одговарају племенитије сорте дрвећа, попут јавора и кестена.³⁰⁶

По замисли и нацрту Атанасија Николића, већ 1851. године је засађен парк испред конака.³⁰⁷ Тај парк, познат само са литографије „Књажевска пољска кућа у Топчидеру“ Куна фон Квицова из 1856. године, био је остварен по угледу на дворске вртове европске аристократије, какве је Николић обилазио на својим редовним путовањима. Део парка испред конака био је засађен племенитим дрвећем, са уређеним стазама и одвојеним геометријским пољима, као што је цветна рондела, која се налазила испред конака. Атанасије Николић је остале парковске површине обликовао као романтичарски енглески парк са рушевинама, у коме је природа артифицирана тако да изгледа „природно“. По опису Топчидера из 1856. године, који је забележио пољски књижевник Роман Зморски, у парку су се налазили делови стубова и елементи старије клесане пластике, пронађени у околини Београда.³⁰⁸ Као прву парковску скулптуру за Топчидер, Атанасије Николић је 1858. године наручио фигуру богиње Церере. Скулптура је рад Е. Kimmela из 1852, што се и данас види на постаменту. Набављена је из бечке трговачке куће G. Mohrenberg, и плаћена 4.242,24 гроша преко државних банкара у Бечу Теодора Тирке и Георгија Спирте.³⁰⁹

Његов рад на украшавању парка прекинут је падом уставобранитељског режима и повратком Обреновића. Светоандрејска скупштина, која је у децембру 1858. године збацила Александра Карађорђевића и на престо вратила кнеза Милоша, окомила се и на уважене установе државног привредног развоја у Топчидеру.³¹⁰ Тако је и као једна од првих жртава промене режима, поред високих чиновника Министарства правде, Касационог суда и Војне академије, био и помоћник министра унутрашњих дела Атанасије Николић.³¹¹ Главне замерке на рад школе односиле су се на лоше услове смештаја ученика и неефикасност наставе, што је условило и предлог за укидање те и оснивање нове, боље организоване учитељско-пољопривредне школе. Економски завод је пословао са губицима, па је у циљу његовог усмеравања на послове унапређења пољопривреде,

³⁰⁶ С. Владисављевић, *нав. дело*, 115.

³⁰⁷ А. Николић, *нав. дело*, 116-117.

³⁰⁸ Р. Зморски, „Успомене“, *Београд у XIX веку*, Београд 1967, 12-18.

³⁰⁹ АС, МФ-Е, 1860, ф. VI, 73.

³¹⁰ Иницијатори расправе су били либерали Владимир Јовановић и Јосиф Пецић, који су неко време радили као сконом у Економском заводу, односно професор у топчидерској Пољоделској школи. А. Николић, *нав. дело*, 138-139.

³¹¹ Ове чиновнике је Народна скупштина 12. јануара огласила непријатељима народа, а кнежев местозаступник Стевча Михаиловић удаљио од дужности: С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, 280.

због којих је и основан, предложена његова реорганизација и одвајање од Апсеничког завода, Завода правитељствене ергеле у Ћуприји и сукнене фабрике.³¹²

Повратак кнеза Милоша 1859-1860.

Убрзо по свом повратку у Србију, свечано прослављеном 25. јануара 1859. године, кнез Милош је почео издавати наређења за бољу организацију Топчидера и припремати овај простор за свој боравак. У априлу је почела поправка конака, по пројекту инжењера Грађевинског одељења Министарства унутрашњих дела. Због захтева кнеза Милоша да се његов конак у Топчидеру што пре „*доведе у стање у коме би се у њему удобно могло живети*“, радови су обављени без претходне јавне лицитације. Упркос журби кнеза Милоша, радови су трајали до децембра 1859. године, а о њиховом обиму говори и знатна сума од 30.060 гроша, која је пала на терет државе. Након неопходних грађевинских исправки, кнез Милош је наредио и да се конак снабде потребним намештајем „*на основу њоме што је при његовом огласку 1839. године потребним намештајем снабдевен био*“. Министарство финансија је по рачуну за нови намештај кнезу морало исплатити 283 дуката, или 15.696 гроша, што је такође пало на терет државне касе.³¹³

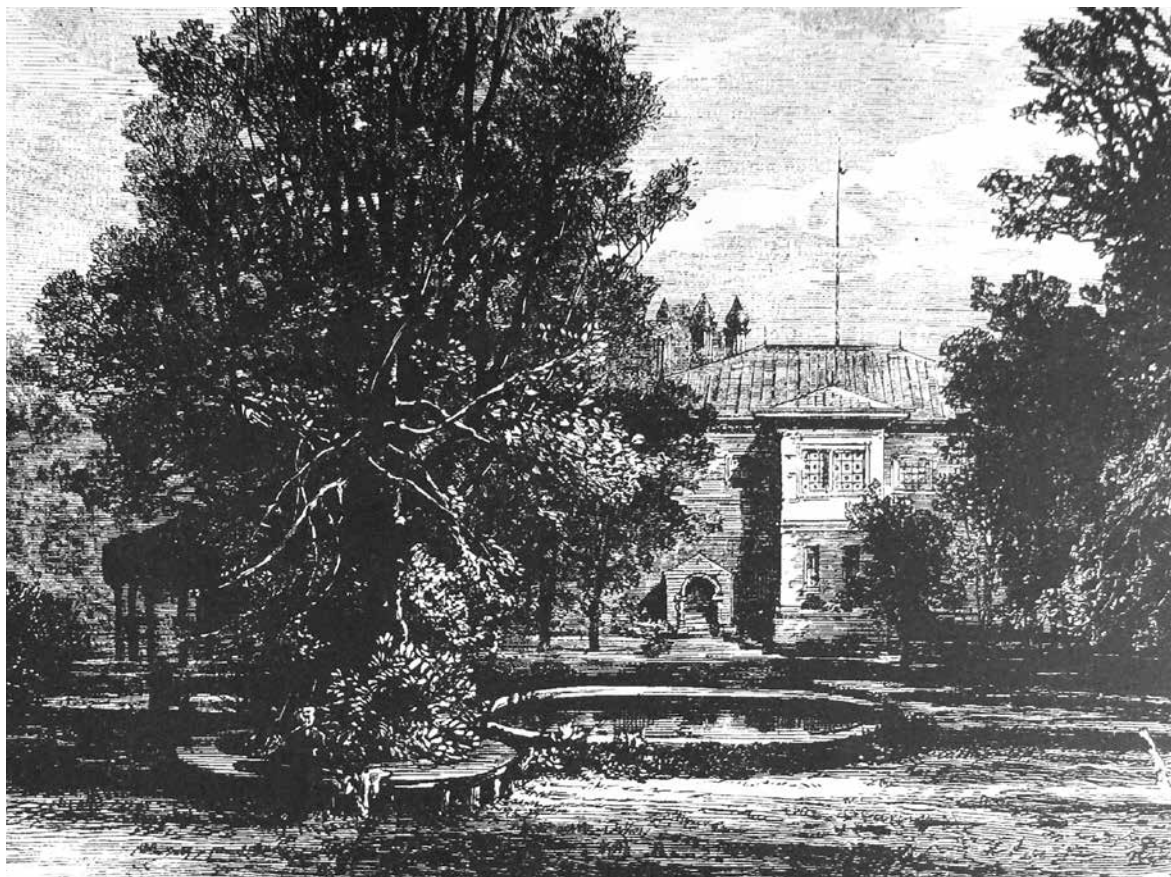
Изградња нових и поправљање старих објеката у Топчидеру било је поверено новооснованој Главној управи грађевина. Ова институција, основана са намером да се све грађевинско-урбанистичке активности у Србији подвргну систематској контроли државе, обављала је већ у јуну 1860. године ситне поправке на конаку, заједно са радовима на другим грађевинама у Топчидеру. Тада је за покривање дотрајалих зграда велике, тзв. кафане – касарне и штале са спратом над њом, који је такође служио за касарну, механе код Цареве Ћуприје и конака кнеза Милоша издато 22.126 гроша.³¹⁴ По наредби кнеза Милоша обављене су и поправке свештеничке куће, куће топчидерског лекара и једног малог конака. Ове радове је по лицитацији обавио београдски дунђер Стерија Јовановић за 7.800 гроша.³¹⁵

³¹² Министарство унутрашњих дела је одредило комисију, у чијем су саставу били Јеврем Грујић, Владимир Јовановић, Владимир Јакшић и други, да утврди стање у Топчидеру и поднесе предлоге за реорганизацију његових установа. Извештај комисије и предлози чланова у целости су објављени у: „Шта ће бити са Топчидером“, *Србске новине*, бр. 53, 54, 55, (1859). Суштина предлога је да се оснује нова школа, у којој би и будући учитељи стицали пољопривредна знања, која би потом ширили уз редовну учитељску праксу. Највеће замерке је изазвао предлог да нова учитељско-пољопривредна школа буде обавезна припремна школа за студенте богословије, чиме би се и парохијско свештенство укључило у просвећивање народа о пољопривреди.

³¹³ АС, ДС, 1859, 278, 1009.

³¹⁴ АС, ДС, 1860, 470.

³¹⁵ С. Владисављевић, *нав. дело*, 111.

Сл. 45 Двор кнеза Милоша у Тоїчидеру (L'illustration 1860)

У марту 1860. године кнез Милош је издао наређење Министарству унутрашњих дела да се у Топчидеру изгради телеграфска станица, „*која ће само докле се Њејова Свејлосѣ шу бавила буде радиѣи*“.³¹⁶

Управа грађевина је била задужена за највећу грађевинску инвестицију у Топчидеру, када је по жељи кнеза Милоша приступила изградњи једног „*коначића са шесѣ соба над скоро најрављеним ѿодрумом у Тоїчидеру*“. Кнез је у јулу 1860. године телеграфском депешом наредио да се „*грађењу њејовом одма ѿрисиѣи*“, како би нови конак био готов још у току лета. Због кратког рока, овај посао је, као и поправка великог конака претходне године, обављен без претходне лицитације. То је била једна спратна репрезентативна зграда, што потврђују и трошкови које је Главна управа грађевина предвиђала за њено

³¹⁶ Трошкови подизања телеграфског вода и станице су износили 4.651 гроша: АС, ДС, 1860, 278.

подизање, а који су износили 6.000 форинти сребра или 60.000 гроша.³¹⁷ Тај „коначић“, на узвишењу изнад задњег дела великог конака, у измењеном облику постоји и данас, а подигнут је највероватније као летњиковац за престолонаследника Михаила.³¹⁸

Кнез Милош је био заинтересован и за завршетак великих јавних радова на изградњи пута Теразије–Топчидер. Тај пут, дуг готово 5.500 метара, био је завршен крајем 1858. године. По наређењу кнеза Милоша, сви заостали радови, као и дрворед дуж пута, били су довршени почетком 1860. Са обе стране пута, по плану Атанасија Николића, било је посађено дрвеће из топчидерске шуме и из расадника Економског завода, и то преко хиљаду стабала тополе, јоргована, јаблана и багрема.³¹⁹ У октобру је Министарство унутрашњих дела, по заповести кнеза Милоша, почело са постављањем калдрме од Цареве ћуприје до насипа Топчидерске реке и подизање једне мале дрвене „ћуприје“ на истој линији. То је био почетак пута који је водио од Цареве ћуприје до Бановог брда.³²⁰

Изливања Топчидерске реке су представљала велики проблем за одржавање Топчидера. Кнез Милош је предузимао мере против сталног изливања Топчидерске реке. У том циљу је у јануару 1860. године, приликом обиласка Топчидера, наредио да се развали брана која је постојала код воденице.³²¹

У Топчидеру су и даље неговани расадници и ботаничка башта. Не зна се где су били расадници у време кнеза Милоша, али један је био у близини реке „више Ајсане“. У јуну се река излила и поплавила оба прохода и сто стабала воћа у расадној башти, а штета је износила 300 дуката.³²² У ботаничкој башти је 1859. године било преко 600 врста биљака, за које су из једне пештанске фабрике биле наручене специјалне натписне таблице и чија је цена била 201 форинта и 40 крајцара.³²³ Цветно семе за парк и расаднике је куповано од једне фирме из Ерфурта, преко посредника Карла Вегера из Беча.³²⁴

³¹⁷ АС, ДС, 1860, 549.

³¹⁸ После погибије кнеза Михаила 1868. године, овај резиденцијални објекат је скоро потпуно пропао, па је био обновљен 1871. године: С. Владисављевић, *нав. дело*, 111-112. Није позната каснија функција ове зграде, али је могуће да је била летња резиденција српског митрополита: *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, 7/1.

³¹⁹ С. Владисављевић, *нав. дело*, 111. Из расадника Економског завода у Топчидеру је до 6. априла 1860. године за улепшавање пута на државним плацевима посађено 534 тополе, 64 јаблана, 7 багрема, а за плацеве приватних лица 405 топола и 84 јаблана: АС, МФ-Е, 1860, III, 6, 61.

³²⁰ Трошкови тих радова су износили 19.111 гроша и 10 пара: АС, ДС, 1859, 818. Овај пут, заједно са путем Топчидерска звезда – Топчидер и Господарска механа – Топчидер – Раковица, спада у заштићене саобраћајнице: *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, 7/1.

³²¹ АС, МФ-Е, 1860, прот. 85.

³²² АС, МФ-Е, 1859, прот. 966.

³²³ Економски завод је 1. августа 1859. године обавестио надлежно Министарство финансија да су таблице готове и да фабрика потражује новац: АС, МФ-Е, 1859, прот. 1252.

³²⁴ АС, МФ-Е, 1859, прот. 1077, 1321.

Осим конака, који је поново постао његов летњи дворца, кнез Милош је био лично заинтересован и за уређивање Топчидерског парка. О великом значају који је дворски парк у Топчидеру имао за кнеза Милоша говори и подизање монументалног каменог обелиска у част његовог повратка на престо. Тај обелиск, који је био и први реализовани јавни споменик у Кнежевини Србији, и данас стоји на свом месту, у средишту парка испред двора кнеза Милоша.

Поред овог, у парку су се налазили и други споменици и једна фонтана-водоскок. У марту, након зиме 1859-60. године из Економског завода је Министарству финансија јављено да је од мрза *„сїоменицима лей ошїао“* и на базену *„циїле одбијене“*, па се у њега не може стављати водоскок. Економски завод је известио Министарство да је прво уговорио посао поправке споменика и базена са београдским мајстором Францом Лораном, чији је предрачун био 87 форинти сребра. У истом допису, међутим, стоји и да је, на захтев Завода да поправка буде трајнија, Франц Лоран направио нови предрачун од 126 форинти сребра, као и да се обавезао да ће *„неки калк цименшум сїавишїи, који у самом годиру са водом шїако ошївргне да ће држашїи камен“*. О хитности поправке говори и то да је допис из Економског завода послат 26. марта 1860. године, а већ 29. марта Министарство финансија је одобрило тражена средства, из суме која је за улепшавање Топчидера одређена за ту годину.³²⁵

У јулу исте године предузето је даље украшавање Топчидера парковским скулптурама. Као пандан већ постављеној фигури богиње Церере, Министарство финансија је од бечког банкара и старог партнера Кнежевине Теодора Тирке тражило да купи фигуру богиње Флоре од исте трговачке куће. Висока цена скулптуре, која је заједно са превозом износила 650 форинти, вероватно је била разлог да Теодор Тирка пошаље Министарству два гипсана модела из те куће, са предлогом да се уместо фигуре Флоре од истог уметника узме фигура Ребеке, која би, заједно са трошковима превоза, коштала државу 400 форинти.³²⁶ Није познато која је од ове две понуде била прихваћена, а данас нема трага ни једној од ових скулптура, осим фигуре Церере, која је постављена прва.³²⁷

Од изгледа Топчидерског парка из времена друге владавине кнеза Милоша познат је само део испред конака и то захваљујући илустрацији топчидерског двора из 1860. године објављеној у часопису „L'illustration“. На њој се види конак, испред кога су два велика дрвета, декоративни жбун око кога је клупа и поред њега округли базен.

³²⁵ АС, МФ-Е, 1860, ф. VI, 130.

³²⁶ АС, МФ-Е, 1860, ф. VI, 73.

³²⁷ Досије просторно културно историјске целине Топчидер, 7/1.

Илустратор је у циљу бољег представљања конака прилагођавао положај дрвећа, као и фонтане, од које је представио само базен без водоскока.³²⁸

По жељи кнеза Милоша, већ 1859. године предузета је изградња нових чесама у Топчидеру и Кошутњаку. Једна од њих је била Хајдучка чесма, познати извор и топос из времена устанка. У Кошутњаку је тада подигнута још једна чесма, позната као Чесма кнеза Милоша. За ове две чесме, које и данас постоје у измењеном стању, потрошено је 3.589 гроша.³²⁹ Исте године је вероватно, по жељи кнеза Милоша, подигнута и двојна чесма на путу од Топчидера до Топчидерске звезде и Београда. Ове чесме такође постоје и данас, а познате су и као Врачарске чесме.³³⁰

У парку је постојало више мостова. Један, већи, налазио се над Топчидерском реком иза ресторана. Кроз парк је, као и данас, пролазио поточић над којим је постојао већи број мањих дрвених мостова – ћуприџа. И већи мост над реком и мањи украсни мостови били су потпуно порушени у великој поплави почетком 1860. године. Министарство финансија је предузело хитне мере да се ови мостови поново изграде. Посао је био поверен Економском заводу, који је за изградњу порушених дрвених мостова направио предрачун од 517 гроша.³³¹

ИЗМЕЋУ ЦЕРЕМОНИЈЕ И СВАКОДНЕВИЦЕ – ЖИВОТ У ТОПЧИДЕРУ

У случају двора кнеза Милоша у Топчидеру тешко је писати прецизну хронологију, па чак и било коју врсту кохерентне наратије о дворском животу. Међутим, иако мемоарска литература и архивска грађа дају само фрагменте, а не једну целовиту и свеобухватну слику, они ипак јасно пружају увид у основе функционисања двора у Топчидеру. Они показују да је од свог оснивања Топчидер био церемонијални простор и простор приватности кнеза Милоша. Двор је био сценографија помоћу које се владар могао дефинисати, али која је и сама морала бити континуирано произвођена. Живот на двору, према томе, подразумева живот једне главне личности – владара, и читав низ споредних улога.

³²⁸ Илустрација је публикована у: Р. Ковачевић, М. Марјановић, *Балканска ружа ратова*, Београд 2007, 62.

³²⁹ АС, МФ-Е, прот. 1511, 1639, 1746; АС, ДС, 1859, 805.

³³⁰ *Досије просторно културно историјске целине Топчидер*, 7/1.

³³¹ Министарство је 26. фебруара 1860. године задужило Економски завод за овај посао и препоручило да се подизању ових мостова одмах приступи: АС, МФ-Е, 1860, прот. 283, 378.

Топчидер у првој владавини кнеза Милоша 1831-1839.

Топчидерски двор је, као и други дворови кнеза Милоша, имао своје управнике. У свим дворовима кнеза Милоша ову функцију су заузимале угледне личности. Први управници Топчидера били су грочански кнез Живко Михајловић, кога је кнез Милош поставио за надзорника над пандурима, рабаџијама, слугама и свим радовима око конака, и остружнички скелеџија Никола Ћирић, коме је кнез поверио надзор над самим конаком.³³² Током 1835. године у живот топчидерског двора активно се укључује Тома Вучић Перишић. Већ 10. јула, пред полазак у Цариград, кнез Милош га је именовао за свог заступника, који ће га за време одсуства замењивати у приватним и званичним пословима у Београду и Топчидеру.³³³ Након смрти Живка Михајловића крајем 1835. године он је обавио попис свих ствари у конаку и том приликом преузео и надзор над имањем.³³⁴

Тома Вучић Перишић се као кнежев бина-емин, односно надзорник државних грађевина, о Топчидеру бринуо током наредних годину и по дана. Он не само што је био организатор и надзорник изградње нових грађевина у Топчидеру већ је управљао и свим пословима око имања. Рад у Топчидеру је био напоран. По налогу кнеза Милоша, у фебруару 1836. године, Тома Вучић је морао да обилази економију сваки трећи дан. Међутим, таква служба, у приватним пословима кнеза Милоша, није одговарала идеји Томе Вучића Перишића о сопственом личном достојанству и јавној функцији у држави, па је он већ крајем тог месеца поставио Миту Анђелковића као непосредног надзорника.³³⁵ Недуго затим, кнез Милош је издао две објаве, којима је поставио Димитрија Исаиловића на звање надзиратеља кнежевих здања у Топчидеру, а Јована Кнежевића за надзорника над стоком и целом пољском економијом. У овим објавама кнез Милош их упућује да се о свему међусобно договарају, док је обојици био претпостављен Тома Вучић Перишић, који је почетком јуна 1836. године, због успешног руковођења пословима у Топчидеру и Београду, био уздигнут у звање пуковника и кнежевог ађутанта.³³⁶

У то време су, међутим, односи између кнеза Милоша и њега већ били трајно нарушени. Иако није приступио опозицији у време Милетине буне, кнез Милош је сумњао у његову лојалност. То је био и разлог његовог везивања за приватне послове кнеза

³³² АС, КК, VI, 210.

³³³ Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003, 77.

³³⁴ АС, КК, VI, 660.

³³⁵ АС, КК, VI, 668, 678.

³³⁶ АС, КК, XXV, 202, 203; Р. Ј. Поповић, *нав. дело*, 80.

Милоша у Топчидеру. Након успешне посете Цариграду кнез Милош је заузео јаснији став према опозицији, што је манифестовао одбијањем да Вучића стави на списак чиновника за одликовање турским орденом. Заузврат, Тома Вучић Перишић је све време док је био на дужности надзорника државних грађевина сурово поступао према радницима, правдајући се да то чини по кнежевом наређењу и тако прикривено деловао против кнеза Милоша.³³⁷ На пролеће, 10. априла 1837. године, кнез Милош је издао декрет којим је Атанасија Милојевића, пре тога унапређеног у чин мајора, именовао на дужност надзиратеља и управитеља кнежевих дворова и добара у Београду и Топчидеру.³³⁸ Почетком јула 1837. године дошло је до потпуног разлаза између кнеза и Томе Вучића Перишића. Тај сукоб се завршио тако што је кнез одузео Вучићу звање бина-емина и све дипломе.³³⁹ Истог дана, 7. јула, кад је отпустио Вучића из службе и објавио да се он ослобађа „*од ѿравиѣљсѣвеної данка и кулука*“, кнез Милош је издао диплому Симеону Поповићу о постављењу за домостроитеља у Топчидеру.³⁴⁰

Топчидер је запошљавао велики број људи. Свакодневно функционисање двора умногоме је било зависно од великог броја слугу, професионалаца и њихових помоћника. То показује и структура чланова послуге, који су примали плату у београдском двору 1831. године. Двор је запошљавао више подрумџија, ћирица и сеиза, двоје асталџија, двоје ашчија и једног помоћника ашчије, по једног већилара, сарандара, кафеџију, баштованџију, сакаџију, виноградџију, интовџију, кочијаша и коњаника, и шест пандура.³⁴¹ Како је сличну врсту и број послуге запошљавао и двор кнеза Милоша у Пожаревцу, може се претпоставити да је она била нека врста стандарда и да је опслуживала и двор у Топчидеру. Поред конака је била постављена стража од пет пандура, чиме је била утврђена безбедност двора.³⁴² Као и уз дворове у Крагујевцу и Пожаревцу, и уз топчидерски двор је била смештена и војска и на тај начин био је обогаћен његов церемонијални и институционални карактер.

Осим редовне послуге, при двору се обично налазио и један број гостију, као и унајмљених мајстора, сељака кулучара и плаћених радника. Као и у случају других дворова кнеза Милоша, и села око Топчидера су била оптерећена редовним кулуком. Обавезе

³³⁷ Р. Ј. Поповић, *нав. дело*, 82-84.

³³⁸ „Доказане способности ваше у економическим пословима побудиле су нас наименовати Вас, мајоре Атанасије Милојевићу, надзиратељем и управитељем сопствени наши у Београду и Топчидеру наодећи се дворова и добара“: АС, КК, XXXIV, 126, 127.

³³⁹ АС, КК, VI, 946 (1-2), 947, 948.

³⁴⁰ АС, КК, VI, 948, 949.

³⁴¹ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

³⁴² АС, КК, VI, 335. О стражи поред двора се сазнаје и посредно, из писма кнеза Милоша од 14. фебруара 1834.

су се односиле на Топчидер, али и на градњу државних здања у Савамали. У фебруару 1835. године сељаци су тражили од Живка Михајловића да им се позајми пшеница за сетву и кукуруз за исхрану. Пошто се хлеб свакодневно давао кулучарима, до краја тог месеца Топчидер је остао без залиха жита.³⁴³ И пољски радови су обављани кулуком, а 1836. године за то су биле задужене Туријска и Колубарска капетанија Београдског округа. Кулучење се могло избећи само у неким случајевима. Тако је, у фебруару 1836. године, дванаест Остружничана са бивше скеле пристало да ради на новој, топчидерској, али под условом да буду ослобођени од кулука.³⁴⁴ Кулучење у Топчидеру је било општа обавеза за сељаке из околних села. Јован Хаџић је касније записао: „*Кад смо ми авјусџа месеца 1837. са Аврамом Пејџронијевићем љуштовали из Београда у Крајевеца, наиђемо на љушћу око Раље на многа волујска кола љразна. Нека су сџајала код механе и ја зајишам џе љуге ошћук иду, а они: 'из Тошчидера, ишли смо да возимо јосџодарско сено, али је од кише влажно, ља нисмо моџи, ља нас ошћравише кући.' А шџа имаџе зајџо љлаџе? – а они се насмејаше:*

Сл. 46 Сребрни љослужавник и чаше кнеза Милоша
(Истџоријски музеј Србије)

Сл. 47 Свећњак кнеза Милоша (Истџоријски музеј Србије)

*‘какве љлаџе? То ми радимо од кулука’ ...Па колико дајеџе кулука на јџдини?... ‘А шџа ми знамо, ми иџемо кад се љозовемо, кад зајџреба, а кмеџ зађе од куће до куће ља наређује’...*³⁴⁵

*

У свом свакодневном функционисању двор је зависио од великог броја људи, што је захтевао помни надзор и контролу над кнежевом имовином. Сви подруми, мутваци и

године о градњи новог здања „*одмах до Двора мог где стража стоји*“, види: М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 2, 227-228.

³⁴³ АС, КК, VI, 520, 528, 539, 542.

³⁴⁴ АС, КК, VI, 672, 675, 678, 681.

³⁴⁵ Ј. Хаџић, „Спомени из мојег дневника“, *Огледало српско*, св. 6, (1864), 167.

ћилери у Топчидеру били су закључавани, као и кнежеве собе на горњем спрату конака. Када су крајем маја 1833. године, поводом припајања шест отргнутих нахија, Београђани отишли у Топчидер и „веселе збој срећних њасова чинили“, пала је киша, па су се окупљени грађани склонили у кнежев конак. Кнезу Милошу је јављено да су „џросџирке и ћилими на џорњем боју џокварени и измрљани“, али га је Никола Ћиroman уверавао да су они били само на доњем боју, док је горе био само господар Јеврем са породицом, као и да није било никакве штете на простиркама. Он се тада обавезао да ће „заџвориџи џорњи бој и никоја неће џуџиџи“. ³⁴⁶ Међутим, и поред тих мера предострожности, надзорни систем није увек био делотворан. Као илустративан пример може да послужи крађа неколико драгих камена са кнежеве сабље која се чувала у парадној соби кнеза Милоша у Топчидеру. Након крађе, која се догодила 1835. године, обављено је саслушање Николе Ћиromана и Павла, ћирице у конаку. Из тог саслушања види се и тадашњи систем надзора. У одсуству кнеза, виши службеници су могли манипулисати нижим: осумњичен је био Никола Ћиroman, који је био задужен да понесе сабљу из Топчидера у Београд. Он, међутим, није ни имао кључ од шарене собе и када је наредио слуги, „деџеџу Павлу“, да затвори прозоре у кнежевој соби, овај је то морао учинити у присуству треће личности, Арсенија, који је „џосадивши се на миндерлук близу џиљџеџа џосџодарева, узео сабљу и разџледао извадивши је џолу до џолак џвожђа“. Када је, по наређењу Марка Богдановића, Никола Ћиroman пошао у конак по сабљу, исти овај Арсеније му је наредио да је врати у кнежеву собу, да би је сам понео у Београд. „...нађем Арсенија на бињекџашу седеђа и кажем му за сабљу џоменуџу, на које ми рекне он, иди и донеси. Одем ја, наставши собу незабрављену, снесем сабљу коју кад види Арсеније рекне ми, џе је оџеџ џоре однесем, забравим враџа и џредам му кључ. ... Арсеније каџеџаном Живком оџиде у Беоџрад и сабљу са собом однесе, џџа је џосле са џом било и до чији је руку доџирала, не знам, само џџо сам џосле чуо, да џочем је једну ноћ код базрђанбашине куће џреноћила, нема на џој неколики драџи камења.“ ³⁴⁷

*

Резиденција у Топчидеру је од самог почетка замишљена као место за церемонијалне и дипломатско-политичке сусрете, а као такву су је схватили и представници турске власти у Београду. У јуну 1831. године, још пре него што је конак завршен, везир је хтео да тамо пошаље церемонијал мајстора, сеџадеџи-башу, који је дошао да кнезу саопшти најновије вести из Босне, где су владали одметници од Порте, браћа

³⁴⁶ АС, КК, VI, 293.

³⁴⁷ Саслушање Николе Ћиromана: АС, КК, XL, 178.

Видајићи. Он је требао том приликом и да пита кнеза када би Лебип-ефендија, члан руско-турске комисије за одређивање границе између Кнежевине и Турског царства, могао бити примљен у Топчидеру.³⁴⁸ Није познато да ли је овај састанак одржан, али је кнез убрзо планирао манифестацију народног суверенитета у Топчидеру, сазивањем скупштине од 600 представника, управо око питања преговора са Лебип-ефендијом и молбе српских породица избеглих у Бесарабију након пропасти Првог устанка да се врате у земљу.³⁴⁹

Ова скупштина није одржана,³⁵⁰ али је Топчидер ускоро реализован као приватно-политички простор кнеза Милоша, када је почетком октобра 1831. године ту одржана прва велика дворска и народна светковина, свадба ћерке кнеза Милоша Јелисавете и Јована Николића од Рудне.³⁵¹ Свадба је била прилика за демонстрацију редовне војске као новостеченог владарског положаја и права, па је за ту прилику био организован и први марш гардијског батаљона и музичке банде од Крагујевца до Топчидера.³⁵² Кнез Милош је у Топчидер стигао са пратњом од сто гардиста и бандом,³⁵³ а свечаности су присуствовали и архијереји као представници духовне власти, али и високи представници Османског и Аустријског царства, београдски везир и земунски генерал.³⁵⁴ Из „Тефтера разни трошкова конака београдског“ из 1831. године познати су и неки детаљи припреме за ову свечаност. Кнез се појавио у војном мундиру, који је за њега био кројен у августу и за који је шнајдеру било плаћено 70 гроша. Био је, вероватно, опасан сребрном сабљом, која је плаћена 605 гроша, са сребрним оковом од 258 гроша и позлатом на сечиву и балчаку, која је коштала 300 гроша. Ковачу Јанку Кнежевићу за прављење интова и кола плаћено је 232 гроша, Јовану Овчаревићу за рум и шампањац 546 гроша, Таси терзибаши за хађине 2.419 гроша и Илији подрумџији за храну 6.200 гроша, а „децама која су њослуживала“ 20 гроша. По 20 гроша је било плаћено и момцима који су доводили овнове и волове у Топчидер као дарове за невесту. Свечаност се одвијала

³⁴⁸ Писмо Стојана Симића кнезу Милошу у Раковицу, од 11. јуна 1831. године: АС, КК, VI, 119. Ова комисија је обишла границу крајем 1830. и почетком 1831. године, након чега је Коцебу израдио карту на основу које је извршено разграничење. Правно својство граница је добила тек после хатишерифа из 1833. године. Мисија Лебип-ефендије је била уско везана за присаједињење отргнутих крајева који су били део државе након Првог устанка. Састанак у Топчидеру је вероватно био везан за припајање Јадра и Рађевине, који су припадали Босанском пашалуку у коме су владали одметници од Порте, браћа Видајићи, док је легални султанов представник Сулејманпашаић побегао из Босне и настанио се у Београду: Р. Љушић, *нав. дело*, 25-27, 40.

³⁴⁹ Тога ради је наредио Томи Вучићу Перишићу да обави одговарајуће припреме за дочек кнеза и пратње, док је Стефану Пазарцу наређено да покоси топчидерску ливаду. М. Петровић, *нав. дело*, књ. 1, 412.

³⁵⁰ Р. Љушић, *нав. дело*, 210.

³⁵¹ АС, КК, VII, 810.

³⁵² М. Жујовић, *Белешке Младена Жујовића државног саветника*, Београд 1902, 17-18.

³⁵³ АС, КК, VII, 810.

³⁵⁴ Писмо Стојана Симића кнезу, од 14. септембра, у коме му јавља да се сви радују присуству архијереја на Савкином венчању: АС, КК, VI, 154; М. Жујовић, *нав. дело*, 18.

под шаторима, карактеристичним за османску културу, а за њихово постављање био је ангажован „*ећамбаша часној везира*“, коме је било плаћено 150 гроша.³⁵⁵

Званична, владарска природа Топчидера посебно је била видљива у извештајима „Новина србских“. Тако је 1. маја 1834. године кнез са кнегињом и кнежевићима Миланом и Михаилом отишао из Пожаревца у „*леињи књажевски дворац у Тоичигеру*“, где су га дочекали сви чланови Суда народног српског одређени за чланове будућег Савета народног. Било је предвиђено да они проведу више времена у Топчидеру ради договарања „*о основијама на којима ће се зидати блајосијаније народно*“.³⁵⁶ Такође, у мају исте године, у Топчидеру је кнез Милош приредио гозбу за београдског везира Веџихи-пашу. Том догађају је претходила посета кнегиње Љубице честитом везиру и његовом харему. На церемонијални ручак, који је приређен 12. маја, везир је дошао са оба своја сина, са кадијом и Алаи-бегом и пратњом од сто људи. Током ручка је свирала књажевска банда. Један део гостију је био смештен код цркве, а други на чардаку код чесме. Везир је током гозбе више часова провео у разговору са кнезом, при чему су преводиоци били Аврам Петронијевић и Алекса Симић.³⁵⁷

„Новине србске“ су детаљно извештавале и о свадбеној свечаности у Топчидеру приликом венчања члана кнежевске породице, брата кнегиње Љубице, Гаврила Вукомановића, и Јелене, ћерке шабачког трговца Петра Бугарина. Кнез Милош је „*са младим јосидаром Миланом јисидео у Тоичигер 11. септембра у оваи леињи дворац, у коме се кнеиња Љубица већ више дана налазила*“. Венчање се одиграло 16. септембра 1834. године, а обавио га је сам митрополит Петар, са још четири свештеника, међу којима је био и први војни свештеник Константин Тодоровић. То је била једна од највећих свадби тог времена, на којој је било преко петсто званица: кнез, кнегиња, сви чиновници. После обреда приређен је свечани ручак, који је послужен на пет огромних трпеза. Истог дана је, по кнежевом допуштењу, одржана и свадба брата Андреје Андрејевића, старог кнежевог чиновника. Након ручка „*ијрало је србско коло, једно исидог ладника, сасијављено од чиновника и јрађана, а друго на равни исидред цркве и чардака над чесмом, од јросији сељана. У ово коло сеоско увајио се и сам књаз, и обрнуо два јуија, желећи оживојворити ѿиме веселје јосију*“. Веселје је трајало и сутрадан, и тада су играна кола, и кнез Милош је и овог пута „*удосијојо коло свој јрисусија и ојейи се неколико јуија обрнуо у колу*“. Тај дан је „*јриказивана часи и даван дар*“. Поклоне је примило 300 гостију, а свечаност је

³⁵⁵ АС, ПО, 1831, к. VI, 28.

³⁵⁶ Србија, Новине србске, бр. 18, (1834).

³⁵⁷ Србија, Новине србске, бр. 21, (1834).

трајала све до мрака, када су се гости разишли.³⁵⁸

Свадбене свечаности, које је својим чиновницима кнез Милош приређивао у топчидерском двору, биле су знак посебне милости и манифестовале су патронски однос владара према њима. На тај начин је кнез Милош 1833. године уважио и Петра Лазаревића Цукића, потпуковника и капетана Подибарског и Крушевачког среза, коме је нашао и невесту. Нешто касније наредио је младожењи да му пошаље „1000 ока жујској вина, за оно шћо је о својој свадби у Тошчидеру ѿјео и ѿѿио“.³⁵⁹

Осим ових видљивих церемонија, које су имале значајну улогу у јавној манифестацији политичких и друштвених односа, топчидерски двор је био и место конкретне дипломатске и политичке активности. Кнез Милош је у Топчидеру примио француског дипломату, барона Боа ле Конта, и грофа Лануа, секретара Француског посланства у Цариграду. Боа ле Конт је управо завршио мисију код Мехмед Алије у Египту и, након што је посетио Влашку и Молдавију, по налогу свог министарства дошао је и у Србију да се упозна са кнезом Милошем и пошаље извештај о животу земље и народа. Ле Конт и Лану су 14. маја дошли у Београд из Видина и одмах сутрадан су примљени код кнеза у Топчидеру, где је за њих припремљен и ручак.³⁶⁰ Почетком августа 1836. кнез Милош се у Топчидеру састао са Јованом Хаџићем и Василијем Лазаревићем, који су радили прво на изради устава, а онда и посебних закона. Након овог првог представљања, уследио је кнежев позив у Топчидер на ручак, на коме су били и аустријски конзул Михановић и Димитрије Давидовић.³⁶¹ Половином марта 1838. године, недуго након оснивања Велике уставотворне комисије, кнез Милош се у Топчидеру састао са енглеским конзулом Хоџесом и руским конзулом Вашченком. Неколико дана касније, 15. марта, кнез је позвао у Топчидер чланове комисије Јована Хаџића и Василија Лазаревића, Ђорђа Протића, Стефана Радичевића и Матеју Ненадовића ради разговора о уставу, да би им сутрадан већ писао да престану да раде на том питању.³⁶² У борби за очување власти кнез Милош се ослањао на енглеску дипломатију и био у пријатељским односима са енглеским конзулом Хоџесом. Ти односи су се манифестовали и узајамним љубазностима, што је са кнежеве стране, крајем новембра, укључило и позив конзулу да може ловити у Топчидеру „кад ће ѿд њему биѿи уѿодно“.³⁶³

³⁵⁸ Србија, Новине србске, бр. 38, (1834).

³⁵⁹ Д. Вуловић, *нав. дело*, 535-536.

³⁶⁰ Србија, Новине србске, бр. 21, (1834).

³⁶¹ Ј. Хаџић, „Спомени из мог дневника“, *Огледало српско*, св. 5, 130.

³⁶² Ј. Хаџић, „Спомени из мог дневника“, *Огледало српско*, св. 7, 198-199.

³⁶³ АС, КК, VI, 1140.

Као и други дворови, и топчидерски је био место непосредног вршења власти. Тако је 1833. године шабачки кмет и трговац Јован Тркић дошао у Топчидер да се жали на безобзирно поступање Томе Вучића Перишића, који га је тукао пред окупљеним народом. Кнез Милош је наредио Вучићу да одмах дође у Топчидер због ислеђења. Према Бартоломеу Куниберту, који је био очевидац догађаја, „*Први излив кнежеве јарости бејаше ужасан*“. Вучић је потом доведен у Топчидер, где је провео неколико дана у затвору са оковима на ногама, да би га потом кнез Милош преселио у Крагујевац и наименовао за члана Суда народног српског.³⁶⁴

*

Дворска свакодневица је била подређена утврђеном распореду. Кнез је устајао рано, лети пред саму зору, а зими око 6 сати, умивао се и облачио, након чега је одлазио у богомољу. После молитве је следио доручак, а затим радни део дана, који је проводио са својим секретарима. Тада је примао свет из Србије, слушао њихове молбе и извршавао пресуде. Уколико није било високих гостију, кнез би ручао сам у својој трпезарији. Ручак је био најсвечанији дневни ритуал, који је почињао молитвом, а након њега се служила кафа и чибук. То је било време опуштања, често уз свирку и песму Цигана. Након тога, следило је време одмора, када се кнез потпуно повлачио. После спавања, уследило би облачење, молитва, кафа и чибук, послови са секретарима и народом, а потом обављање приватних послова, обилазак грађевина, стоке, ливада. Увече, после 6 сати, наступа играње карата или билијар, а за то време кнезу се читају новине. Вечера је била служена око 8, а око 9 се одлазило на спавање.³⁶⁵ Када је кнез боравио у Топчидеру, вечера је морала бити луксузна, са земичкама, телећим месом, вином и шампањцем, који су се у прво време његове владавине могли набавити само у Земуну.³⁶⁶

Кнез Милош је настојао да кнегињу Љубицу и синове што пре пресели из Београда у Топчидер. У августу 1831. године све је било спремно за њихов прелазак, али до тога није дошло, јер се појавила колера у Београду и највише захватила управо низије око река.³⁶⁷ Кнегиња је остала везана за Пожаревац, док је у Топчидер долазила лети. У одсуству кнеза, она је ту примала и политичке представнике. Тако је 18. маја 1837. године кнезу Милошу јављено да се кнегиња са кнежевићима Миланом и Михаилом преселила у Топчидер, где је дошао и енглески конзул Хоџес, одајући своје поштовање „*Свејлој*

³⁶⁴ Р. Ј. Поповић, *нав. дело*, 59-60.

³⁶⁵ М. Гавриловић, *нав. дело*, 701-704.

³⁶⁶ В. С. Карацић, „Коментар к писму моме писаном Милошу Обреновићу 12. Априлија 1832. год.“, *Историјски списи I, Сабрана дела XV*, 211-212.

³⁶⁷ Стојан Симић је тада био задужен за бригу о породици кнеза Милоша: АС, КК, VI, 1356.

јосиоћи и бејовима”.³⁶⁸ Кнежевиће је и у Топчидер пратио њихов васпитач, прво Павле Зорић, а после Димитрије Давидовић, кога је кнез Милош претходно отпустио од свих дужности, да би га 1836. године позвао у Топчидер „да се нађе код деце”.³⁶⁹

Када је кнежева породица боравила у Топчидеру, присуствовала је и званичним аудијенцијама. Француски дипломата Боа ле Конт, који је био у Топчидеру 1834. године, описао је сусрет са кнезом Милошем, његовом породицом и пратњом у топчидерском двору: „Кућа, у којој је био кнез, ѿек шѿо је била довршена, а зидана је ѿо исѿочном начину. Кад уђох, нађох ја на дну собе. Кнез ми ѿође у сусрећ до насред собе, и за ѿим ме ѿосади близу себе, доле на јасѿук, као шѿо је седео и он. Кнез је био обучен у дивно мађарско одело: на ѿлави калѿак од самура, народну каѿу срѿску, као и мађарску.”³⁷⁰ Аудијенцији су присуствовали и кнежевићи Милан и Михаило, кнегиња Љубица, најстарија кћи кнеза Милоша Петрија, удата за Тодора Х. Бајића. Поред чланова породице, ту су били и Димитрије Давидовић, митрополит Петар, Аврам Петронијевић, Лазар Теодоровић и Алекса Симић. Они су, уз г. Зорића, учитеља младих кнежевића, доктора Куниберта и Цветка Рајовића, чинили најужи круг окупљен око кнеза. Боа ле Конт је општи ред куће и кнежевог живота означио као мешавину источних и европских обичаја: „После моје ѿрве аудијенције, у којој је била сачувана еѿијеција ѿурска у ѿоѿледу кафе и чибука, кнез ме ѿозва на ручак. До ѿоследњеѿ времена кнеѿиња је, ѿо сѿарим обичајима у земљи, служила око сѿола. Само од ѿре неколико месеци наредѿо је кнез да и она седа за сѿо са њим. Била је ѿоѿребна свеколика љубав и ѿверење народа насѿрам кнеза, ѿе да ово новачење не изазове ѿунђање. Пре неѿо шѿо седне за сѿо, кнеѿиња ѿољуби у руку кнеза, и ѿслужи ја чашом ракије. Кнез чиѿа молиѿву ѿре и ѿосле јела. Ручак је био ѿросѿ, без особиѿоѿ избора. Кнез собом даје ѿимер умереносѿи. Таѿири су били од калаја, а виљушке ѿвоздене... Већу гео одела је исѿочњачки. То је сѿаро срѿско рухо, које је сасѿављено од анѿерије на ѿелу, а калѿака, феса или ѿурбана на ѿлави. Још се око кнеза не види више од чеѿири до ѿеѿ европских одела, али ѿосѿуѿно сви наѿињу шѿо ближе оделу нашеѿа кроја.”³⁷¹ И Јован Хаѿић је записао утиске о ручку код кнеза Милоша у Топчидеру: „Мени је особиѿо уѿало у очи, шѿо кнеѿиња Љубица, није седела за асѿалом, но је са скрѿиѿеним рукама иза сѿолице књажеве њеѿа дворѿла и ѿслуживала, ѿошѿо му је ѿри ѿочеѿку салвеѿ око враѿа везала онако као шѿо мајке деци малој обично вежу. И. Живановић, који је онда ѿрви секретар канцеларије књажеске био, доносио је са момцима јела и ѿслуживао око асѿала.”³⁷²

³⁶⁸ АС, КК, VI, 921а.

³⁶⁹ Ј. Хаѿић, „Спомени из мог дневника“, *Огледало српско*, св. 3, 71.

³⁷⁰ „Србија у години 1834“, 33.

³⁷¹ *Исто*, 35-36.

³⁷² Ј. Хаѿић, „Спомени из мог дневника“, *Огледало српско*, св. 5, 130.

*

Кнез Милош је велику пажњу посвећивао пољопривреди и развоју топчидерског имања. Имање је од пољопривредних култура произносило кукуруз, јечам, оvas и пшеницу, а постојао је узгој коња и других домаћих животиња, виногради, кошнице, воћњаци. О великом обиму посла на топчидерском имању и обавезама који је он подразумевао говори и то што, на пример, Живко Михајловић није могао доћи у Пожаревац да поздрави кнеза пред пут у Цариград.³⁷³ Надзор Томе Вучића Перишића се поклапа са периодом великог унапређивања топчидерске економије. О величини имања говоре и подаци о промету у трговини стоком. Тако је у марту 1836. године београдски везир Јусуф-паша био заинтересован да купи 209 овнова из Топчидера, у априлу су продате 63 краве, а Цветко Рајовић је намеравао да откупи 39 јунаца за потребе војске. Истог месеца у Топчигеру је остало 157 грла говеда. У јуну су земунски касапи дали 1.000 форинти капаре за волове, али кнез Милош није пристао на њихову цену од 54.5 талира по пару, и инсистирао је да Тома Вучић врати капару. О вредности трговине на топчидерској скели говори и податак да се ту за „*чифџ*“, односно пар овнова, добијало 54 гроша, док су се на ћупријској скели продавали за 51.5 гроша.³⁷⁴ По кнежевој наредби, кантар на топчидерској скели је припао београдском кантару, што је у априлу 1836. године Тома Вучић Перишић објавио свима који су били заинтересовани за закуп.³⁷⁵

Интересовање кнеза Милоша за топчидерско имање најпотпуније показује „Уредба о дужностима економа у Топчигеру“ из 1837. године. Кнез Милош је те године покушао да реши проблем заостале пољопривреде у земљи, па је, указом од 5. јуна, установио дужност економа, коју је обављало 135 лица. Они су имали задатак да оспособљавају сељаке за рационално коришћење обрадивих површина и пазе на све пољске радове. Тада је издато и детаљно упутство у коме су тачно наведене врсте и количине култура које се могу садити на одређеном земљишту.³⁷⁶ Из Уредбе се види да је кнез Милош у Топчигеру планирао огледно добро, „*Заведеније тојчигерско*“, уз оснивање пољопривредне школе са 55 питомаца. Намера кнеза Милоша је била да они стекну практична искуства, које би касније примењивали на својим газдинствима и преносили другима.³⁷⁷ Не постоје подаци да је ова школа заживела, а већ 26. септембра кнез Милош је укинуо установу економа.³⁷⁸ Уредба о дужностима економа у Топчигеру,

³⁷³ АС, КК, VI, 520, 539, 541, 545, 546, 559, 575, 576, 581, 593, 609, 616.

³⁷⁴ АС, КК, VI, 679, 701, 702, 703 (1-2), 708, 725 (1-3).

³⁷⁵ АС, КК, VI, 707 (1-3).

³⁷⁶ Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*; Р. Љушић, *нав. дело*, 92.

³⁷⁷ АС, КК, XL, 140; С. Мирчов, *нав. дело*, 153-161.

³⁷⁸ Р. Љушић, *нав. дело*, 92.

међутим, показује да идеје Атанасија Николића нису биле нове, јер је већ кнез Милош замислио топчидерско имање као самостални економски систем, у коме све пољске и грађевинске радове обављају затвореници, а тада покренута чохара требала је да обезбеђује сукно за одела и ћебад. Затвореници који су били смештени у Топчидеру били су ангажовани за тешке пољске радове, уређивање ливада и орање, али и за прављење путева. Апсенике су, по наредби кнеза, надзирали пандури рабаџијски и газда економије, јер „*имају обичај, како им се и најмање шћо код ѿлуѿа ѿоквари, сѿајаѿи и дан-ѿубиѿи*“. Кнез Милош се врло темељно бавио економијом у Топчидеру. Он је давао прецизна упутства где ће се шта и како сејати, бавио се укрштањем и биљних и животињских сорти, због чега је користио и увозне културе, као што је семе траве из Беча, које је укрштао са домаћим, или енглеске вепрове, које је парио са домаћим крмачама. Имање је производило и веће количине меда. Сточни фонд у Топчидеру се састојао од говеда, оваца и свиња. Већи део је продаван, али је један део одвајан за „*Заведение*“, односно за приплод, о коме је вођен уредан протокол. Узгајали су се и коњи и кошуте, које су на пролеће пуштане у Кошутњак. Од биљних култура, осим стандардних воћки, затим кукуруза, пшенице, хељде, јечма, грашка и сунцокрета, сађен је и овас из Беча, али и дуван и артичоке.³⁷⁹

Повратак кнеза Милоша 1859-1860.

Колико је била важна током прве владавине кнеза Милоша, када је била његово приватно власништво, топчидерска економија је након његовог повратка у Србију била потиснута у други план. Као државно имање, она је била сметња за успостављање доминације кнеза Милоша, па је зато била подређена приоритету поновног успостављања владарског летњиковца кнеза Милоша у Топчидеру.

За време уставобранитеља Топчидер су користили представници политичке елите за сопствену самопромоцију и ту приређивали ручкове за своје госте. Након повратка кнеза Милоша таква пракса је била укинута, па је и Гавра Ристић, који је закупио механу на три године, одбио да унапред плати закуп за мај, јуни и јули, „*јер се у Тошчидеру људсѿиво умалило*“.³⁸⁰ Конак кнеза Милоша више није био табуисан простор, пошто су га као своје станове користили администратори економије и апсане. Тако је у априлу 1859. године, када је по кнежевом налогу почело поправљање конака, Завод направио нови

³⁷⁹ АС, КК, XL, 140.

³⁸⁰ АС, МФ-Е, 1859, прот. 785.

распоред соба за своје званичнике. Од доктора Вагнера, који је имао три собе, једну су одузели и доделили Кости Антићу, практиканту, коме је она „као фамилијарном човеку одвећ нужна“.³⁸¹ У децембру је Завод јавио министарству да је „Њејова свећлосћ зајоведила да се убудуће ни једноме званичнику који би се у Тојчидеру постојавио квартир без одобрења дајти не може“.³⁸²

Упркос настојањима кнеза Милоша да приватизује Топчидер, дугогодишња пракса успостављена за време уставобранитеља се настављала, па су поједини топчидерски званичници и даље, током 1860. године, користили земљиште за своје потребе. У јуну те године, у Министарство финансија је стигло саопштење из Завода да је кнез преко домаћина економије Сергија Станковића наредио да „нико ко постојанује у Тојчидеру не сме своју постоју по држави али и поред поја код неких лица има постоје коју онда на тојчидерском земљишту поасу, као уравниоел ајсеничкој завода и свешћеник цркве тојчидерске“. Економски завод је упутио молбу надлежном Министарству финансија да Министарство правде изда њима налог, преко Апсеничког завода, „да своју постоју из ајара тојчидерској уклоне или завезану у шћалама држе“.³⁸³ Истовремено је кнез Милош у Топчидеру држао своја стада, па је 30. маја Завод поднео Министарству финансија „рачун за пошрошену храну на марву Њејове свећлосћи и моли да се по истом рачуну 11.545 гроша од Њејове свећлосћи најлајти и пошаље, у пошћивном пак случају да му се да ујушћиво како ће оно овај издајак у своје књије забележити“.³⁸⁴ У јулу исте године Завод је известио надлежно министарство како је „наредило да му се једна собица на крају велике шћале до тојчидерске реке појрави да би смешћио своју канцеларију јер му није мојуће остојати на досадашњем месћу, збој досаде коју кнез и свија њејова збој поја појри, јер оно увек има посла са својим служитељима и кујцима воћа зелени и пооче“.³⁸⁵

И даље надлежан за распоређивање затвореника на рад у Топчидеру, али административно одвојен од апсане, Економски завод се нашао у тешкој ситуацији. О слабијој контроли над кажњеницима топчидерског затвора сведочи молба Николе Јовановића, буљукбаше у Топчидеру, који је у марту 1859. године тражио премештај на другу службу и поднео извештај о томе како „појноси велике муке од осућеника као најјори зликоваца,

³⁸¹ АС, МФ-Е, 1859, прот. 470.

³⁸² АС, МФ-Е, 1859, прот. 1966.

³⁸³ АС, МФ-Е, 1860, прот. 1113.

³⁸⁴ АС, МФ-Е, 1860, прот. 929.

³⁸⁵ АС, МФ-Е, 1860, прот. 1314.

а нема никаквој сијурној начина живошја”.³⁸⁶ Кнез Милош је у јануару 1860. године обилазио Топчидер и приметио „да многи робијашаи неошковани иду и по шупама, а не у ајсу ноћивају, па је заповедио да ошковани робијашаи као и друји оковани ноћивају”. То је захтевало сарадњу са Министарством правде, које је по захтеву Министарства финансија требало да поднесе списак затвореника „који се у лаком јвожђу и на лакше јослове и који се у јешком јвожђу на јешке јослове јошјребљаваши моју”.³⁸⁷ У јуну је из Завода јављено Министарству финансија да лоша организација затвора утиче на послове Економског завода. „По 50 – 60 ајсеника је бесјослено, збој наредбе да јандури не смеду ове никако ни дирнути а камоли мало сјпроже с њима јосјуйиши”. Министарство правосуђа није издало упутства за поступање према затвореницима, па Завод моли да оно „наложи Ајсеничком заводу да зашворенике бесјослене које јди не задржава но их све на рад јошаље, а и јандурима да се да да моју мало сјпрожије са овима јосјуйаши, и да резултише овоја Заведенију економије јошчидерске соошши”.³⁸⁸ Однос администрације Економског завода према затвореницима није био само кажњенички. У мају 1860. године је Министарству финансија из Завода саопштено да је „јосјојао јри њему обичај да се у јословима одликоваши се робијашима за најрагу по 2 цванцика месечно из касе Заведенија давало. Но како се заведеније Економическо од Ајсеничкој одвојило, јо се јресјало чиниши”. Министарство финансија је позитивно одговорило на захтев Завода да награђује вредне затворенике, па је у том смислу тражило списак тих радника, место рођења и време бављења у Топчидеру.³⁸⁹

*

Након повратка кнеза Милоша Топчидер је, као владарски летњиковац, опет постао место у коме се дефинише приватна егзистенција владара. О суптилној инструментализацији кнежеве приватности у сврхе владарске пропаганде говори извештај о свечаној прослави крсног имена кнеза Милоша, која се одржала у Топчидеру 9. маја 1860. године. Јавност је о том догађају била обавештена преко извештаја у „Србским новинама”, од стране једног члана кнежеве пратње, писаног и као исповедног писма са понеком личном референцом, а не само сумарног званичног саопштења: „Данашњи дан као јреславу крсјној имена Њејове Свејлосши Госјодара и Ошца нашеј јроведосмо ми у Тошчидер онако како јпај леји србски обичај изискује. У цркви овдашњој служио је службу божију јреосвећени ејиској нејошински ј. Герасим. Црква је била јуна

³⁸⁶ АС, МФ-Е, 1859, прот. 301.

³⁸⁷ АС, МФ-Е, 1860, прот. 86.

³⁸⁸ АС, МФ-Е, 1860, прот. 1019.

³⁸⁹ АС, МФ-Е, 1860, прот. 903, 904.

народа, јер осим нас, жићеља тојчидерски, бијаше дошло досја јосију из Београда. За време Бојослужења, у одређена мајнојенија, ђуцале су ђред црквом ђраније. А музика војничка скоро је цео дан свирала најлејше народне мелодије. На ручку у двору, осим обичне свиће Њејове Свејлосји и неколико сјрани јосију, били су ј. Појечићељи, унујрашњи јослова и јравосудија. Њејова Свејлосји блајоволела се јосле јодне око 4 саја извесји у Кошујњак, јде је неколико часова код 'Ајдучке чесме' задовољно јровело. Госјодар се наоди у јовољном здрављу и ако сам добро извесјен, намерава до који дан кренуји се на јуј, да мало јрође јо Србији. Говори се да ће Њејова Свејлосји јоји на јароброду до Дубравке, а одајле сувим до Бање Алексиначке, јде ће се јо савеју лекарском, неко време задржаји. Надајуји се скором јујовању, ја јрабим да се науживам лејоја тојчидерски, и зајо јосјовани чијаоци нека ми ојросје шјо морам да јрекинем јисмо. Но ја ју бији слободан још јре нејо шјо се са Тојчидером расјанем јројоворији коју реч о лејоји и најредовању њејовом са јосјованим чијаоцима."³⁹⁰

Своје последње дане кнез Милош је провео у Топчидеру и упркос болести остао је активан владар. Међутим, на остарелог кнеза тада се гледало као на етаблирану легенду, а мање као на стварног учесника у догађајима. За оне појединце који су имали приступ Топчидеру он је био жива историја, према чијем понашању треба имати дистанцу. Сретен Л. Поповић, који је у то време био председник Апелационог суда, забележио је свој сусрет са кнезом Милошем: „Некако јосле Ђурђевог дне 1860. јод. добијем ја из Тојчидера шелејрам да ме зове књаз. Онда је он као већ слаб био у Тојчидеру, али на нојама, и нејресјано је хјео да ради, и кад би видео своје секретаре да нишја не раде и кад му на јијање зашјо не раде одјоворе да немају шја, он би им рекао 'Како шјо може бији да нема нишја да се ради; ако нема рада, а ви сјворије и најјије рад.'“ Након чекања на аудијенцију и обавештења да је код кнеза доктор и да му „леји усне флашјерима“, Поповић се појавио пред кнезом Милошем, али претходно упозорен да не помиње недавну смрт свог оца, савременика кнеза Милоша. „Књаз нас дочека на нојама у шлавроку, уснице му јрилејене флашјером, а на очима наочари. Подиже јлаву и наочари и на мене се обраји јијањем 'А зар кум Лаза умре?' – Теби живој и здравље, јосјодару, он сврши своје' – одјоворим ја. И он разведе чијав јовор како је шјолико јуји јролазећи јоред воденице јражио ја, ја му веле да ја нема. 'Најослејку јијам да није човек болесјан, и онда ми шјек казаше да је умро.' Па ће онда насјавији шужно: 'Ао, сви јомреше, немам никој од мојих сјарих; млађи насјадоше, а ја њих не јознајем, но шјек јо сјаријима; шјеба да се ради, а не знам с ким ју, јрема очевима морам да бирам синове'..."³⁹¹

³⁹⁰ Србске новине, бр. 56, (1860).

³⁹¹ С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Београд 1950, 402-404.

После лечења у Алексиначкој бањи кнез се потпуно повукао у Топчидер, а све државне послове је преузео његов наследник кнез Михаило. Иако се стање кнеза Милоша погоршавало, он није хтео препустити власт, а кнез Михаило се потрудио да одржава привид његове управе. Никола Христић, тада управник Београдске вароши, морао је свакодневно да иде у Топчидер и подноси кнезу усмени извештај. „И кад је слабоси дошле ишла, да више никој није ђримао, осим само књаза Михаила, ојетѝ није мене изосѝави... Ја сам му улазио ѝо дебелом ѝейиху без свакој шума, и ѝришав њејовој ѝосѝељи, он једва дије руку, коју ја свајда ѝољубим. Обично ухваѝи моју руку и, ѝако држећи, ја му казујем о сѝању и ѝриликама дневним у вароши. Понешѝо он уѝиѝа, али крајње изнемоѝлим, једва чујним ѝласом; но Chesѝо, још за време моја ѝовора он се усѝава, занесе; рука му клоне и исѝусѝи моју руку, ѝе ја лајано ѝовучем се и изађем, а на ѝо обично уђе њејов лични ѝослужиѝељ који ѝа је нејовао.“³⁹²

Кнез Милош је умро на Крстовдан, 14. септембра 1860. године, у својој соби у Топчидеру. Да би успешно извршио миран трансфер власти, кнез Михаило је његову смрт неколико сати држао у тајности. Ни у Топчидеру, сем лекара и личне послуге кнеза Милоша, нико није знао да је кнез Милош умро. Све прокламације су биле унапред спремне, а истовремено су објављене грађанима и војсци тек кад је кнез Михаило отишао у Топчидер „да целује свој оца, великој ѝокојника“ и припреми пренос његовог тела у кнежевски двор у Београду.³⁹³

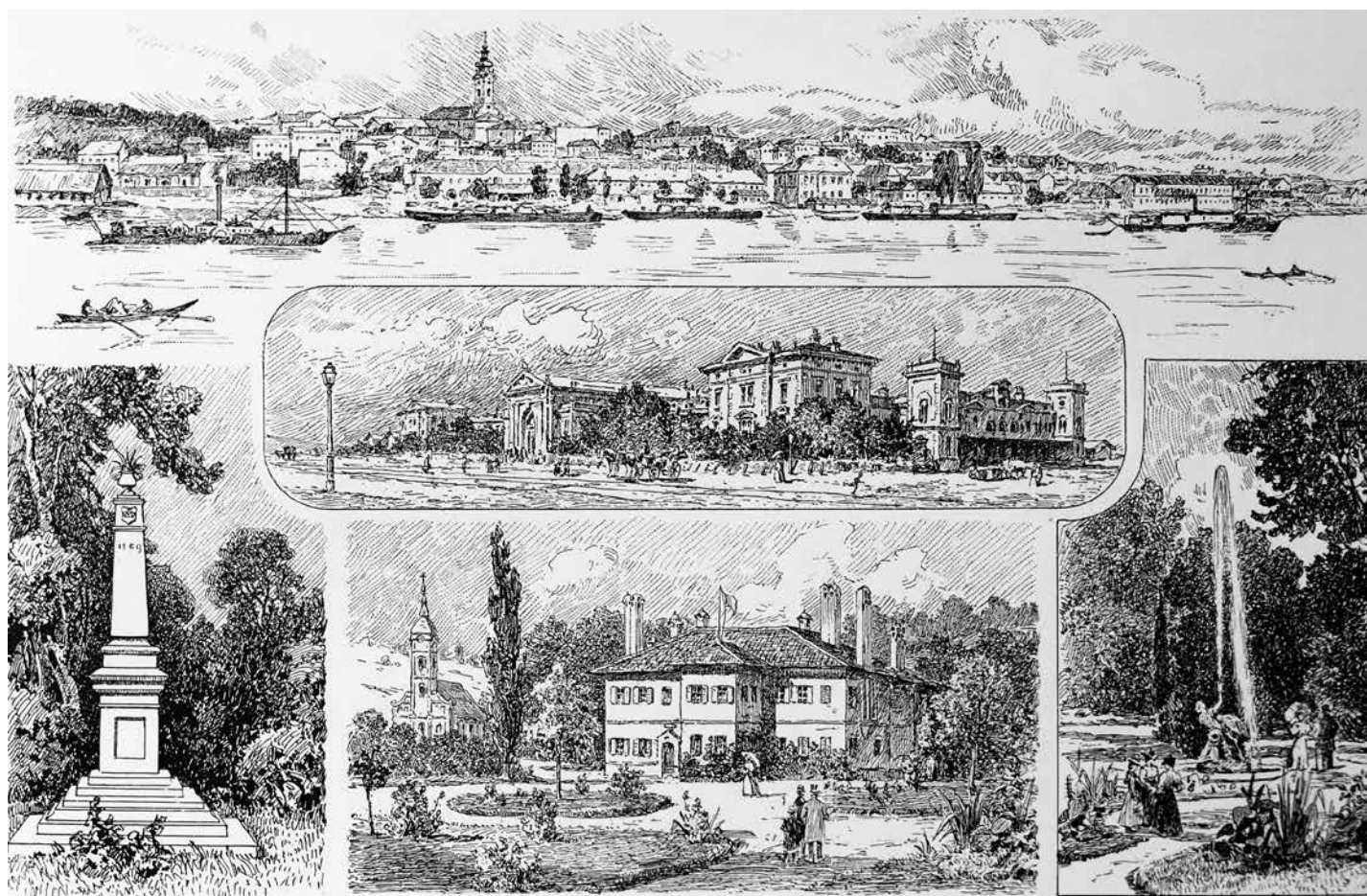
³⁹² Н. Христић, *Мемоари 1840-1862*, Београд 2006, 343-344.

³⁹³ *Исти*, 345-346.

Сл. 48 Долама кнеза Милоша (Историјски музеј Србије)

Сл. 49 Београд и Тоичидер
 јоре: Теразије и Савамаала
 средина: Железничка станица
 доле: Милошев обелиск, Милошев конак, водоскок краља Милана
 (Феликс Каниц, Србија, земља и становништво, књ. 1, Београд 1991.)

Deo III

ТОПЧИДЕРСКИ ДВОР И РЕПРЕЗЕНТАЦИЈА ВЛАДАРА

Градитељски и уметнички ансамбл, осмишљен да буде владарско седиште, кав је Топчидер кнеза Милоша, имао је низ вишеструких функција. Као летњиковац, Топчидер је био простор кнежеве приватности. Као владарска резиденција, међутим, Топчидер је функционисао као трајан декор, позорница на којој владар обавља политички чин и учествује у друштвеном животу. Двор, према томе, није статичан, већ динамичан систем, у коме се испољава међузависност владарских пропагандних програма и читаве мреже друштвених и економских односа једног политичког ентитета.¹ Смисао топчидерског комплекса се, дакле, у великој мери открива у исказивању владарске идеологије кнеза Милоша и карактеру политичких и друштвених потреба које задовољава.

Владарски програм кнеза Милоша је био условљен питањем легитимитета и самим тим био везан за постојеће обрасце политичког понашања. Извор легитимитета власти кнеза Милоша је била отоманска Порта, односно његова способност да народ држи у покорности и султану гарантује мир. Други извор су били политички захтеви народа, који га је на скупштинама у више наврата бирао за наследног кнеза, да би тај статус био озакоњен бератом из 1830. године.² Ауторитет кнеза Милоша није, дакле, био заснован на историјском праву наследства, нити на револуционарном принципу права народа, већ на његовим личним особинама и посредничкој улози између султана и једног дела његових поданика. Овакав правни положај захтевао је поштовање правила представљања власти карактеристичних за предреволуционарна друштва. Схватање власти као апстрактне категорије условило је њено представљање кроз атрибуте личности, као што су титуле, инсигније и одређени начин понашања и формализованог реторског говора којим се прецизно дефинише степен достојанства. Последица овакве репрезентације, која је везана за конкретну егзистенцију господара, је та

¹ J. Adamson, *нав. дело*, 5-14.

² М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. 3, 256-259.

што се политичка комуникација одвијала преко означавања друштвеног статуса. Способност репрезентације схваћене не као симболично представљање, већ заступање или присутност власти, била је уједно и политичка моћ.³ Зато је и седиште владара – двор, односно низ визуелних и перформативних форми које он обједињује, један од најзначајнијих показатеља културног контекста репрезентације власти и вредности које та власт производи.

ДВОР КАО ИДЕАЛИЗОВАНИ ПРОСТОР

Када је кнез Милош одлучио да у Топчидеру установи свој владарски двор, читаво подручје у долини Топчидерске реке постало је центар једне од највећих градитељских активности у четвртој деценији 19. века. Оно је било смишљено уређивано, а његова природа пажљиво негована све до краја прве владавине кнеза Милоша. Као и сваки други пејзаж, и Топчидер је био културно конструисан политички предео.

Топчидерски двор је имао сложену структуру која је обухватала неколико јасно издвојених просторних целина. Већ 1831. године, у писму које је Стефан Пазарац послао кнезу Милошу, раздвојене су категорије кнежеве резиденције, односно двора, његове околине, или простора „изван двора“ и, на крају, „поље“.⁴ Спољни прстен резиденцијалне целине је чинио аграрни и индустријски пејзаж, са ливадама, пашњацима, виноградима, ловиштем у Кошутњаку и са привредним објектима, односно млиновима, магацинима, механама и фабриком коже. Затим је следио унутрашњи прстен са придворним грађевинама, а ту су се вероватно налазили и касарна и затвор, као установе новоуспостављене централне власти. Тај део је био организован као читаво једно насеље, а у самом средишту овог урбанизованог језгра комплекса налазиле су се најважније грађевине – двор и црква – симболи световне и духовне власти. Као јавни простор, нека врста градског трга, функционисала је пољана испред цркве, која је са друге стране била ограничена чесмом и отвореним павиљоном за гозбе.

Тако организована структура једним делом је већ постојала у претходним дворовима кнеза Милоша. То су били ограђени простори у којима су се налазиле резиденцијалне и економске зграде, у близини је била црква, а око њих су се формирала нова насеља, односно језгра данашњег Пожареваца и Крагујевца. За сваки од ових дворова је било везано и имање, које је издржавало двор. Двор је у сваком од ових

³ О појму репрезентативне јавности као обележју статуса и њеној разлици у односу на јавну сферу као социјално подручје: J. Habermas, *Javno mnjenje*, Beograd 1969, 11-20.

⁴ АС, КК, VI, 157-а.

случајева подразумевао више окупљених зграда. Кнеза Милоша су у оваквој форми резиденцијалне културе следили и његови блиски сарадници, од којих је најпознатији случај Јована Мићића, рујанског сердара, који је у Чајетини, Ариљу и Ужицу подигао дворове „с мноїм зданијима“, сличне онима кнеза Милоша.⁵ Основа овакве структуре се налази и у Карађорђевоу двору подигнутом на његовом имању у Тополи, који је, будући да је изграђен у револуционарној независној Србији, имао форму утврђеног града, јасног симбола суверенитета у Османском царству.⁶

Иако није добио сагласност за подизање тврђаве у Топчидеру, кнез Милош је свој дворски комплекс подигао на слободној територији, непосредно по стицању аутономије, када су се стекли услови да се на северној граници у близини турског Београда јасно испољи идеологија власти нове државе. Правно-политички положај кнеза Милоша тада је достигао исти статус који су вековима имали влашки кнежеви, што је могло условити и избор модела према којима је уобличаван двор. Он је у Влашкој купио неколико великих племићких имања, која су представљала огромне поседе и укључивала двор са дворском црквом и читава села.⁷ Топчидер је, слично њима, био већи од његових претходних дворова и чвршће интегрисан са околном природом. Као самостална и самодовољна целина, он је био уобличен према одговарајућим канонима који су га визуелно издвајали и претварали у један другачији свет од оног који је постојао изван ограда.

Како је репрезентативна култура везана за хабитус владареве личности, пуни смисао простора који је чинио двор исказивао се у његовој улози у церемонијалном животу владара. Сваки дворски ритуал, па и онај кнеза Милоша, колективан је и корпорални чин, а његов репертоар је конституисао семантички систем дубоко укореван у структури и вредностима заједнице.⁸ Кнежев одлазак у цркву недељом и празницима, свечани дочеци, народне скупштине, прослављање кнежевих рођендана, славе и свадбене свечаности, све су то били ритуали посредством којих се кнежев двор смештао у центар јавног живота. Из оновремене дворско-церемонијалне праксе се може открити симболична топографија двора у Топчидеру.

Потреба јавног исказивања побожности и верског идентитета владара условила је ритуалну повезаност двора и цркве, што је одредило и близину међусобног

⁵ Р. Станић, „Ктиторска делатност сердара Јована Мићића“, УЗ, бр. 10, (1981), 315-342; Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 132.

⁶ Двор је био порушен 1813. године: Б. Вујовић, *нав. дело*, 97-99.

⁷ В. Поповић, „Српски поседе у Румунији у XIX веку“, *ЗРМЧ*, (1974), 29-36.

⁸ J. Adamson, *нав. дело*, 27. Хабитус, као један од кључних појмова социологије Пјер Бурдијеа (Pierre Bourdieu) односи се на систем менталних и бихејвиоралних матрица, попут укуса, понашања, става. Р. Burdije, *Nacrt za jednu teoriju prakse*, prev. М. Pajević, Beograd 1999.

положаја који заузимају двор и дворска црква у Топчидеру. О кнежевом одласку у цркву, као дворској свечаности, сведочи и опис једног таквог спектакла у Крагујевцу: „При њоласку у цркву сви чланови Великої суда и велики број виших чиновника нарочиџо из унуџрашњосџи скуџљали су се у конаку, и на доњем сџрашџу чекали кнеза Милоша. Каг је звоно у цркви зазвонило, кнез Милош је са џорњеї сџрашџа силазио и назвав свима ‘добро јџшро’ уџушџо се цркви. Два-џри корака ишао је кнез сам џред џомилом, а сав друџи свеџ џред њим. Црква је била џалисагом оџрађена. Од оџраде црквене џа до џуџрије лейеничке сџајали су солдаџи уџарађени с музиком на челу. Чим је кнез на џуџрију сџуџио звона су звонила, а џрешав џуџрију војска је џрезенџирала, банда свирала. Каг је кнез у цркву ушао, џек онда је свешџеник заџојао ‘Блаџословено царсџво...’ Каг је кнез из цркве изашао, оџеџ су џа сви великаши џрашџили. Звона су звонила, војска џрезенџирала, банда свирала, а џред самим конаком све џосџође џрвих великаша и џрџоваца сџајале су уџарађене и кнеза, у руку џубиле. Каг је кнез у двор ушао, сви великаши џоздравили су џа, од џосџођа неколико њих џослуживале су џосџе ракијом и кавом.”⁹

Једини опис церемонијалног уласка кнеза Милоша у двор везан је за кнежево имање у Влашкој, али посредно реферише на симболичну топографију читаве територијалне целине која је чинила дворски комплекс у Топчидеру. Границе у простору налазиле су се на улазу у атар Појана и на улазу у само село, а биле су обележене ефемерним конструкцијама у виду тријумфалних капија подигнутих у част доласка кнеза Милоша, који се враћао у Србију из Цариграда.¹⁰ Долазак кнеза Милоша у Појане имао је поједностављену форму ефемерног спектакла, који своје корене вуче од римских тријумфа и каснијих владарских ентрата. Пролазак кроз почасну капију, заснован на идеји тријумфа, био је кључни елемент свечаности владаревог уласка у град. Политички значај и симболика тријумфалне капије били су добро познати у српској средини, а своје остварење су имали у визитационим спектаклима Карловачке митрополије у 18. веку. Улазна манастирска капија, испред које су митрополита свечано дочекивали представници манастирског братства, носила је симболизам небеског ауторитета и, следећи идејне основе тријумфалног Христовог уласка у Јерусалим, представљала границу између два света, профаног и светог.¹¹ Постављање почасних капија на уласку у атар Појана и затим на уласку у само село, у кнежевском спахилуку, јасно је означило границе у простору и истовремено указивало на међузависност глорификације владара и двора.

⁹ Д. Страњаковић, „Кнез Милош према вери и цркви“, *Гласник СПЦ*, бр. 10, (1960), 263.

¹⁰ Детаљан опис дочека кнеза Милоша види у: *Новине србске*, бр. 46, (16. новембар 1835).

¹¹ М. Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца у 18. веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла“, *Манастир Шишатовца – зборник радова*, Београд 1989, 341-366, посебно 362-363.

Сл. 50 Башта у Топчидеру, разгледница, почетак 20. века
(Историјски музеј Србије)

Структура двора у Топчидеру показује да је у њему била остварена просторна имажинација идеалног јединства града и природе. Она је своје корене имала у његовим претходним дворovima, а у Топчидеру је, као целовитом спахијском поседу, била потпуно артикулисана. Земљишни посед, са развијеном економијом и помоћним зградама сконцентрисаним око резиденције, давао је владарском седишту у Топчидеру неопходну сигурност у односу према још увек турском Београду. Таква организација простора је, истовремено, носила и снажне идеолошке конотације, изведене још из ренесансног схватања о јединству урбаног и руралног пејзажа као алегорије добре владавине. Овакво тумачење политичког пејзажа је у периоду контрареформације попримило ангажована верска тумачења монархијске власти. Поистовећивање световне и духовне власти водило је поистовећивању двора и манастира. У посттридентском периоду, побожност дворског живота, условљена потребом да се дефинише верски идентитет, утицала је да се модел манастира примени на двор, док су се, истовремено, у манастирима градиле репрезентативне владарске резиденције. Двор је сматран световним манастиром, јединим местом где се може постићи хуманистичка синтеза активног и контемплативног живота, а владару може обезбедити небески ауторитет кроз идеју конкордије круне

и цркве.¹² Двор је својом структуром, заснованој на јединству природе и града, требао да понови идеално устројство света.¹³ Ова слика двора, као представе небеске и земаљске хармоније, била је опште место у политичким програмима и, као алегорија добре владавине, постала обавезни део владарске идеологије. Тако је наизглед апстрактна слика идеалног света увек била слика конкретног политичког простора, територије над којом се врши власт, а која је тиме директно указивала на личност владара.

Важан удео у таквој представи двора као идеалног простора имало је рационалистичко просветитељство и идеја напретка, која је нашла свој израз у савременој идеологији просторне организације државе, препороду трговине и привреде.¹⁴ Стицањем аутономије наступило је време дуго очекиване изградње нове српске државе – стварање политичких и државних институција, зачетак индустрије, развој пољопривреде и градова. Као и други владари свог времена, и кнез Милош је као део свог политичког програма истицао сопствену бригу за опште добро земље. Зато је и кнежевска резиденција у Топчидеру била пажљиво осмишљени прототип, савршени модел Кнежевине Србије. Резиденција је требало да буде предводник у свим реформистичким активностима власти. Због тога су у њој и биле сконцентрисане скоро све врсте привредних и других друштвено корисних постројења: трговина, ханови, воденице, економска школа, касарна, затвор и фабрике. У средишту су биле груписане помоћне грађевине, тако да двор није био усамљено здање окружено природом, већ центар читавог малог насеља са црквом и тргом испред ње. Спајањем града и природе, Топчидер је не само функционално био организован као центар моћи већ је деловао и симболички, као слика идеалне државе и власти кнеза Милоша.

Осим ове јавне, експлицитно политичке конотације, простор Топчидера као земаљског раја је истовремено био реализован и као приватни домен кнеза Милоша. И овај други контекст простора био је везан за одговарајућу корпоралну и перформативну праксу владара. У Топчидеру су се налазила места која су имала значајну улогу у приватној, ритуализованој свакодневици кнеза Милоша. Аграрни пејзаж је тако везан за лична интересовања кнеза Милоша и производни квалитет природе, манифестован свакодневним кнежевим обиласцима сопственог поседа. Природа, естетизована у оквиру културног модела Османског царства, са воћњацима, баштама, шедрваном и посађеном шумом, представљала је врт уживања, ону врсту идеализоване природе која је своје ме-

¹² J. Adamson, *нав. дело*, 24-27; T. DaCosta Kaufmann, *нав. дело*, 214-215.

¹³ M. Eberle, A. von Buttlar, „Landschaft und Landschaftsgarten“, W. Busch, P. Schmook, *Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen*, Berlin 1987, 390-417.

¹⁴ Ове идеје су биле прихваћене и у образованим круговима Османског царства, углавном световне грчке интелигенције, од које ју је могао преузети и кнез Милош: Т. Стојановић, *Балкански светови: Прва и последња Европа*, Београд 1997, 204-213.

сто нашла и у имагинарној представи предела топчидерске диванхане. По тој аналогiji је Кошутњак, у коме је била негована дивљач, кроз праксу одлажења у лов, могао имати контекст херојског пејзажа. Идеализација простора је, према томе, била не само средство политички мотивисане репрезентативности. Она је била средство прослављања самоће, саморефлексивног односа према природи, личне слободе и доколице.

*

Уставобранитељска опозиција је искористила препознатљив симболичан значај Топчидера као владарског седишта кнеза Милоша и на том месту је 1843. године сазвала Народну скупштину и прогласила Александра Карађорђевића за кнеза Србије. Након коначног смештања кнежевског двора у Београд, новој уставобранитељској власти Топчидер, као снажно владарско упориште, више није био потребан. Измењене политичке околности, чија је суштина постигнут компромис са османским и руским двором по питању ограничења владарске моћи, условиле су и трансформације у постојећем програму Топчидера. Задржавајући спољни прстен агрикултурног пејзажа, Атанасије Николић је разрушио урбано језгро Топчидера, дакле већину оних придворних зграда које су се налазиле испред конака кнеза Милоша. Поништавање првобитне структуре дворског комплекса било је истовремено и поништавање Топчидера као геополитичког центра и приватног домена монарха, који је био у функцији исказивања моћи и глорификације кнеза Милоша. Топчидер је постао огледно државно имање, чиме је његов репрезентативни потенцијал, као слике националног богатства и прогреса, био искоришћен у сврхе уставобранитељске пропаганде и њихове идеје о јавном интересу. Декларативно одлучна да брине о колективном праву грађана, уставобранитељска администрација је простор око конака, у коме су се налазиле зграде неопходне за функционисање двора кнеза Милоша, претворила у отворени парк намењен *„увесељењу народа“*.

Након повратка у Србију кнез Милош је претворио Топчидер у свој летњиковац, али је истовремено прихватио идеју о Топчидеру као јавном простору, отвореном за грађанство. Током његове друге владавине, он је често узимао личног учешћа у обликовању и уређењу Топчидера. Парк, за чији је дизајн био заслужан Атанасије Николић, Економски завод је наставио интензивно да одржава и попуњава новим засадима.

Топчидерски парк је имао сложену концепцију: простор испред двора је био уређен као редуковани, строго формализовани врт са геометријским цветним пољима и племенитим дрвећем посађеним по принципу правилне симетричне организације. На тај простор се надовезивала већа површина покривена романтичарским парком, у коме се простор артифицира тако да подражава нетакнуту природу. Такав простор естетизоване природе претапао се са аутентичном кошутњачком

шумом и сеоским пољопривредним амбијентом са пропланцима, ораницама и ливадама. У саставу Топчидерског парка су се налазили и расадници и ботаничка башта са преко 600 биљних врста.

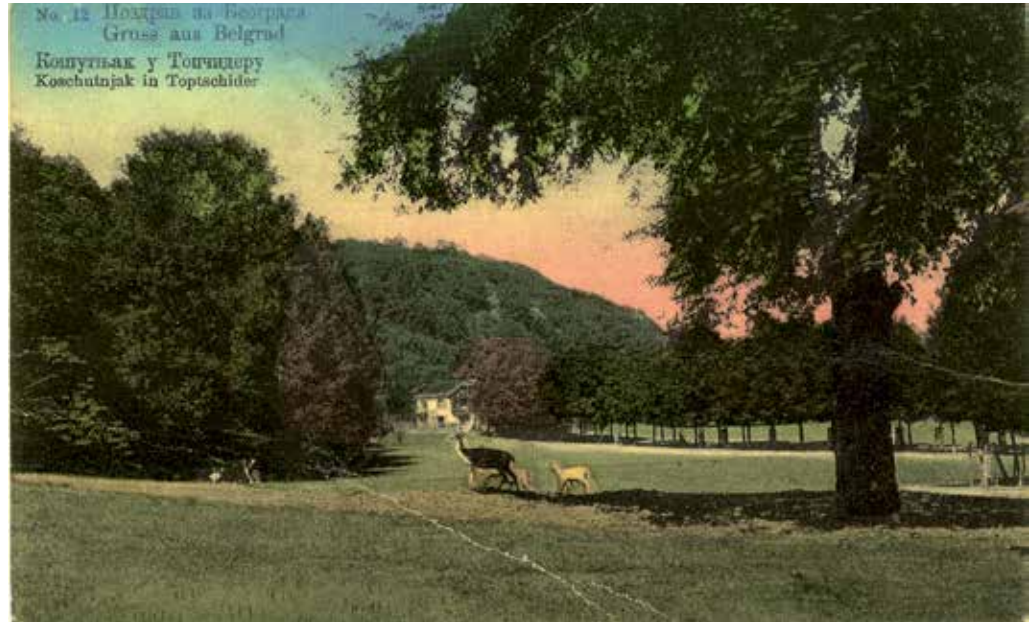
Концепт питореског пејзажа, исказан кршењем симетрије, постављањем вијугавих стаза, мостова преко потока и вештачког језера, био је, бар у првобитном решењу парка, неодвојив од романтичарског култа рушевина, који је у Топчидеру био визуелизован постављањем делова античке камене пластике, пронађене у Београду. Међутим, постављање скулптуре богиње Церере у Топчидер 1858. године показује да је Атанасије Николић тада прихватио и стару идеју артифицираног врта у коме природа, спојена са уметношћу, исказује идеју савршеног устројства света. Топчидерски парк је требало да пружа слику небеске хармоније, недвосмислено изражену општеприхваћеном парковском уметношћу митолошких фигура као персонификација годишњих доба. Идеја божанске хармоније је била опште место вртне уметности, без обзира на стил обликовања природе, а заснована је на повезаности макро и микрокосмоса у један целовити ентитет, у коме поједини чиниоци, као што су четири елемента, четири годишња доба, четири фазе у животу човека, постоје у сталној координацији са небеским светом.¹⁵

Фигура богиње Церере, једина до данас очувана парковска скулптура у Топчидеру, стоји на четвртастом постаменту, а изведена је у стилу конвенционалног идеализованог академског реализма. Постављена је у контрапосту и прекривена једноставном антикизираном набраном драперијом, а за њен идентитет су пресудна два класа жита: један, који се налази на постаменту, и други, који држи у левој руци. Свакако не случајно, Атанасије Николић се, дубоко уверен у свемоћ пољопривреде, определио да прва скулптура постављена у Топчидер буде Церера или Жетелица, персонификација лета и заштитница земљорадње.¹⁶ Представљање годишњих доба као митолошких фигура у европској уметности уобличено је још током 16. века. Иако је Церера била прихваћена као симбол лета, таква коначна усаглашеност није постојала за симболе остала три годишња доба. Избор класичних божанстава је варирао од Флоре или Венере за пролеће, Помоне или Бахуса за јесен, и Јануса или Еола за зиму.¹⁷ У случају Топчидерског парка није познато да ли је такав скулпторални програм уопште спроведен до краја. Не зна се да ли је кнез Милош био лично заинтересован за његову реализацију, пошто

¹⁵ I. M. Veldman, „Seasons, planets and temperaments in the work of Maarten van Heemskerck, Cosmo-astrological allegory in sixteenth-century Netherlandish prints“, *Simiolus*, Vol. 11, No 3/4, (1980), 149-176.

¹⁶ О различитим аспектима варијација парковских скулптура у епохи барока: *Studien zur barocken Gartenskulptur*, Herausgegeben von K. Kalinowski, Pöynana 1999.

¹⁷ I. M. Veldman, *нав. дело*, 160-162.

Сл. 51 Кошутњак у Тошчидеру, разједница, њочешак 20. века (Историјски музеј Србије)

је иницијатива за набавку скулптуре богиње Флоре, као персонификације пролећа, потекла од Министарства финансија. За државу је ова скулптура, иако пандан већ постављеној фигури Церере, била прескупа, па је узета у обзир јефтинија алтернатива у виду фигуре старозаветне Ребеке. У сваком случају, није познато да ли је иједна од ових скулптура уопште купљена за Топчидер до краја владавине кнеза Милоша.

У главним цртама, решење Топчидерског парка, које је делимично препознатљиво и данас, показује да је он био обликован у складу са општеприхваћеним стандардима европске вртне уметности 19. века, неговане на дворовима и првим јавним парковима. Као најближи могући узор за уређење Топчидера могли су послужити паркови на племићким поседима Војводине, као што је то био Каменички парк, који је почетком 19. века око свог дворца посадио Мартон Марцибањи,¹⁸ или Дворска башта у Сремским Карловцима, на чије је обликовање из 1849. године пресудно утицао митрополит Јосиф Рајачић.¹⁹ Ови паркови су, као и Топчидерски, били засновани на идеји естетског схватања природе, која је, с једне стране, своје порекло дуговала сентиментализму 18. века, а са друге, појави филозофског дискурса о лепом, односно естетике.

¹⁸ А. Ozer, „Kamенички park – наша Bulонjsка шума“, у: *XVIII столеће*, књ. V, ур. Н. Грдинић, Нови Сад 2004, 113-116.

¹⁹ Р. Мићић, „Дворска башта у Сремским Карловцима“, у: *XVIII столеће*, књ. V, 88-97.

Сл. 52 Сликана декорација диванхане, дејтаљи

Идеја „природног“ врта постала је отелотворење нових ставова о човековој способности да спозна божанско порекло хармоније која постоји у природи и да, заузврат, буде морално оплеменењен. Природа се нашла у средишту естетских интересовања, истовремено као модел лепог и доброг и као област која укључује физички свет и субјективну сферу духа. Идеја о „правом“ врту, као сензуално субјективног поља човековог искуства, била је нераскидиво повезана са одбацивањем „старог стила“ француског врта и његовог статичног распореда и прихватањем енглеског врта какав је посађен и у Топчидеру, за који се сматрало да верно репрезентује природу и омогућава њен емоционални доживљај. За енглески тип врта, као најверније имитације природе, залагао се и Кристијан Хиршфелд, један од најзаслужнијих ауторитета за ново разумевање врта у Европи, чија је „Теорија вртне уметности“, истовремено објављена на немачком и француском језику крајем 18. века, била кључно дело за обликовање вртова и јавних паркова и у наредном столећу.²⁰ Један од најважнијих аспеката његове теорије заснивао се на идеји о учешћу посматрача у уметничком делу, које се у перцепцији лепог манифестује стварним кретањем кроз природу, што га је довело до закључка о укључењу вртне уметности у групу других „лепих“ уметности: сликарства, архитектуре и скулптуре. На идеју о врту као уметничком делу пресудно је утицало схватање да врт као верна имитација саме природе омогућује најнепосреднији доживљај универзалних естетских категорија, покрета и емоције. Такви ставови о врту утицали су на шире прихватање принципа енглеског парка са неочекиваним вијугавим стазама и чесмама, са употребом воде у виду поточића и језераца, али и „претапањем“ врта са околним пољопривредним пејзажем, ливадама, воћњацима и шумама, који омогућавају да, кретањем кроз врт или проналаском скровитих одморишта и историјских споменика, посматрач буде у чвршћој интеракцији са простором и активни учесник у стварању лепоте.²¹

Кнез Милош је био лично заинтересован за одржавање такве концепције Топчидерског парка, пошто је издавао наредбе за обнављање старих и подизање нових чесама, поправку мостова и стаза. Осим обнављања старог топоса – Хајдучке чесме, која је и тада имала споменички карактер, он је подигао и двојне Врачарске чесме на путу за Топчидер и једну чесму на улазу у Кошутњак, познату као Чесма кнеза Милоша. Хајдучка чесма је више пута преправљана, а у време кнеза Милоша је највероватније обновљена као зидана чесма у виду богато декорисане неокласицистичке фасаде са пиластрима

²⁰ C. C. L. Hirschfeld, *Theory of Garden Art*, ed. and trans. Linda B. Parshall (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2001). Прво издање: *Theorie der Gartenkunst*, 5 vols. (Leipzig 1779-1785).

²¹ L. B. Parshall, „Motion and Emotion in C. C. L. Hirschfeld’s Theory of Garden Art“, *Landscape Design and Experience of Motion*, ed. Michel Conan, Dumbarton Oaks 2003, 35-51.

и три полукружне нише у којима су луле за воду. До данас су у свом аутентичном облику сачуване Врачарске чесме, које су грађене од камених квадера, као једноставне правоугаоне форме са профилисаним венцем и пирамидалним завршетком. Чесма кнеза Милоша у Кошутњаку, до које се долази каменим степеништем, такође је грађена од камених квадера, као правоугаона плоча са профилисаним венцем на врху и лављом главом као лулом за воду.²²

Најважнији део читавог Топчидера био је сам двор кнеза Милоша. У складу са тим, део парка испред конака је био уређен као широка алеја са правилно распоређеним дрвећем и геометријским пољима цветних засада. Она је, као типичан елемент француског формализованог врта, била препознатљива визуелна ознака значајних резиденција, која се у основним цртама препознаје и данас. Управо у тој алеји били су постављени најрепрезентативнији елементи у Топчидерском парку: водоскок испред конака и, нешто даље, обелиск у спомен повратка кнеза Милоша на српски престо. Обелиск, који је и данас на свом месту, изведен је у стандардном академском облику. На тростепеној платформи се налази правоугаоно постоље са профилисаним ивицама на све четири стране. На постољу се налази шира тростепена платформа над којом је постављена издужена пирамидална форма завршена профилисаним венцем и металним пехаром на врху. Испод венца на све четири стране обелиска испупчени су хералдички штитови са наизменично постављеним грбом Србије и иницијалима Милоша Обреновића. Обелиск у Топчидерском парку представља репрезентативни јавни споменик, чија је форма имала дугу традицију у европским владарским програмима. Његова општа симболична значења су указивала на идеју вечности и непролазне славе оне личности у чију се част подиже. Таква тријумфална тумачења су била заснована на схватању обелиска као симболичне везе између неба и земље. У том контексту се може тумачити и пехар на врху обелиска, који попут литургијског путира може указивати на божанско присуство.²³ Симболична значења обелиска обезбеђивала су превазилажење пролазности овоземаљског времена и улазак прослављеног појединца, у овом случају кнеза Милоша, у свет вечности.²⁴ Обелиск, међутим, не одређује само личност која се прославља, већ и простор у коме се налази. Он је увек био постављан на кључним тачкама у одређеном простору и на њега

²² Првобитни изглед ове чесме је већ више година нарушен, а од камене лавље главе више нема ни трага.

²³ Пехар на врху обелиска, који се и данас може видети, по стилским карактеристикама своје релефне декорације, припада каснијем периоду и вероватно је, као замена за старији и можда оштећен пехар, постављен крајем 19. или почетком 20. века.

²⁴ Општа симболична значења обелиска су дефинисана у ренесансној и барокној амблематској литератури почевши од зборника *Iconologia* Чезара Рипе (Cesare Ripa, *Baroque and Rococo Pictorial Imagery*, The 1758/60 Hertel Edition of Ripa's 'Iconologia', New York 1971). За прихватање таквих значења и тумачење бројних примера обелиска у ангажованим програмима српске барокне уметности: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 162-166.

преносио своја симболичка значења, дајући му тиме јасан идеолошки значај.²⁵ Обелиск у Топчидеру је постављен тачно на пресеку подужних оса конака и цркве Светих апостола Петра и Павла, што може указивати на то да је његов положај вероватно био добро промишљен. Овакво решење надовезује се на стари концепт постављања обелиска у центар идеалног града, дефинисаног владарским двором, с једне стране, и владарском задужбином, с друге.²⁶ Обелиск у Топчидерском парку представљао је, према томе, симбол вечне славе кнеза Милоша, истовремено указујући на симболичну топографију самог Топчидера као слике установљеног идеалног поретка Кнежевине Србије.

ДВОР КАО СЛИКА ИДЕАЛНОГ ДРУШТВА

Схватање двора као микрокосмоса, осим његове топографске симболике као савршеног света, подразумева и да он у свом функционисању представља одраз небеске хармоније на земљи. У свакодневном животу Топчидера је, као и у другим дворovima, учествовао велики број људи. Двор је обухватао заједницу која се састојала од свештеника, чиновника, трговаца, плаћених радника, слугу, затвореника и огромног броја сезонских кулучара. Сви они су имали симболичку функцију рефлексije друштвене организације државе, а присуство тог мноштва је имало за циљ репрезентацију величине кнеза Милоша.²⁷

Међутим, посматрајући двор као део невербалног система комуникације, смисао Топчидера се открива у његовом месту у друштвеном животу. Двор је, с једне стране, имао улогу заштите владара, ограничавајући приступ његовој личности на одређен круг људи. С друге стране, његова улога је била да повеже владара са ширим политичким универзумом.²⁸ Топчидерски двор је био структуриран тако да омогући већу изолацију кнеза Милоша у односу на раније дворе у Крагујевцу и Пожаревцу. Тиме је пракса издвајања кнеза, још раније утврђена пратњом свите и гарде, оделом и утврђеним дворovima, у Топчидеру доживела врхунац. Нова резиденција је на првом месту деловала својом удаљеношћу, а затим и величином територије коју је заузимала. Огроман простор, чије је богатство било намењено само једној личности, био је природни безбедносни појас,

²⁵ О употреби обелиска као симболичног присуства владарског ауторитета у територијалним споровима: М. Warnke, *нав. дело*, 10.

²⁶ О традицији соларне симболике обелиска и његовог постављања на централна места градских тргова у градовима Хабзбуршке монархије, види: М. Тимотијевић, *Црква Светог Георгија у Темишвару*, 168-169.

²⁷ О идеји двора као „друштва у малом“: Т. С. W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture*, New York 2002, поглавље „Representational culture, Louis XIV and Versailles“, 36-37.

²⁸ J. Adamson, *нав. дело*, 7-8.

чија је улога дефинисана стриктним забранама. Међутим, Топчидер је омогућавао и један суптилнији начин заштите владара, а тај штит је била аура невидљивости. Дистанца, која је од времена Луја XIV била суштина владарског апсолутизма, омогућавала је и прецизно одређивање друштвене структуре и положај чланова заједнице, искључиво се водећи степеном њиховог приступа владаревој личности.²⁹ У том смислу, на првом нивоу доступности постојала је свест о кнежевој резиденцији као нечем неприступачном, нечем о чему сви знају, али само мали број може и да види. Затим је следио ниво посебних прилика, када се милост владара према мноштву исказивала на свечаностима које је кнез приређивао у специјалном простору Топчидера испред цркве. И коначно, приступ кнезу у његовом парадном и радном простору унутар топчидерског конака или његовом приватном ловишту, који су били резервисани за оне најпривилегованије. Двор је, према томе, омогућавао прецизан увид у структуру и расподелу моћи једне шире, стварне заједнице, која је егзистирала ван дворске оgrade.

Оваква улога двора се сажима у самоприказивачким ритуалима колектива, светковинама и слављима, каква су венчања која су одржавана у Топчидеру. Венчање, као један од кључних тренутака у животу људи, уједно представља и један од најважнијих друштвених догађаја. Међу немуслиманским народима под влашћу Османског царства све прославе и церемоније су морале бити дискретне, без свечаних процесија и било каквих спектакуларних догађања.³⁰ Тако је јавно прослављање венчања, организација великих свадбених свечаности, имало и карактер испољавања политичке слободе.

Све светковине, па и свадбе, представљају колективну игру. Оне су, као једна од најстабилнијих институција сваког друштва, одређене извесним правилима. Међутим, функционалност сваке светковине се открива и у њеном карактеру преступа, изузећа од свакодневног. Свако кршење забрана је заправо привидно, јер има за циљ ослобађање од напетости стварног живота, њихово каналисање и контролу. Схваћена као чин апсолутне комуникације међу члановима заједнице, њихово сједињење у јединствену целину, свака свечаност у суштини представља потврду друштвеног поретка.³¹

Венчања су се, као једна од најважнијих друштвених светковина, често одигривала под покровитељством двора.³² Двор је, као центар моћи, имао не само симболичну функцију једне фиксне слике идеалног друштва већ и места на коме се стално приказује сва динамика друштвених односа. Преко двора, односно преко организовања друштвених светковина у двору, владар јасно позиционира своје доминантно место у тим одно-

²⁹ Т. С. W. Blanning, *нав. дело*, 29-53.

³⁰ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, knj. 3, Zagreb 1979, 351.

³¹ J. Ђорђевић, *Политичке светковине у светлости теорије политичке културе*, Београд 1991, 3-7.

³² J. Adamson, *нав. дело*, 8.

Сл. 53 Обелиск кнеза Милоша

сима. Следећи праксу европских владара, и кнез Милош је приређивао велика венчања истакнутих припадника заједнице у топчидерском двору. Он је, имајући у виду општи и политички значај свадбених светковина у народу, тиме поставио Топчидер у само средиште друштвеног живота Кнежевине.

Свадба, као прослава чина венчања, је више од других светковина представљала залог за будућност једног друштва. Међутим, схваћена као манифестација реда, оваква светковина је функционисала као испољавање заједничке идеје једног у суштини подељеног колектива у коме сваки учесник има дефинисано место. Та идеја, у којој су учествовали сви, била је везана за државни и политички програм кнеза Милоша, чији је важан део била организација управног апарата, једне административне класе сасвим одвојене од народа и непосредно подређене самом кнезу.³³ Афирмација чиновничког сталежа од стране врховне власти јасно је изражена управо свадбеним весељем у Топчидеру приређеним за Петра Лазаревића Цукића, једног од чиновника против кога је народ често подносио жалбе кнезу Милошу.³⁴ Тиме се открива пуни смисао овог чина, а то је

смишљено стварање грађанске, односно више класе, са Обреновићима на челу. Кнежева резиденција у Топчидеру је била једно од кључних места у коме је тај процес, који се одвијао „иза затворених врата“, кроз једну традиционалну формализовану колективну радњу, постајао видљив. Кнез Милош је тако, формулишући морфолошки и инструментални карактер резиденције, реализовао одређен владарски и политички програм,

³³ Р. Љушић, *нав. дело*, 193-257.

³⁴ Д. Вуловић, *Пожешка нахија*, 534-536.

Сл. 54 Врачарске чесме

односно покровитељство и контролу над процесом хијерархизоване стратификације друштва и стварања елите.

ДВОР И ВЛАДАРСКИ ИДЕНТИТЕТ КНЕЗА МИЛОША

Сложени резиденцијални центар какав је Топчидер је за скромне економске потенцијале тек ослобођене Србије захтевао изузетне напоре и огромна материјална средства. Изградња комплекса у Топчидеру, како га је замислио кнез Милош, подразумевала је смишљену и организовану акцију свих чинилаца власти. Таква планска изградња указује на одређену политичку нужност која стоји у основи подизања оваквог центра. Кнез Милош је још у самом оснивању Топчидера, насилним присвајањем земљишта и стварањем „цивилизације“ дословно ни од чега, остварио демонстрацију силе. Тиме је испунио најважнију функцију двора – испољавање моћи владара.³⁵ Међутим, идеја на

³⁵ Парадигма везе између моћи и двора је Версај: Т. С. W. Blanning, *нав. дело*, 29-53; В. Walbe, *Das französische Schloß*, у: W. Busch, P. Schmook, *нав. дело*, 366-389, посебно 377-387.

којој је заснован овакав системски изграђен резиденцијални комплекс проистиче из суптилнијег схватања о репрезентацији власти и глорификацији владареве личности. Кнез Милош је, изграђујући Топчидер као земаљски рај, формулисао вишеслојне идејне основе своје владарске пропаганде. Она је била заснована на идеји легитимитета, односно божанског порекла његове власти, с једне стране, и политичких захтева српског народа, с друге. Кроз структуру, изглед и начин функционисања резиденције у Топчидеру се јасно испољава та међузависност и активан однос кнеза Милоша према изворима његовог легитимитета. То је условило истицање његових личних врлина, артикулисаних помоћу његовог везивања за свет балканских елита и ширег света земљопоседничке аристократије, као владајућег друштвеног слоја и Европе и Балкана.

***Magnificenza* кнеза Милоша – ктиторство и уметничка патронажа**

Од времена ренесансе уобичајен део владарске праксе постало је прихватање политике величајности (*magnificenza*). Заснована на античком појму величанствено и афирмативном тумачењу богатства, издашност је постала кнежевска врлина. Као етичка категорија којом се дефинише највиша власт, *magnificenza* је ушла у идејне основе различитих облика репрезентације и захватила све аспекте дворског живота.³⁶ Правила политике величајности су обавезивала владара да предузима велике градитељске подухвате, да облачи богату ношњу и окружи се скупocenim предметима и сваком врстом раскоши уопште. Владарске идеале су прихватили и припадници аристократије и високи прелати католичке цркве, а у 18. веку политика величајности је била добро позната и карловачким митрополитима.³⁷ *Magnificenza* је остала важан део исказивања друштвеног статуса и моћи појединца када је, од времена просветитељства, прихватају и богати припадници грађанства.

Кнез Милош је још од самих почетака своје владавине, убрзо након Другог устанка, истицао свој положај кроз политику величајности. Она се изражавала путем ктиторисања цркава и подизањем кнежевских дворова, чија је изградња често изискивала велика средства.³⁸ Међутим, далеко најрепрезентативније грађевине су биле црква и двор у Топчидеру. Поред њих, читава целина са пажљиво негованим аграрним пејзажом и низом других грађевина је, такође, као најобимнији и најскупљи подухват, припадала категорији величанственог. Тиме је топчидерска резиденција била истакнута

³⁶ E. H. Gombrich, „The Early Medici as Patrons of Art“, *Norm and Form: Studies in the Art of the Renaissance*, I, London–New York 1978, 39–40.

³⁷ М. Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца“, 357–361.

³⁸ Н. Макуљевић, „Црква у Карановцу – задужбина кнеза Милоша Обреновића“, 283–294.

као највећи центар моћи кнеза Милоша у Србији. Њена пажљиво исконструисана симболичка вредност је неодвојива од економских интереса кнеза Милоша, његовог династичког програма и осамостаљивања Кнежевине Србије. Постављена надомак Београда, топчидерска резиденција је требало да функционише као пандан турским властима у Београдској тврђави. Она је исказивала доминацију на економски и политички најактивнијем подручју некадашњег Београдског пашалука, његовој северној граници и у Београду, представљајући тиме видљиви знак политичке еманципације Србије.

Величанствени подухвати су чињени са намером која превазилази потребе једне политичке ситуације. Та намера односи се управо на жељу да се на сваки начин оповргне пролазност историјског тренутка. Сасвим јасно изречена у писму Васе Поповића, *„да за срећу нама и ѿошомсѿву вашем на векове служила буде“*, ова идеја о вечном трајању кнежеве резиденције у Топчидеру неодвојива је од појма славе и дуговечности његовог имена и репутације. Поход ка слави изведеној из класичног концепта *fate*, кроз уметничку патронажу и ктиторисање величанствених грађевина, био је један од основних покретачких механизма дворске културе. Потврда вредности се тражила од групе одабраних, а величанственим подухватима појединац је тежио да се упише у будућу историју.³⁹ Као део свог владарског програма, кнез Милош је, осим бриге за економски развој и законско устројство земље, у Топчидеру исказао и своје покровитељство над развојем уметности. Огромни издаци за збирку слика смештену у топчидерски двор били су део политике величајности, а њен значај се открива у схватању уметности као интелектуалне и племените вештине, а уметничког дела као скупоцене реткости. Уметност је у контексту просветитељских идеја имала и значење општег добра, које има важну улогу у племенитом васпитању појединца, па је тако развој уметности заузимао важно место у политици просвећених владара. О значају уметности у оквиру политичког програма кнеза Милоша говоре и његове речи упућене генералу Михаљевићу, који је требао да помогне школовање Павла Радомировића на бечкој Академији: *„Ако Радомировић, у намереном Художесѿву, у коме је до сад надежду доброѿа усѿеха ѿказао, до савршенсѿва досѿе, ѿо ће Вас не само он и ја, но и ѿошомсѿво Србско као ѿравоѿа рачишѿеља художесѿва смаѿраѿи, и име Ваше блаѿородним чувсѿвом, сѿомиѿаѿи.“*⁴⁰ Патронажа уметничких дела је, према томе, била важан део глорификације личности и као таква она је била и готово обавезни део владарских програма. То је истицао и Ото Дубислав Пирх, који је у крагујевачком двору видео кнежев портрет и копију слике из

³⁹ О критици „пропагандистичког“ тумачења дворске културе механички схваћене као модерне политичке поруке која има за циљ тренутни интерес и допирање до што шире публике: J. Adamson, *нав. дело*, 33-39.

⁴⁰ М. Коларић, *Класицизам код Срба*, књ. 3, 217.

белведерске галерије у Бечу, алегорије доброчинства, које је насликао уметник чије је школовање платио кнез Милош. Он је те слике видео као успостављање лепих вештина у Србији.⁴¹ Такав механизам глорификације кнез Милош је могао преузети како из традиције, тако и из савремене владарске праксе. Кнез Милош је куповином прве целовите збирке слика у Србији истакао себе као највећег покровитеља уметности нове државе, а њеним смештањем у топчидерски конак, кнежевска резиденција јасно је позиционирана не само као политичко већ и као културно средиште, центар који даје правце, смисао и форму у процесу производње нових вредности једног тек основаног политичког ентитета.

Топчидерски двор и аристократски идеали

Потврђивањем наследне кнежевске титуле 1830. године кнез Милош је уврштен у редове европске аристократије, која је и у Европи и у Османском царству остала доминантна политичка снага. Један од кључних елемената у владарском програму кнеза Милоша је било присвајање ексклузивног права на аристократски идентитет. Укидајући турске спахилуке, он је установио слободан сељачки посед и тиме спречио стварање националне земљопоседничке аристократије. То је било у супротности са тежњама многих народних старешина и водећих политичких личности Србије, које су за себе тражиле „*блајорогсџво*“, односно наследне племићке титуле и власт над земљишним поседом.⁴² Припадност аристократији као дефинисаној групи изражавала се прихватањем једног универзалног концепта личности, чије су моралне и духовне карактеристике морале бити видљиве у говору и перформативним телесним праксама. „Осећати се племеним подразумевало је став, држање, језик, посебан начин постојања.“ То је значило и преузимање општеприхваћеног система визуелног представљања, који је омогућавао недвосмислено препознавање појединца као племића.⁴³

Придржавајући се легитимистичког принципа подршке централној власти султана, током борбе за аутономију Србије од највеће важности је било истицање кнеза Милоша као и административне, а не само политичке личности. Прихватање турске културе геста и облачења било је ознака турског достојанства, али уједно и легитимитета власти кнеза Милоша.⁴⁴ Сама зграда конака, већ од раније прихваћена као кнежев двор,

⁴¹ Упор: О. Д. Пирх, *нав. дело*, 171-172.

⁴² С. Јовановић, *Кнез Милош и сељачко питање*, Сабрана дела, том 11, Београд 1991, 67-79.

⁴³ П. Серна, „Племић“, у: *Човек доба просвећености*, прир. Мишел Бовел, Београд 2006, 43.

⁴⁴ М. Гавриловић, *нав. дело*, књ. 1, 392-393.

као и начин живота који је она подразумевала, представљала је сферу оријенталних друштвених конвенција. Читав систем понашања, од почасног узвишеног места на дивану, ношње са турбаном, турске етикеције испијања кафе и пушења чибука, кога се придржавао и кнез Милош, био је, као утврђени механизам социјалне диференцијације, важећи модел господства у Србији.⁴⁵

О значају система репрезентативне културе говори активни рад кнеза Милоша на сузбијању свих покушаја локалних старешина да испоље свој углед, односно богатство, укус или личне ознаке достојанства, попут титуле и печата.⁴⁶ Султански бекет о наследном кнежевском достојанству значао је, према томе, не само утврђивање правно-политичког положаја кнеза Милоша већ и његово званично увођење у специфичну племићку „културу части“. Једна од њених најбитнијих претпоставки био је принцип старости породичног порекла, као историјске гаранције привилегованог положаја племства.⁴⁷ То је био принцип који је племића одвајао од света других елита, односно оних група чији су припадници могли преузети друге аристократске квалитете, попут богатства, укуса или одговарајућих моралних вредности. У оквиру племства као посебне групе, порекло је представљало критеријум њене унутрашње хијерархизације, а друштвени ранг се потврђивао генеолошким стаблима и хералдичким симболима. Тај систем је прихватио и кнез Милош, који је 1832. године захтевао од Јернеја Копитара да му пошаље из Беча двадесет „најблајгороднијих“ грбова најзначајнијих немачких и мађарских фамилија, са мишљењем који би од њих њему највише одговарао.⁴⁸ У конаку кнеза Милоша у Топчидеру, првом двору подигнутом након стицања наследног достојанства, у средини сликаних фризова диванхане, налази се и хералдички мотив у виду два лава. Сличну структуру показује и једини познати примерак грба породице Обреновић, који је Урош Кнежевић насликао на конаку Јована Обреновића у Чачку, подигнутом 1836. године. Састоји се од штита са крстом и четири оцила, кога држе два лава.⁴⁹

У Топчидеру се асоцијације на породично порекло кнеза Милоша могу пронаћи на његовој дворској цркви. Она је посвећена светим апостолима Петру и Павлу, као и

⁴⁵ Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша, Културне прилике од 1815. до 1839. године*, 70-73; „Србија у години 1834“, 35-37.

⁴⁶ Вук Караџић је забележио низ таквих случајева: „Особита грађа за српску историју нашега времена“, 132-150.

⁴⁷ П. Серна, *нав. дело*, 40.

⁴⁸ АС, КК, XXXIX, 19.

⁴⁹ И. Здравковић, „Господар Јованов конак у Чачку“, *Музеји*, 6, (1969), 77-85; Исти, „Рестаурација и адаптација господар Јовановог конака у Чачку“, *ЗСК*, књ. IV-V, (1955), 243-251; Р. Станић, „Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку“, *ЗРМЧ*, III, (1972), 18-19.

Сл. 55 Нейознаџи ауџор, Кнез Милош Обреновић око 1835.
(Народни музеј Београд)

Сл. 56 Е. Кимел, Церера (Жейтелица), 1852.

црква коју је 1822. године кнез Милош подигао у спомен на свог оца Теодора у Горњој Добрињи, свом родном месту.⁵⁰ Отац кнеза Милоша је био сахрањен на олтарској страни цркве, а на надгробној плочи од црвеног мермера уклесан је натпис: „*Овде лежи ѿшло ѿочившеї Теодора, оца Њеїове Свеїлосїи Госїодара и Књаза Србскої Милоша Обреновића, који му и ову свеїу ѿредсїојећу цркву за уїокојење душе ѿодиге. Пресїави се месеца новембра 15, 1802.*“ Када се вратио из изгнанства, ту је подигао чесму, такође посвећену свом оцу „*Госїодару Теодору за душу*“.⁵¹ Референце на породично порекло кнеза Милоша могу се наћи и у самом визуелном идентитету дворске цркве у Топчидеру, чије су фасаде уобличене по угледу на средњовековну цркву манастира Враћевшнице. Кнез Милош је ту сахранио своју мајку Вишњу и своје двоје деце. Враћевшница је имала посебан значај за кнеза Милоша. Он је ту 1825. године, у спомен својој мајци, подигао нови конак, који је у то време био једна од најрепрезентативнијих резиденција у Србији.⁵² Када се вратио на власт одмах је предузео обнављање цркве, коју је планирао да претвори у своју гробну цркву и породични маузолеј.⁵³ Враћевшница је била и део личне устаничке историје кнеза Милоша, „*усїомена на најславнија дела њеїове младосїи*“.⁵⁴ Као средњовековни манастир, Враћевшница је била споменик некадашње државности и славе коју је обезбеђивала војна улога племства, па је у њој остварена симболична веза између старе и нове аристократије. Понављањем Враћевшнице у топчидерској цркви била је истакнута идеја континуитета крвне линије Обреновића: не толико њена старост, исказана кроз идеолошко повезивање са епохом средњег века, већ идеја да се вредност преноси крвљу, која је била гаранција њеног угледа и права наслеђа.⁵⁵

Окосница читаве културе части, коју племство поштује као морални закон, био је идеал славе подржан врлином храбрости. У време кнеза Милоша овај идеал је био изражаван у оквирима визуелне културе, која се манифестовала у ктиторисању цркава са јасним референцама на епоху средњег века, као и у обликовању резиденцијалних целина и њиховој употреби. У основи аристократског идеала који истиче храброст био

⁵⁰ Митрополит Михаило, *Православна србска црква у књажеству Србији*, Београд 1874, 66.

⁵¹ Горња Добриња је као место рођења кнеза Милоша постала место национално-династичке меморије. Ту је кнез Михаило подигао школу, краљ Милан је у цркви поставио нови иконостас у част кнеза Милоша, а општина Добриња је на месту некадашње куће 1897. године подигла мермерни стуб са ловоровим венцем као споменик кнезу Милошу. Упор: Ф. Каниц, *нав. дело*, 522-523.

⁵² О. Д. Пирх, *нав. дело*, 166.

⁵³ Ова идеја се није остварила, пошто је кнез Милош сахрањен у Саборној цркви у Београду. Радови на манастирској цркви су се наставили до 1870, а над улазом је било уписано да је манастир обновио кнез Милош за покој душе своје мајке Вишње: Ф. Каниц, *нав. дело*, 330.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ О „генетском“ аргументу, као једном од механизма којим је племство у епохи просвећености и посматрања природе бранило тезу о наследним особинама и „чистој крви“: П. Серна, *нав. дело*, 82-85.

је специфичан однос према природи у којој се подиже задужбина, која се дефинише као „херојски пејзаж“. У конаку манастира Враћевшнице налазила се и сликана представа тог манастира, коју је ктиторисао престолонаследник „Госџодар млади Милан Обреновић“. У ктиторском натпису стоји да се манастир налази под крилом рудничке планине „међу славним јорама и рекама и различитим ђлодоносним дрвећем“.⁵⁶ Тај херојски квалитет природе, који указује на врлину ктитора, у Топчидеру је био истакнут не само визуелним понављањем Враћевшнице већ и у обликовању резиденцијалне целине у чијем је саставу било ограђено и неговано ловиште – Кошутњак. Лов је као племенита забава био саставни део читаве културе доколице карактеристичне за племство. У њој је херојски квалитет природе био неодвојив од богатства које она обезбеђује, чинећи основу моралног, економског и културног престижа аристократије. Топчидер је кнезу Милошу омогућио идентификацију са земљопоседничким племством; он је био његова *certa habitatio*, нужна претпоставка економске сигурности и доколице која је из ње проистицала. Земљопоседнички идентитет кнеза Милоша је био потврђиван и у његовом свакодневном животу, у коме је обилазак поседа био саставни део његовог дневног распореда. Ото Дубислав Пирх је записао: „Како су земљораднички ђслови њејов најмилији одмор, ђо уз сваки конак има и свој винојрад, сђоке, и он сам лично води надзор над ђим, док се налази у ђом месђу.“⁵⁷

У Топчидеру, који је био и номинално проглашен за кнежевску летњу резиденцију, свест о доколици као важном елементу истицања статуса била је наглашена визуелним представљањем у сликаном програму диванхане, приватног места за одмор, али и за репрезентацију. Већ само место идеализованог пејзажа, испод космолошког цртежа таванице, указује на другачију, метафизичку реалност, чиме садржај улази у сферу етичких категорија. И поред привидне антитетичности између културе стицања и богатства, која цени мирољубивост и углађеност, и културе храбрости засноване на насиљу и ослобађању страсти, обе имају негативан став према мануелном раду и позитиван према богатству.⁵⁸ Јединство супротности између углађености и јунаштва као посебних квалитета оних личности које то себи могу приуштити представља суштину

⁵⁶ Ј. Вујић, *нав. дело*, 187. Ова формула се налази и у ктиторском натпису цркве у Сирогојну, коју је подигао Јован Мићић и чија фасада понавља мотиве средњовековне пластике. Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, 109.

⁵⁷ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 80. Свест о пољопривреди као ученој забави била је раширена у српској средини, што потврђују и специјалистичке публикације као што су *Искусни подрумар* (Будим 1808) Захарије Орфелина, *Руководство к пољском у домаћему строениу* (Будим 1822) Аврама Мразовића, *Нови пчелар* (Будим 1810) Аврама Максимовића итд.

⁵⁸ О хесиодовском пореклу оваквог схватања рада и утицају просвећености на укључивање трговине у племените активности: Т. Стојановић, *Балкански светови*, погл. „Личност и култура“, 206-210, 279-281.

читаве културе доколице којој је био подређен и програм сликарства унутар конака, али и у организацији самог двора у Топчидеру. Ова декорација, смештена непосредно испод космолошког цртежа таванице, спаја небески и земаљски свет, изједначавајући тако богатство и доколицу са моралном категоријом части. Контрастирајући класични *locus amoenus* и *locus horridus* гради се слика о одређеним врлинама, као што су неустрашивост и чулно опажање лепог. Ове особине су украс личности, односно припадника највиших друштвених слојева, који су ослобођени терета егзистенцијално условљеног рада.

Кнез Милош – владар по милости божијој

Важан елемент владарске идеологије кнеза Милоша био је његов идентитет хришћанског владара. Он је у Топчидеру потврђиван у континуитету, редовним одласцима у цркву, али и приватном побожношћу у посебно опремљеној богомољи у његовом двору. У мултиконфесионалном Османском царству религиозна припадност и верска пракса су биле окосница колективних и личних идентитета. У периоду српске револуције Српска православна црква је била једина преостала институција некадашње средњовековне државе. Она је имала значење политичког ослобођења, али је истовремено била и средиште читавог друштвеног и културног живота народа. Скупштине и сви важнији догађаји у Србији су се одигравали управо у црквеним портама. Изграђивање цивилне националне власти је зато било неодвојиво од Цркве и везаност за религију је била и основни елемент владарског програма кнеза Милоша.

Побожност је била кнежевска врлина, па је према томе њена манифестација у свакодневной молитвеној пракси и њено одговарајуће визуелно обликовање у двору био важан елемент угледа кнеза Милоша. Дворска црква у Топчидеру, међутим, имала је дубље идеолошке импликације. На то указују два елемента. Први је место ове цркве у просторној структури Топчидера, у којој је она имала функцију дефинисања „градског трга“, односно јавног простора коришћеног за масовне свечаности. Други је легенда о настанку цркве, по којој је она заветна црква кнеза Милоша, коју је он подигао у знак захвалности Богу за спасени живот. Тема чудесног спасења је уобичајени топос династичких идеологија и открива идејне основе оваквог ктиторског подухвата кнеза Милоша. Топчидер је имао значајну улогу у ратовима за ослобођење Србије. Током борби за освајање Београда ту се налазио Карађорђевој војни логор, који је имао и основне карактеристике владарског седишта, привремену „*шаиџор-цркву*“ и „*леиџи салон*“. Сећање на Топчидер из тог времена је свакако било живо и у време остварења српске аутономије. Обележавајући величанственом црквом *locus* историјског догађаја сопственог спасења,

кнез Милош је избрисао стару и успоставио нову традицију.⁵⁹ Понављајући у Топчидеру традиционално национално политичко поље које топчидерску цркву, меморију на чудесно спасење, позиционира као визуелни и симболички фокус јавног простора унутар дворског комплекса, кнез Милош је себе јасно истакао као вођу народа који је изабран божанском промисли и чији је цео живот и судбина у божјим рукама.

Управо почевши са кнезом Милошем, идеја небеског ауторитета кнежевске власти била је утврђена свечаним чином миропомазања владара Србије.⁶⁰ Илустративни пример кнежевог личног уверења о божанском пореклу сопствене власти су његове речи из писма упућеног карловачком митрополиту Стефану Стратимировићу: „*ја сам њо ѓромислу Божјем ѓлава овој народа*“.⁶¹ Уз сакрализацију читаве територије Топчидера, дворска црква је тако обезбеђивала и остварење владарског пропагандног програма кнеза Милоша. Он се кроз изградњу цркве истакао као величанствени владар чији легитимитет почива на божанском ауторитету. Тако схваћена власт, јасно исказана у Топчидеру, лоцирала је читав резиденцијални комплекс као центар најважнијих верских и политичких активности у држави. Именовање појединаца на најважније јавне дужности, разматрање будућег устројства државе, писање нацрта црквеног и државног устава били су прерогативи највише власти. Као такви, они су се одигравали под непосредном контролом и покровитељством кнеза Милоша у репрезентативном окружењу његовог седишта у Топчидеру.

Личне врлине – извор ауторитета

Концепт владара „по милости божијој“ је и у 19. веку задржао свој значај, а био је неодвојив од идеологије просвећеног апсолутизма, која је владара видела као главног носиоца прогресивних реформи и творца овоземаљске среће поданика. Такву идеју власти је у српској средини убедљиво промовисао Доситеј Обрадовић. Она је подразумевала патерналистички однос владара према народу, у коме он има искључиво право посредовања у свим јавним и приватним пословима грађана. Заузврат, просветитељски концепт владарског самодржавља је од владара захтевао да буде морални узор. За Доситеја Обрадовића идеал је „*человекољубиви и добродјетљив*“ владар, који по-

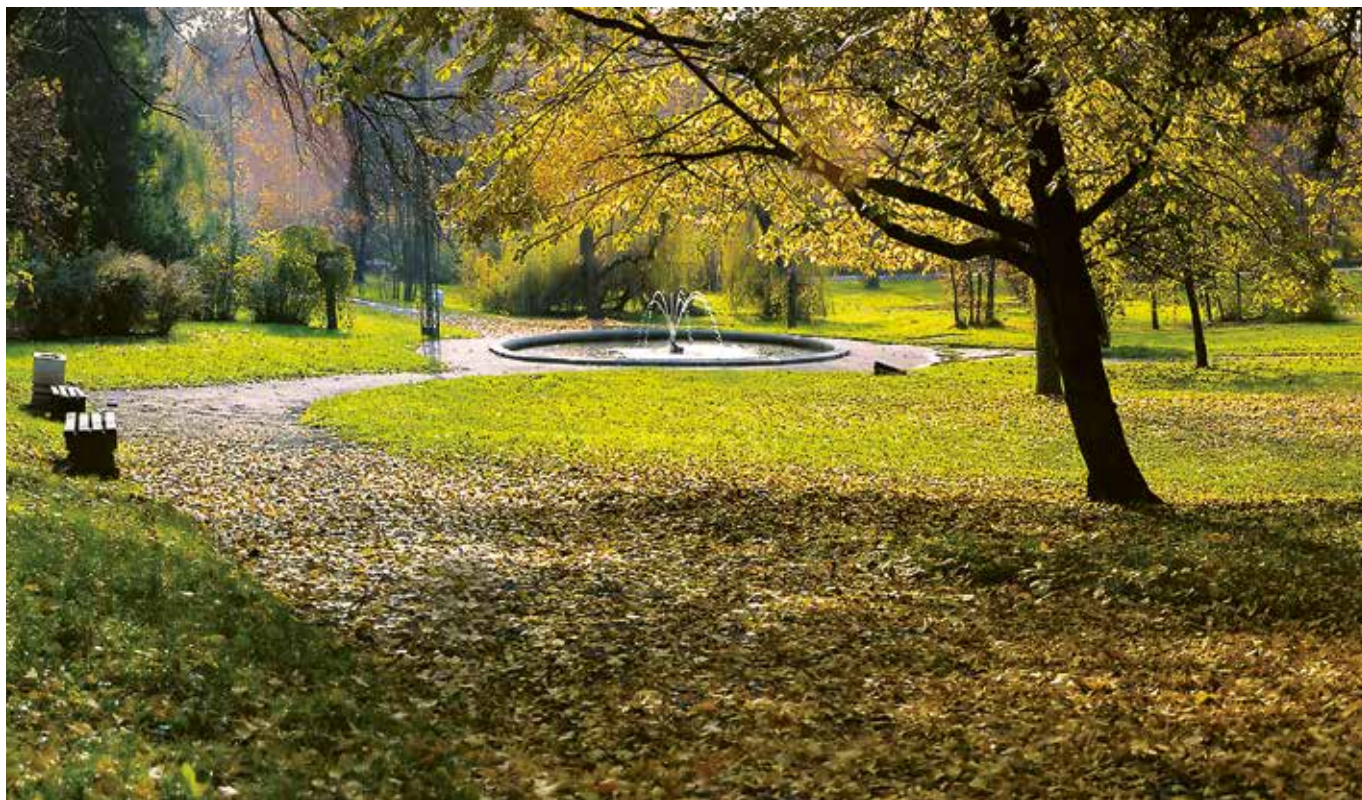
⁵⁹ О важности обележавања места догађаја који се слави приликом подизања меморије: Н. Макуљевић, „Црква у Карановцу – задужбина кнеза Милоша Обреновића“, 286.

⁶⁰ О значају чина миропомазања за владаре из династије Обреновић: Р. Љушић, „Обреновићи“, *Династија Обреновића – из заоставштине*, каталог изложбе Историјског музеја Србије и Музеја града Београда, Београд 1996, 13-22.

⁶¹ Р. П. Марковић, *нав. дело*, 68.

Сл. 57 Јозеф Грандауер, Кнез Милош Обреновић, 1844. (Историјски музеј Србије)

Сл. 58 Тојчидерски парк

сматра народ као своју породицу и обезбеђује његову добробит. Он је, према томе, морао отелотворавати модерни хуманистички и просветитељски идеал личности, што је условило и представљање владара као примера врлине.⁶² Кнез Милош је прихватио просветитељски етички код као обавезни инструмент у изградњи сопственог угледа. У крагујевачком конаку испред кнежеве канцеларије стајала је слика алегорије доброчинства, копија из бечког Белведереа, коју је насликао један српски сликар, питомац кнеза Милоша.⁶³ Кнез Милош је своја схватања о вези владарског положаја и идеала човечности формулисао приликом тражења учитеља за престолонаследника Милана. Од њега је посебно захтевао да научи благодарење које захтева висина положаја на који

⁶² М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1959, 166-167.

⁶³ О ктиторисању цркава као доброчинитељском делу и његовом значају у владарској идеологији кнеза Милоша: Н. Макуљевић, *Црква у Карановцу - задужбина кнеза Милоша Обреновића*, 288-289.

ће једног дана ступити и за који треба имати „човекољубиво срце према целом народу, чији је син“.⁶⁴ У Топчидеру је идеја о кнезу Милошу као просвећеном владару који брине о општем добру земље била исказана у самој концепцији дворског комплекса, који је, са својом модерном економијом, требало не само да пружа слику о напредној кнежевини већ и да, са пољопривредном школом, активно учествује у унапређивању њене привреде и националног благостања.

Осим просветитељског етичког концепта садржаног у врлини доброчинства, кнез Милош је био слављен и као праведан владар. То је истакао и његов наследник, кнез Михаило, по коме су управо те две врлине кнеза Милоша, великодушност и праведност, задобиле љубав народа и војске.⁶⁵ Праведност као владарска врлина била је истицана у свакодневном дворском распореду, у оквиру кога је постојао редовни инсценирани сусрет са народом. Након доручка и радног дела дана, који је проводио са својим секретарима, кнез Милош је излазио на диванхану или трем и примао свет из целе Србије, слушао њихове молбе и извршавао пресуде.⁶⁶

Императив стицања угледа заснованог на личним особинама условио је инструментализацију свакодневног живота кнеза Милоша и, самим тим, смештање двора у центар владарске репрезентативности. Ото Дубислав Пирх је у свом путопису описао кнежев живот као веома уредан, а његово понашање за столом као пример највеће умерености. Пирху су показани и кнежеви дворови и он је истакао да „Књаз хоће да је све око њега у најбољем сједињању и чистоти“.⁶⁷ Потреба да се забележе детаљи из приватног живота кнеза Милоша проистицала је из схватања да је владар стуб и огледало друштва. Он је морао бити пример врлине, која је, према неостоичким идеалима, проистицала из самодисциплине.⁶⁸

Живот на двору је, према томе, био подређен правилима која су требала да обезбеде креирање чврсте имажинације о личности кнеза Милоша. У средишту такве слике било је истицање владара као гаранта вредности заједнице. Он је био репрезент друштва, схваћеног кроз призму просветитељске идеализације народног живота као света стабилности, идеалних патријархалних врлина заснованих на поштовању

⁶⁴ М. Гавриловић, *нав. дело*, 709-712.

⁶⁵ М. Обреновић, *Милош Обреновић или поглед на историју Србије од 1813. до 1839. као одговор г. Сипријану Роберту*, 1850, 22.

⁶⁶ М. Гавриловић, *нав. дело*, 703-704.

⁶⁷ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 80.

⁶⁸ Идеја да је пут до врлине водио преко самодисциплине, која је обједињавала три стоичка појма: самоконтролу, умереност и уздржавање, утицала је на формирање свих јавних европских установа. G. Oestreich, *нав. дело*, 57-75.

традиције и непокварених савременом цивилизацијом.⁶⁹ Идеја традиционализма се јасно испољавала у дворовима кнеза Милоша. Она је у оквиру дворског живота била видљива у патријархалним обичајима који су жену стављали у подређени положај и у приватној побожности кнеза Милоша. Такво понашање је требало да буде верна слика народног живота, конструисана као једна идеална представа, која је била програмски стварана и саопштавана. Она је била директно преузета из културног обрасца неговоног међу богатим хришћанским трговцима и занатлијама, али и сеоским кнезовима, који су чинили православну елиту Балкана.⁷⁰ Илустративан пример идеализације народног живота пружа Боа ле Конт, који је посетио кнеза Милоша у Топчидеру 1834. године. Он је истакао да сви Срби, било да су господари или слуге, припадају једнако народној маси по идејама, по тону и начину осећања. О политичкој намени овакве слике двора као представника народног живота говори и његово уверење да је национални организам много лакше дати друштву које излази из руку природних, него управљати народом који се већ напојио страстима, потребама и пороцима савремене цивилизације.⁷¹

Кнез Милош је активно подржао стварање овакве слике обликујући ритуалне елементе дворске свакодневице. Његово представљање као народног владара и чувара традиционалних вредности, укорених у негованим патријархалним врлинама и институционализованој личној побожности, било је нужна допуна у ситуацији његовог све већег фактичког издвајања од народа и током процеса контроле над раслојавањем друштва. Та изолација је свој врхунац имала у Топчидеру, летњем дворцу кнеза Милоша удаљеном од града, у коме је он конституисао свој владарски идентитет повезујући се са хетерогеним светом економских и друштвених елита Европе и Балкана и њиховим идеологијама. У Топчидеру је, према томе, створен систем визуелне инсценације у оквиру које се кнез Милош истовремено појављује као хришћански владар који влада помоћу божанског ауторитета и као владар наследног права и способности, али и просвећени и праведни владар неговоног укуса, посвећен напретку свог поседа. Обликовање топчидерског двора је било усмерено на стварање једног света видљивих представа којима су овакве идеолошке конструкције формулисане. Оне не чине стабилан систем, већ је њихово стварање последица политичких нужности одређеног времена. Такве конструкције су подложне изменама или нестајању, јер њихово опстајање

⁶⁹ О двору кнеза Милоша као идеалној представи народног живота: К. Митровић, „Двор кнеза Милоша“, 292-293.

⁷⁰ О јединственом културном обрасцу православне елите у Османском царству: Н. Макуљевић, „Плурализам приватности, културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, 25-26.

⁷¹ „Србија у години 1834“, 20.

зависи од континуираног инвестирања у одржавање одговарајуће представе. Владарска идеологија наследника кнеза Милоша је идеју Топчидера као његовог двора редефинисала у складу са сопственим потребама хероизације оснивача народне династије. Уз промену политичких околности, променио се и идеолошки портрет кнеза Милоша, а његово доминантно обележје је остала слика народног владара који је „*иасѿирски шѿай* заменио *скиѿшром*“.

Сл. 59 Печайњак кнеза Милоша (Историјски музеј Србије)

Topčider – The Principal Court Of Prince Miloš Obrenović

The court which Prince Miloš built in Topčider, once an area in Belgrade's immediate neighborhood, now a part of the broader town, was only one of his numerous residences. All his courts, including the one in Topčider, were built on strategic sites and served not only as the ruler's stronghold, but also for control over the area in which they were erected. They also had an important role in representing the ruler's authority as a legitimate representative of the Serbian people within the Ottoman Empire. When the First Serbian Uprising collapsed in 1813 and a large part of the insurgents, together with Karadjordje and other leaders, fled to Austria, Miloš Obrenović imposed himself as the leader of the Serbs in the Belgrade Pasalic and led the Second Serbian Uprising in 1815. From that time on, he employed all his diplomatic skills to continue the struggle for Serbian liberation from Turkish authority and for full autonomy within the Ottoman Empire, guaranteed by numerous international treaties. He also used this struggle to consolidate his personal power.

The erection of the court in Topčider was directly linked with the question of Belgrade as Serbian capital. By the Sultan's edict, the Hatti-sherif of 1830, which granted Serbia the status of autonomous principality and Miloš the title of hereditary Prince, the question of Belgrade was solved in Serbia's favor; the Turks were given a period of a year to sell their property and leave the country. At that time, Prince Miloš decided to build a new residence, next to the old one, in the neighborhood of the Cathedral Church in the center of Belgrade. The new residence later became known as the mansion of Princess Ljubica and is the only one, together with Prince Miloš's residence in Topčider, which has been preserved up till the present. However, as the Turkish withdrawal from Belgrade was postponed, and the new court was too close to the Belgrade Fortress, which was still occupied by a Turkish garrison, Prince Miloš chose Topčider for his residence.

Like the valley of the River Topčider that flows into the Sava and is surrounded with hills, Topčider was a sheltered area of strategic importance for control over Belgrade. It was the place from where the Turks in the 16th century, as well as the Serbs during the First Serbian Uprising in 1806 attacked Belgrade. Alongside its military importance, Topčider was a significant agricultural area. During the 18th century, when Belgrade switched three times from Turkish to Austrian control, this fruitful valley rich in woods was the place where the rich citizens of Belgrade, either Turks or Austrians, had their estates with summer houses. Such a history enabled Prince Miloš to take advantage of Topčider's symbolical importance. Parallel with his work on turning Belgrade into the Serbian capital and erecting official buildings in the villages in Belgrade's immediate surrounding, Prince Miloš was building Topčider as his summer residence. As the first ruler's summer residence, Topčider was directly associated with the more complex system of Miloš's self-presentation. As part of his efforts to make his rulership position legitimate in relation to the Turkish seat in Belgrade, he accepted the mechanism of the separation of the political (public) from the natural (private) domains of a ruler. Although characterized as a summer residence, Topčider was, in fact, built as the powerful military and economic center of the newly established country.

From 1831 to the end of his first reign in 1839, Prince Miloš systematically built Topčider. A farm, which was an integral part of all his previous residences, was more noticeably incorporated into the residence. The urban core of Topčider was in the center of arable landscape and consisted of the Prince's court, the court church with a mansion and a number of auxiliary buildings grouped around the court. This tiny settlement was encircled by a large surface of arable lands, meadows, and vineyards, as well as by Košutnjak, a well-maintained hunting-ground. The complex also included a military barracks and state detention facility, and numerous economic facilities, such as water mills, storehouses, inns, the first leather factory and peasant textile factory. Prince Miloš's estate produced agricultural products and livestock, which was Serbia's main product for export into Europe and had a great share in the Prince's trading activities. Prince Miloš was intensely active in agriculture; therefore he planned to open a school where students from all over the country would learn new techniques in agriculture and afterwards pass them on to their fellow villagers. Topčider was also a place where the Prince enjoyed Nature: there was a small mansion with a fishpond, drinking fountains and a fountain. Additionally, Prince Miloš worked at cultivating the landscape and forestation of Topčider, the seedlings for which he imported from Vienna. Along with all the buildings aforementioned, the urban core of Topčider included a wooden pavilion for various ceremonies. There was also an open space in front of the church, which served as a public square during the festivals and celebrations. The composition of the Topčider residence, adopted from noble land holdings in Wallachia and Hungary, was based on the early mod-

ern tradition of a ruler's court, as the picture of an ideally structured world, i.e. of a specific political entity, namely the newly established state under the authority of Prince Miloš. The symbolical meaning of the Topčider residence, shaped as a town surrounded with cultivated nature, should be treated as the extension of the early modern metaphor of just authority and the Christian concept of the New Jerusalem, as the Kingdom of Heaven on Earth, but consistently implemented within the scope of modern enlightenment interpretations of this concept, in which the Earthly Heaven was identified with the development of trade and industry.

Building Topčider as the Earthly Heaven, Prince Miloš formulated the multileveled ideological basis of his ruler's propaganda. In his patriarchal absolutist concept of power, his everyday engagement in agriculture had the aim of confirming his personal abilities and the legitimacy of his rule. On the other hand, the large landed property connected him with the world of Ottoman and European aristocracy. This was an important distinction not only between him and the Serbian people, but also with other outstanding figures, claimants to feudal land holdings and noble titles. In this way, Prince Miloš defined his ruling position through the common ideological indices of aristocratic culture. Beside the everyday visits to his land property, Prince Miloš visually projected his aristocratic ruling identity through the most important buildings of his court complex – the residence itself and the church.

At the time when they were erected, these buildings were the most expensive and beautiful ones in Serbia. The church, made of stone and decorated with rich plastic decoration, was based on the model of Serbian churches under the Habsburg Monarchy, with a baroque bell tower on the west side. In addition to these marks of newly gained religious freedom, the court church of Prince Miloš in Topčider also had a personal ideological connotation. As a votive church, built by Prince Miloš in gratitude to God for his life being saved, it confirmed the concept of monarchist rule, according to which power is of divine origin. As well as the church he erected in memory of his father in his place of birth, the Topčider church, dedicated to the Holy Apostles Peter and Paul, also suggested the idea of blood ancestors, as an important premise of Prince Miloš's high position. The long-standing history of Miloš's family guaranteed his reputation, while the connection with the ancient national nobility was clearly stressed in the Church with a relief revealing double blind arcades, typical of a mediaeval Serbian ruler's endowments. Within the framework of 19th century historicism, the connection with the Middle Ages had an important role in the ideology of the new Serbian state, which was regarded as the restoration of its Golden Age. The church of Vračevšnica Monastery, used as a specific model for the Topčider church, was directly linked with the personal history of Prince Miloš, who buried his mother there and, in her memory, restored the Church and built some new mansions. By erecting a new Vračevšnica in Topčider,

as a recognizable center in the middle of the first liberated territory, Prince Miloš confirmed himself as the main participant in the process of the restoration of former statehood and the forthcoming golden age.

Unlike the church, which bears the clear mark of the national religious identity of Prince Miloš, the court, i.e. the residence shows its entire integration within the dominant cultural orb of the Ottoman Empire. Like other courtly buildings, the Topčider one is similar to rich Ottoman provincial residences. The neoclassical elements on its façade and the painted and woodcarving decorations on the upper floor ceilings were taken as ready-made solutions for the integration of European art into the court culture of the Empire's capital, Constantinople; the same model was also adopted by the provincial governors and land owners. The composition of the room, its decoration and furniture, consisting of woodcarvings, carpets and pillows, belonged to the elite Ottoman cultural sphere. At the same time, Prince Miloš also had a picture gallery in his court, bought in Austria, which was the largest collection among the Serbs at the time.

The ground floor of the residence housed the offices, guardroom and room for guests. The residential area was on the upper floor, where two distinctive wholes were apparent: the public hall with porch was clearly separated from the rooms on the north side, which were the private apartments of Prince Miloš, of which the most important were the Prince's chapel and ceremonial room. These premises, where the everyday life, both ceremonial and religious, of Prince Miloš took place, were particularly emphasized by the still preserved painted decoration, in which various floral motifs (fruit bowls, flower vases and grape vines) made specific rooms sacred and established a certain hierarchy within the residence. Such idealization of the premises reached its peak on the exceptionally decorated ceiling, the round shape of which depicted the vault of heaven; in this way, the room would be considered as a kind of microcosm, a symbolic image of the earthly and heavenly spheres of the world, where its owner lived. The specific relation between the world and man was explicitly visualized in a painted frieze on the Topčider porch, which revealed the picture of an imaginary landscape with an apparent distinction between images depicting civilization, with painted architecture, and the wilderness, which reflected images of uncultivated nature. Unlike the typical decoration of Ottoman houses, to which this art of painting belongs, and which did not tolerate a human figure in wall painting until the end of the 19th century, this landscape was put in context by the introduction of anecdotal compositions. Nature was considered as a pastoral locus amoenus, where walking and the enjoyment of Nature, such as flower-picking and riverside courtship, took place. On the other hand, Nature was also considered as a place of temptation and conflict, where wild beasts and enemies lived; scenes of war, duels and hunting depicted this.

The idealized perception of Nature determined not only the perception but also the use of Topčider after the changes of persons on the Serbian throne. The new political elite converted Topčider into a public amenity and founded an experimental farm with an agriculture school. All buildings adjacent to the residence were replaced with a park, decorated with sculptures, intended to serve as a place for entertaining the public. In practice, Topčider and its artistically modeled Nature were accessible only to the elite and to those who could afford a carriage. As at the time of Prince Miloš, the people were invited to Topčider to demonstrate collective national freedom though only on special occasions. During Prince Miloš's reign, these occasions usually included the wedding ceremonies of his family members, while under the rule of the Defenders of the Constitution, the promotion of the achievements of the state farm as well as the final exam of the students of the agriculture school prevailed. However, the transformation of Topčider into a public amenity resulted in the opening of the area to the increasing number of Belgraders. When public transport was introduced (carriages in the first place and trams at the end of the 19th century), Topčider became accessible to individual visitors.

When Prince Miloš returned to Serbia in 1859, he also accepted the open to the public concept of Topčider. He closed the agriculture school and erected an obelisk in front of the residence in memory of his return to the Serbian throne. After he died in the ceremonial room of the Topčider residence in 1860, the building lost its role as a summerhouse. Miloš's successors took care that in the rooms used by the Prince, founder of the Obrenović dynasty, everything remained intact. Thenceforth, the former residence was transformed into the Memorial Museum of Prince Miloš, i.e. the center around which the cult of the Father of the Nation has been created. The institution of a myth about the hero who founded the Serbian State, adequately supported by historical narratives which glorified Prince Miloš, was articulated by the visual museological imagination, through which the public adopted the ideological image of the national leader. Such an image of the founder of a dynasty was part of Obrenović political propaganda, intended to establish a strong connection with the subjects. The historicist fiction of the mythological national leader also shaped the collective presentation of the ruler's residence as the home of a peasant, thus annulling a series of fictions based on European and Ottoman elite cultures, which, through his residence in Topčider, Prince Miloš himself had developed. Until the dynastic overthrow in 1903, Topčider was tended as a national park and an open space for the individual privacy of Belgraders, as well as a memorial to the Obrenović dynasty and the place of national historical education. This political context of Topčider changed with the arrival of the Karadjordjević dynasty, when all Prince Miloš's objects were moved to the National Museum, where the major part were destroyed during the bombing in World War One.

Библиографија

Необјављени извори

АС Архив Србије, Београд
КК Кнежева канцеларија
ДС Државни савет
МФ Министарство финансија
МУД Министарство унутрашњих дела
ПО Поклони и откупи

Новине и часописи

Новине србске
Србске новине
Видовдан
Вечерње новости
Београдске оштинске новине

Објављени извори и литература

Adamson, J., „The Making of the Ancient Regime Court 1500–1700“, *The Princely Courts of Europe 1500–1750 – Ritual, Politics and Culture Under the Ancient Regime 1500–1750*, ed. J. Adamson, London 2000.

Bağcı, S., „Painted Decoration in Ottoman Architecture“, *Ottoman Civilization*, vol. II, eds. H. Inalcik, G. Renda, Ankara: Ministry of Culture 2003, 747–748.

- Blanning, T. C. W., *The Culture of Power and the Power of Culture*, New York 2002.
- Борозан, И., *Рейрезенѡивна кулѡура и ѡолиѡичка ѡроѡаанда, сѡоменик кнезу Милошу у Неѡѡину*, Београд 2006.
- Burke, P., *What is Cultural History?*, Polity Press 2005.
- Васић, П., „Сликарска породица Јакшића из Беле Цркве“, *ЗЛУМС*, 1, 1965, 267-284.
- Васић, П., *Урош Кнежевић*, Опово 1972.
- Veldman, I. M., „Seasons, planets and temperaments in the work of Maarten van Heemskerck, Cosmo-astrological allegory in sixteenth-century Netherlandish prints“, *Simiolus*, Vol. 11, No 3/4, (1980), 149-176.
- Владисављевић, С., „О почецима уређивања Топчидера за излетничку и парк шуму“, *ГБ*, књ. 36 (1989), 105-121.
- Вујић, Ј., *Пуѡешесѡвије ѡо Србији*, Горњи Милановац 1999.
- Вујовић, Б., *Срѡске иконе XIX века*, Београд 1969.
- Вујовић, Б., *Црквени сѡоменици на ѡодручју града Београа*, Београд 1973.
- Вујовић, Б., *Умеѡносѡи обновиене Србије 1791-1848*, Београд 1986.
- Вуловић, Д., *Књажеска канцеларија. Пожешка нахија 1815-1839*, Београд 1953.
- Вучо, Н., *Привредна исѡорија Србије до Првоѡ свеѡскоѡ раѡа*, Београд 1950.
- Вучо, Н., „Топчидерска економија 1851-1928.“, *ГБ*, књ. 28, (1981), 69-77.
- Гавриловић, М., *Милош Обреновић*, књ. 2, Београд 1909.
- Gombrich, E. H., „The Early Medici as Patrons of Art“, *Norm and Form: Studies in the Art of the Renaissance*, I, London–New York 1978, 39-40.
- DaCosta Kaufmann, T., *Court, Cloister & City, The Art and Culture of Central Europe 1450-1800*, The University of Chicago Press 1995.
- Дероко, А., „Један стари београдски ентеријер“, *ГБ*, 1, (1954), 215-220.
- Документиација Катедре за историју уметности новог века Филозофског факултета у Београду – досије Барич* (2003).
- Ђорђевић, В., *Пуѡничке црѡе*, књ. 2, Крагујевац 1869.
- Ђорђевић, Ј., *Полиѡичке свеѡковине у свеѡлосѡи ѡеорије ѡолиѡичке кулѡуре*, Београд 1991.
- Ђорђевић, Т., *Из Србије кнеза Милоша, Кулѡурне ѡрилике од 1815. до 1839. ѡодине*, Београд 1922.
- Ђорђевић, Т., *Архивска грађа за насеља у Србији у време ѡрве владе кнеза Милоша (1815-1839)*, Београд 1926, 30.

- Ђурић-Замоло, Д., *Београд као оријентална варош под Турцима 1512-1867*, Београд 1977.
- Ђурић-Замоло, Д., *Градишће Београда 1815-1914*, Београд 1981.
- Ђурић-Замоло, Д., „Најранији правни прописи из области архитектуре и урбанизма у Србији XIX века (1835-1865)“, *Градска култура на Балкану (XV-XIX век)*, прир. В. Хан, II, Београд 1988, 151-173.
- Eberle, M., Buttler, A. *Landschaft und Landschaftsgarten*, W. Busch, P. Schmook, *Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen*, Berlin 1987.
- Живеои у Београду 1837-1841*, Документа Управе града Београда, Београд 2003.
- Žirarde, R., *Politički mitovi i mitologije*, Beograd 2000.
- Жујовић, М., *Белешке Младена Жујовића државног савешника*, Београд 1902.
- Здравковић, И., „Споменици културе у Брестовачкој бањи“, *ГЕИ САН*, I, 1-2, (1952), 436-441.
- Здравковић, И., „Споменици културе у Врању“, *Музеји*, 7, (1952), 143-151.
- Здравковић, И. М., „Конаци кнез Милошеве Србије“, *ГЕИ САН*, књ. 2-3, (1953-1954), 413-425.
- Здравковић, И., „Рестаурација и адаптација господар Јовановог конака у Чачку“, *ЗЗСК*, књ. IV-V, (1955), 243-251.
- Здравковић, И. М., „Рестаурација црквеног конака у Топчидеру“, *ЗЗСК*, књ. 6-7, (1956), 243-248.
- Здравковић, И., „Господар Јованов конак у Чачку“, *Музеји*, 6, (1969), 77-85.
- Зморски, Р., „Успомене“, *Београд у XIX веку*, Београд 1967.
- Jaffe, K. S., „The Concept of Genius: Its Changing Role in Eighteenth Century French Aesthetics“, *JHI*, Vol. 41, No. 4 (Oct.–Dec. 1980), pp 579-599.
- Јевремовић, Ж. М., *Историјске знаменитости Београда и Земуна*, Београд 1935.
- Јовановић, В., *Полијички речник*, Нови Сад 1870, 667.
- Јовановић, М., „Сликари топчидерске и Вазнесењске цркве у Београду“, *Зборник радова „Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867“*, Београд 1970, 681-682.
- Јовановић, М., *Српско црквено градишће и сликарство новије доба*, Београд-Крагујевац 1987.
- Јовановић, С., *Уставобранишће и њихова влада*, Сабрана дела, том 3, Београд 1990.
- Јовановић, С., *Друа влада Милоша и Михаила*, Сабрана дела, том 3, Београд 1990.

- Јовановић, С., *Кнез Милош и сељачко њивање*, Сабрана дела, том 11, Београд 1991, 67-79.
- Johnston, R. J., „A Place for Everything and Everything in Its Place”, *TIBG*, Vol. 16., No. 2. (1991), 131-147.
- Каниц, Ф., *Србија, земља и становништво*, књ. 1, Београд 1991.
- Kantorowicz, E. H., *The King's Two Bodies*, Princeton University Press 1997.
- Караџић, В. С., „Писмо кнезу Милошу Обреновићу од 12/24. априла 1832. године”, *Историјски списи I*, Сабрана дела XV, Београд 1969, 183-218.
- Караџић, В. С., „Коментар к писму моме писаном Милошу Обреновићу 12. Априлија 1832. год.”, *Историјски списи I*, Сабрана дела XV, Београд 1969, 211-212.
- Караџић, В. С., „Особита грађа за српску историју нашега времена”, *Историјски списи I*, Сабрана дела XV, Београд 1969.
- Kafritz, R., Gowing, L., Rosand, D., *Places of Delight, The Pastoral Landscape*, Phillips Collection Washington D. C. 1989.
- Којић, Б., „Конак кнегиње Љубице”, *Уметнички преглед*, бр. 4, (1938), 118-119.
- Којић, Б., *Сџара људска и сеоска архитектура у Србији*, Београд 1940.
- Којић, Б., „Конаци и чифлик Авзи-паше у Бардовцу код Скопља”, *ЗСКЗ*, књ. 4-5, (1955), 223-242.
- Коларић, М., „Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари”, *ЗНМ*, 1, (1958), 335-339.
- Коларић, М., „Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године”, *ЗМПСУ*, 1, (1959).
- Коларић, М., *Класицизам код Срба*, књ. 2, 3, 4, Београд, 1966-1967.
- Konerton, P., *Kako društva pamte*, Београд 2002.
- Костић, М., *Досијеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Београд 1959.
- Critchlow, K., *Islamic Patterns: An Analytical and Cosmological Approach*, Thames and Hudson 1989, 57-73.
- Kuyulu, I., „Anatolian Wall Paintings and Cultural Traditions”, *EJOS*, Vol. III, No. 2., (2000), 1-27.
- Лесек, М., „Константин Лекић (1780-1838)”, *ЗЛУМС*, 29-30, (1993-1994), 113-128.
- Љушић, Р., *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 1986.
- Макуљевић, Н., „Прилог познавању сликаних програма владарских трона у Србији (1084-1914)”, *Саопштења*, XXVII-XXVIII, (1995-1996), 229-235.

Макуљевић, Н., „Црква у Карановцу – задужбина кнеза Милоша Обреновића (прилог проучавању односа владарске идеологије и црквене уметности)“, *ЗРБИ САНУ, посебна издања*, књ. 76, Народни музеј Краљево, Београд-Краљево 2000, 283-294.

Макуљевић, Н., „Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду: Повратак Вучића и Петронијевића у Србију“, *Београд у делима европских уметника*, Београд 2003, 169-185.

Makuljević, N., „The ‘Zograph’ Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830/1870“, *Balkanica*, XXXIV, (2004), 385-405.

Макуљевић, Н., „Плурализам приватности, културни модели и приватни живот код Срба у 19. веку“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд 2006, 17-53.

Макуљевић, Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006.

Макуљевић, Н., *Црква Светог архангела Гаврила у Великом Градишту*, Велико Градиште 2006.

Марков, Е., *Путовање по Србији и Црној Гори*, Подгорица 2005.

Марковић, Р. П., *Црква кнеза Милоша у Крајевцу*, Крагујевац 1935.

Марковић, Р., *Питање јересици у Србији кнеза Милоша*, Београд 1938.

Мемоари Стефана Стевче Михаиловића, прир. Ж. Живановић, Београд 1928.

Милићевић, М. Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

Милићевић, М. Ђ., *Кнез Милош у причама*, Београд 1891.

Мирчов, С., „Пољопривреда у Србији Милошевог доба“, *Ушетељење нове српске државности*, Зборник радова са научног скупа и поводом њега, Велика Плана 1999, 153-161.

Митровић, К., „Двор кнеза Милоша Обреновића“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд 2006, 261-301.

Митровић, К., „Двор кнеза Александра Карађорђевића“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд 2006, 302-330.

Мићић, Р., „Дворска башта у Сремским Карловцима“, *XVIII столеће*, књ. V, 88-97.

Михаило, Митрополит, *Православна српска црква у књажевству Србији*, Београд 1874.

Mitchell, W. J. T., „Showing Seeing: A Critique of Visual Culture“, *JVC*, I (2), (2002), 169-171.

Mitchell, W. J. T., „Imperial Landscape“, *Landscape and Power*, ed. W. J. T. Mitchell, The University of Chicago Press 2002.

Ненадовић, К. К., *Живот и дела великог Ђорђа Петровића Карађорђа*, Беч 1883.

Ненадовић Матеја, *Мемоари*, Београд 1951.

Несторовић, Б., „Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815-1814)“, *ГБ*, 1, (1954), 159-164.

Несторовић, Н., *Грађевине и архитектури у Београду прошлости Милошећа*, Београд 1937.

Никић, Љ., „Један непознати план Топчидера“, *УБ*, бр. 57, год. 12, (1980), 80-83.

Николић, А., *Биоірафија верно својом руком најписана*, прир. М. Р. Сарић, А. Ж. Петровић, Београд 2002.

Николић, М. М., *Београд у доба кнеза Милоша*, Београд 1954.

Николић, М. Н., „Крагујевачка гимназија 1833-1933“, *Сјоменица Мушке гимназије у Крагујевцу*, Крагујевац 1934.

Новаковић, Р., „Још о неким ишчезлим селима на домаку Београда“, *ГБ*, књ. 32, (1985), 108-114.

Новаковић, С., „Србија у години 1834: Писма грофа Боа ле Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњем стању у Србији“, *Сјоменик СКА*, XXIV, (1894), 33.

Обреновић, Михаило М., кнез, *Милош Обреновић или његов на историју Србије од 1813. до 1839. као одговор њ. Сјријану Роберту*, Беч 1850.

Oestreich, G., *Neostoicism and the Early Modern State*, Cambridge University Press 1982.

Oesterreich zur Zeit Kaiser Joseph II: Mitregent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfuerst, Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Nr. 95, Wien 1980.

Ozer, A., „Kamenički park – naša Bulonjska šuma“, *XVIII Милошећа*, књ. V, ур. Н. Грдинић, Нови Сад 2004, 113-116.

Ottoman Civilization, vol. II, eds. H. Inalcik, G. Renda, Ankara: Ministry of Culture 2003.

Parshall, L. B., „Motion and Emotion in C. C. L. Hirschfeld's Theory of Garden Art“, *Landscape Design and Experience of Motion*, ed. Michel Conan, Dumbarton Oaks 2003, 35-51.

Перовић, Б. В., *Београдска црква Свећих ајосћола Пејра и Павла у Тојчигеру*, Београд 1982.

Перуничкић, Б., *Ујрава вароши Београда 1820-1912*, Београд 1970, 43.

Петровић, Б., *Сјојодишњица тојчигерској храма Свећих Ајосћола Пејра и Павла*, Београд 1935.

Петровић, Г., „Нешто о художеству са кратким погледом на нас Србе“, *Сербски народни лисћ*, бр. 16 и 17, Будим (1842), 122, 129.

Петровић, М., *Финансије и усјанове обновљене Србије до 1842*, књ. I, Beograd 1901.

Петровић, М. С., *Београд пре сјојојина*, Београд 1930.

- Пирх, О. Д., *Путовање по Србији у јодини 1829*, Београд 1983.
- Поповић, В., „Српски поседи у Румунији у XIX веку“, *ЗРМЧ*, (1974), 29-36.
- Поповић, Р. Ј., *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003.
- Поповић, С. Л., *Путовање по новој Србији*, Београд 1950.
- Прециози, Д., „Збирке-музеји“, *Кријички термини историје уметности*, прир. Р. С. Нелсон и Р. Шиф, Нови Сад 2004.
- Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба*, прир. А. Фотић, Београд 2005.
- Princes, Patronage and Nobility: The Court at the Beginning of the Modern Age, 1450-1650*, R. G. Asch, A. M. Birke (eds.), Oxford 1991.
- Раносовић, Н., „Намештај у конаку кнегиње Љубице“, *ГБ*, књ. 7, (1960), 171-174.
- Renda, G., „Ottoman Painting and Sculpture“, *Ottoman Civilization*, vol. II, eds. H. Inalcik, G. Renda, Ankara: Ministry of Culture 2003.
- Ripa Cesare, *Baroque and Rococo Pictorial Imagery*, The 1758/60 Hertel Edition of Ripa's 'Iconologia', New York 1971.
- Рошковска, А., Мавродинова, Л., *Стееноисен орнаменти – Бларско художествено наследство*, Софија 1985, 81-91, 442-445.
- Светијева, А., *Резбарени шавани, долаји и враћи во Македонија*, Скопје 1992.
- Серна, П., „Племић“, *Човек доба просвећености*, прир. Мишел Бовел, Београд 2006.
- Сећања Алексе Симића на књаза Милоша, прир. Р. Љушић, Крагујевац 1997.
- Симић, Н., *Кнез Милош и српска уметности*, Београд 1960.
- Симић-Константиновић, Љ., „Некадањи Музеј кнеза Милоша“, *ЗМ*, 4, (1964), 411-415.
- Слијепчевић, Ђ., *Историја Српске православне цркве*, књ. 2, *Од почетка 19. века до краја Другој светској рати*, Београд 1991, 328-332.
- „Словенска митологија“, *Енциклопедијски речник*, Београд 2001.
- Станић, Р., „Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку“, *ЗРМЧ*, III, (1972), 18-19.
- Станић, Р., „Ктиторска делатност сердара Јована Мићића“, *УЗ*, бр. 10, (1981), 315-342.
- Стојановић, Б., „Путовање кроз историју и урбанизам Београда“, *ГБ*, књ. 20, (1973).
- Стојановић, Т., *Балкански светови: Прва и последња Европа*, Београд 1997.
- Стојанчевић, В., „Политички узроци променама становништва Београда у време Првог српског устанка“, *ГБ*, књ. 20, (1973).

- Страњаковић, Д., „Кнез Милош према вери и цркви“, *Гласник СПЦ*, бр. 10, (1960), 263.
- Studien zur barocken Gartenskulptur*, Herausgegeben von K. Kalinowski, Poynana 1999.
- Тимотијевић, М., „Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Милоша Обреновића“, *Peristil*, бр. 31-32, (1988), 305-312.
- Тимотијевић, М., „Визитација манастира Шишатовца у 18. веку. Прилог истраживању ефемерног спектакла“, *Манастир Шишатовца – зборник радова*, Београд 1989, 341-366.
- Тимотијевић, М., *Црква Светеи Георгија у Темишвару*, Нови Сад 1996.
- Тимотијевић, М., „Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића“, *Наслеђе*, III, (2001), 39-55.
- Тимотијевић, М., „Манастир Крушедол – Маузолеј династије Обреновић“, *ГПСКВ*, бр. 21, (2004), 96-118.
- Тимотијевић, М., *Рађање модерне приватности*, Београд 2006.
- Тимотијевић, М., „Приватни простор и места приватности“, *Приватни животи код Срба у деведнаестом веку*, прир. А. Столић и Н. Макуљевић, Београд 2006, 165-244.
- Тодоровић, С., „Колико и каквих живописних слика има у београдским јавним збиркама“, *ГСУД*, књ. VI, св. XXIII старог реда, (1868).
- The Courts of Europe: Politics, Patronage and Royalty, 1400-1800*, A. G. Dickens (ed.), London 1977.
- Faroqhi, S., *Subjects of the Sultan, Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I. B. Tauris & Co Ltd, London 2005.
- Фотић, А., „Између закона и његове примене“, *Приватни животи у српским земљама у освиј модерној доба*, прир. А. Фотић, Београд 2005, 27-71.
- Habermas, J., *Javno mnjenje*, Beograd 1969.
- Hammer, J., *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, knj. 3, Zagreb 1979.
- Haskell, F., „The Arts as an Index of Society“, *History and Its Images. Art and the Interpretation of the Past*, Yale University Press 1993.
- Хаџић, Ј., „Спомени из мојег дневника“, *Оилогало српско*, св. 2, 3, 5, 6, 7, (1864).
- Henkel, A. und Schöne, A., *Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhundert*, Stuttgart-Weimar 1996.
- Henshall, N., *The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early Modern European Monarchy*, London 1992.
- Hirschfeld, C. C. L., *Theory of Garden Art*, ed. and trans. Linda B. Parshall (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2001).

Христић, Н., *Мемоари 1840-1862*, Београд 2006.

Cosgrove, D. E., *Social Formation and Symbolic Landscape*, University of Wisconsin Press 1998.

Џамбазовски, К., *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том 1, књ. 1, (1820-1848), Београд 1979.

Џелебџић, М., *Архивска грађа за историју Народног музеја*, књ. 1 *Кнез Милош и српске власти према савијанима и уметношћу у Србији 1815-1839. године*, Београд 1969.

Шкаламера, Ж., „Мапа једног дела београдског дистрикта из 1721. године“, *ГБ*, књ.17, (1970), 43-66.

Walbe, B., *Das französische Schloß*, W. Busch, P. Schmook, *Kunst, die Geschichte ihrer Funktionen*, Berlin 1987, 366-389.

Warnke, M., *Political Landscape, The Art History of Nature*, London 1994.

Yates, F., *Art of Memory*, London 2001.

Скраћенице

ГГБ	Годишњак града Београда
ГЕИ САН	Гласник Етнографског института Српске академије наука
ГПСКВ	Грађа за проучавање споменика културе Војводине
ГСУД	Гласник Српског ученог друштва
ЕЈОS	<i>Electronic Journal of Oriental Studies</i>
ЗЗСК	Зборник заштите споменика културе
ЗЛУМС	Зборник за ликовне уметности Матице српске
ЗМПСУ	Зборник Музеја Првог српског устанка
ЗНМ	Зборник Народног музеја
ЗРНМЧ	Зборник радова Народног музеја у Чачку
ЗРБИ	Зборник радова Балканолошког института
ЈVС	<i>Journal of Visual Culture</i>
ЈНI	<i>Journal of the History of Ideas</i>
САНУ	Српска академија наука и уметности
СКА	Српска краљевска академија
ТIВG	<i>Transactions of the Institute of British Geographers</i>
УБ	Урбанизам Београда
УЗ	Ужички зборник

Ашчија (перс.– тур.) – кувар.

Базрђанбаша (перс. – тур.) – првак трговаца, представник трговаца.

Баштованџија (перс. – тур.) – вртлар.

Берат (ар.) – 1. декрет, повеља; 2. царски декрет (указ) којим се додељују звања, одликовања, привилегије или каква добра.

Бињекташ (тур.) – камен са кога се узјахује коњ.

Бондрук – дрвени костур грађевине.

Везир (ар.) – највиша титула у државној хијерархији бивше Турске царевине: министар, гувернер једне покрајине, управник вилајета.

Већилар (ар.) – пуномоћник, заступник, заменик.

Диванхана – део средишњег простора у варошкој кући, обично застакљен прозорима.

Доксат – 1. трем на спрату; 2. истурен део куће на спрату сличан затвореном балкону.

Долап – 1. висећа полица затворена низом врата; 2. орман у зиду.

Ђумрукана (лат. – перс.) – царинарница, трошаринска станица.

Екмеџиница – пекара.

Еркер – испад спратног дела зграде према улици, помоћу кога се добија повећање просторије.

Зарф (ар.) – украшена метална посудица или чашица на којој стоји филџан.

Ибрик (перс.) – бакрена посуда за воду са уским грлом, на коме је поклопац.

Јапија (тур.) – дрвени грађевински материјал.

Кадифа (ар.) – свилена баршунаста тканина.

Калдрма (грч.) – каменом поплочан пут или авлија.

Калфа (ар.) – помоћник мајстора у еснафу, који је након шегртског стажа положио калфански испит.

Кулук (тур.) – бесплатан лични физички рад за државу на изградњи путева, цести, утврђења итд.

Мајдан (ар.) – рудник, место одакле се вади руда, камен или земља посебне врсте (рудача).

Мангал (тур.) – суд посебног облика направљен обично од бакра (а може бити и од месинга, плеха или земље) у којем се држи жеравица ради загревања собе или за подгревање скуване кафе или јела.

Механа (перс.) – крчма.

Миндерлук – сећија на којој је миндер. Миндер је сламњача или вуном напуњено шилте, које се разастре по сећији да је мекше за седење. Уза зид се поставе тврди јастуци за наслањање, напуњени сламом или морском травом.

Мутвак – мала зграда која се гради уз градску кућу оријенталног типа а представља кухињу.

Нахија (ар.) – 1. жупа, управно подручје мање од кадилука; 2. крај, предео.

Оцаклија – просторија са огњиштем у варошкој кући.

Сарачана (ар. – перс.) – посебна собица близу ахара (штале) у којој се држи коњска опрема, као седла, узде и др.

Сеиз (ар.) – коњушар.

Спахилук (перс. – тур.) – феудални посед добијен декретом султана. Поседник спахилука, спахија, није плаћао никакав порез на имање, али је био дужан да иде као коњаник са једним или више коња (у зависности од величине спахилука) у војску у случају рата.

Теферич (ар.) – 1. забављање, уживање у природи, излет у природу ради провода и разоноде; 2. само место у природи одакле је леп поглед или где се може уживати проматрајући природу, лепу панораму итд.

Тефтер (грч.) – бележница, регистар, протокол, рачунска књига, трговачка књига дуговања и потраживања.

Ћилер – 1. зграда за рад са млеком, млекар; 2. остава где се смешта све оно што се не употребљава свакодневно.

Ћошка (перс.) – 1. угао; 2. велика видна соба (са много прозора) на спрату, чији су спољни зидови истурени као код балкона и која има леп поглед на више страна; 3. чардак, вила, павиљон.

Ћуприја (грч.) – мост.

Чоја (перс.) – сукно боље врсте, мекше, лепше.

Фењер (грч.) – ручна застакљена или на други начин уоквирена светиљка у којој гори свећа или петролеумска лампица.

Филџан (перс.) – шољица из које се пије црна кафа.

Фуруна (грч.) – пећ, лимена пећ, земљана пекара.

Хар, ахар, ар – штала, коњушница.

Харем (ар.) – женско одељење у муслиманској кући у које је страним мушкарцима забрањен улаз.

Хатишериф (ар.) – свечана султанова повеља, ферман (првобитно: власторучно султаново писмо).

Чибук (тур.) – прибор за пушење: дугачак шупаљ штап који на једном крају има лулицу у коју се ставља цигара.

Чирак (перс.) – свећњак.

Шиљте (тур.) – вунени четвороугаони душечих за седење, дуги танки вунени мадрац који се разастре по сећији.

А

Ада Циганлија - 122
 Акерманска конвенција - 23
 Александар, принц - 21
 Алексинац - 102, 103, 145, 146
 амбар - 52, 61, 116, 117, 120, 121
 амблематика - 78, 82, 84, 162
 амвон - 95, 104, 112
 Анадолија - 83
 Андрејевић, Арсеније - 62
 Апсенички завод - 57, 58, 125, 127, 143, 144
 аристократија
 - европска - 126
 - земљопоседничка - 167, 169, 174
 - аристократски идеали - 169
 ars memorie - 45
 архитекта - 52, 54, 67
 архитектонска пластика - 96
 архитектонски елементи
 - апсида - 96
 - аркадни фриз - 96
 - архиволта - 98
 - доклат - 64, 67, 114, 198
 - еркер - 64
 - кров - 41, 60, 64, 95, 97
 - пиластри - 64, 76, 96, 97

- поткровни венац - 64, 76, 97
 - прозори - 65-67, 69, 70, 73, 76, 78, 83, 87, 94, 96, 98, 135
 - прочеље - 99, 101
 - свод - 74, 77, 80, 94, 112
 - таваница - 73, 74, 76-80, 84, 87
 - фасада - 52, 64-67, 93, 94, 97, 101, 102, 114, 161, 174

архитектура

- балканска - 29, 64, 76
 - европска - 29, 64, 67
 - конака (у Топчидеру) - 60, 63, 65, 80, 85
 - оријентална - 67
 - османска - 63, 65, 67, 80, 114, 116
 - профана - 65
 - резиденцијална - 29
 - сакрална - 60, 100, 111
 - сликана - 84
 - средњовековна - 101, 102
 - цркве (у Топчидеру) - 60, 96

астал - 86, 141

асталција - 133

Аустрија - 19, 21, 24, 27, 88, 90, 104, 124, 137, 139

ашчија - 133, 198

Б

базрђанбаша - 56, 136, 198
Балкан - 29, 55, 56, 60, 64, 74, 76, 83, 109, 125, 131
банда - 32, 137
Бањица - 23
Барич - 110, 111
баштованција - 134
Бела Црква - 108, 110
Београд - 19, 20, 22-24, 26-32, 34
 - варош - 20, 24, 26, 28
 - грађани - 19, 21, 34
 - двор (конак) - 26
 - дунђери - 54, 128
 - исељавање Турака - 24
 - колера - 140
 - мајстори - 53
 - освајање - 20, 21
 - српска престоница - 24, 26
 - управници - 21, 94, 146
Београдска полиција - 92
Београдска тврђава - 20, 24
Београдски конзулат - 56
Београдски пашалук - 20, 21, 82
Берат - 151, 170, 198
Беч - 39, 168-170, 178
 - ликовна Академија - 88, 110, 168
бина-емин - 54, 56, 132, 133
бињекташ - 121, 136, 198
Богдановић, Марко - 22, 54, 55, 95
богослужење - 21, 39
Бољевци - 61
бондрук - 65, 198
Борозан, Игор - 46
ботаничка башта - 130
брана - 130
буџет - 58

В

Ваљево - 20, 54
Васић, Павле - 83, 110
Вегер, Карл - 130
величајност - 90, 167

Веселин, мајстор - 54
већилар - 133, 198
Веџихи-паша, београдски везир - 137
Византија - 83
визуелна култура - 40, 80, 81, 173, 175
виноград - 21, 122, 126, 141, 152, 174
виноградџија - 134
Вишња, мајка кнеза Милоша - 102, 173
владар - 23, 24, 27, 28-30, 33, 36, 40-46, 72, 175, 176, 178-181
Владисављевић, С. - 31, 120, 121, 124, 126, 128, 129
Влашка - 110, 130
воденица - 22, 56, 120, 130, 146
водоскок - 39, 130, 131
војни логор - 20, 21, 30
војска - 134
воћњак - 122, 143
врата - 63, 68
Враћевшница, манастир - 96, 102, 111, 173
врлина - 40, 42, 85, 167, 173-176, 178-180
врт - 66, 78, 85, 91, 126, 156-159, 161
Вујић, Јоаким - 10, 20, 22, 68, 70, 100
Вујовић, Бранко - 28, 59, 64, 82, 93, 96, 97, 101, 102, 108, 110, 111, 114
Вукомановић, Гаврило - 138
Вуловић, Д. - 28, 138
Вучић Перишић, Тома - 22, 53, 54, 56, 107, 117, 119, 123, 132, 133, 136, 139, 141, 142
Вучо, Н. - 31, 38, 56, 123, 142

Г

Гавриловић, Михаило - 56, 70, 100, 140, 151, 169, 178
Гавриловић, Стефан - 108
гај - 122
гарда - 136, 163
гардисти - 117
Георгијевић, Марко - 54, 56, 88
Главна управа грађевина - 128
глорификација - 154, 157, 167-169
Господарска механа - 54, 119, 129
градитељство - 52-55, 74, 96, 102, 114, 151, 152, 167
градитељска дружина - 52, 53
 - магија - 60

- правна регулатива - 55
 - пракса - 51, 55
 градитељски материјал
 - дрвна грађа (јапија) - 62, 116, 198
 - камен - 38, 53, 60, 61, 65, 92, 94-97, 102, 117, 118, 120, 121, 130
 - мермер - 95
 - цигла - 61, 92
 - цреп - 62
 Грац - 125
 грб
 - кнеза Милоша - 86, 170
 - породице Обреновић - 170
 - Србије - 162
 грејање - 87
 гроб
 - Теодора, оца кнеза Милоша - 173
 - Ћорђа Поповића Ћелеша - 100
 гробље, старо у Топчидеру - 21, 23, 92
 гробна црква - 173

Д

Далаћур, Ћорђе - 68
 двор
 - владара Србије - 41
 - владарски - 12, 46, 152
 - као институција власти - 23
 - летњи дворак - 28, 30, 130, 138
 - као микрокосмос - 163
 - као центар моћи - 156
 дворска култура - 11, 29, 90, 92, 168
 - уметност - 11
 - галерија - 69, 88, 90
 - свакодневица - 92, 139, 180
 - црква - 59, 102, 112, 153, 154, 170, 173, 175,
 - свечаност - 154
 дворски комплекс - 7, 14, 19, 32, 37, 51, 52, 56, 60, 92,
 123, 157, 176, 179
 - парк - 32, 116
 - ритуал - 153
 декорација - 67-69, 74, 77, 80, 82, 84, 97, 98, 100, 102,
 160, 175
 декоративни и симболични мотиви

- винова лоза - 78, 85, 98
 - воће - 77, 78, 81
 - вреже - 72
 - двоглави орао - 77, 83
 - дрво - 84
 - лавови - 78, 82
 - небо - 80
 - преплети - 76
 - птице - 80, 84
 - цвеће - 74, 77, 78, 80, 81, 84, 85
 Дероко, Александар - 65
 диванхана - 40, 65-70, 73, 74, 77, 78, 80, 82-84, 90, 116,
 198
 димњаци - 66
 династија - 19, 32, 38, 42, 44, 51, 113, 124, 168
 - народна - 40, 44, 181
 - Обреновић - 13, 19, 32, 33, 37-42, 45, 113,
 123, 124, 168, 176
 династичка историја - 13, 37
 - маузолеј - 37
 - меморија - 13, 37, 38, 173
 - обележје - 32
 - политика - 33, 41
 - преврат - 44
 долап - 53, 68, 72, 77, 85, 198
 друштво - 11, 13, 19, 34, 38, 39, 46, 55, 60, 64, 82, 90, 91,
 125, 138, 163-167, 170, 175, 179, 180
 дунђери - 52, 54, 55, 63, 125, 128
 Душан, цар - 41

Ђ

Ђорђевић, Владан - 80, 82
 Ђорђевић, Герасима, шабачки епископ - 92, 93
 Ђорђевић, Ј. - 164
 Ђорђевић, Никола - 53, 93, 94
 Ђорђевић, Тихомир - 22, 88, 170
 Ђумрукана - 52, 55, 104
 Ђурић-Замоло, Дивна - 23, 52, 55, 57
 Ђурковић, Павел - 33, 88, 100, 110

Е

екмеџиница - 121, 198
 економија - 13, 23, 24, 28, 31, 38, 39, 56, 59, 115, 120, 122, 124, 132, 133, 141, 142, 151, 152, 155, 179, 166, 168, 174
 - економски просперитет - 31, 38
 - кнеза Милоша - 120, 143, 155, 179
 - Примерна - 124
 Економски завод у Топчидеру (Топчидерска економија) - 31, 38, 56-58, 123, 127, 129-131, 143, 144, 157
 - домаћин - 57, 143
 - економ - 57, 122, 126, 142, 143
 Економска (пољопривредна) школа - 125, 127, 142, 156
 Економско-полицијско одељење МУД - 124
 елита - 12, 13, 31, 46, 166, 170
 - балканска - 12, 167, 180
 - европска - 12, 180
 - културна - 37
 - османска (турска) - 12, 91
 - политичка - 30-32, 143
 - православна - 180
 - српска - 31, 45, 91, 166
 ентеријер
 - конака - 65, 67, 68
 - храма - 103, 112
 ергела - 56, 127
 Ерчић, Димитрије - 68, 104
 ефемерни спектакл - 30, 154

Ж

Жарково - 63, 92
 Живковић, Хаџи Никола - 52-55, 67, 95, 104, 112, 118, 119
 Жујовић, Младен - 137

З

завесе - 77, 87, 88
 - фиронге - 87, 88
 Зак, Емануел - 92

занат - 22, 68
 - занатска вештина - 96
 - занатска традиција - 52
 занатлије - 12, 52, 109, 180
 - занатлијска дружина - 53
 зарф - 91
 затвор - 125, 139, 144, 152, 156
 - затвореници (апсеници) - 57, 58, 120, 125, 142, 144, 145, 163
 - затворски смештај - 57
 - окови - 139
 зверињак - 61
 звона - 92, 94, 95, 112, 154
 звоник - 92, 95-97, 100-102, 112
 Здравковић, И. - 29, 60, 64, 114, 170
 зидари - 52-55, 62, 95
 злато, позлата - 41, 44, 103, 105, 107, 108, 112, 137
 Зморски, Роман - 126
 Зорнић, Павле - 22

И

ибрик - 91
 идентитет - 12, 14, 158, 175
 - аристократски - 169
 - верски - 12, 153, 155
 - визуелни - 10, 173, 175
 - владарски - 12, 29, 153, 166, 175, 180
 - земљопоседнички - 174
 - културни - 13
 - национални - 14
 идеологија - 11, 14, 19, 29, 30, 41, 42, 46, 51, 90, 101, 113, 114, 116, 153, 155, 175, 180
 - владарска - 13, 29, 42, 151, 153, 156, 175, 178, 180
 - грађанског друштва - 90
 - династичка - 113, 173, 175
 - национална - 13, 40
 - просвећеног апсолутизма - 176
 - простора - 13, 19, 29, 156, 163, 175
 иконе - 41, 70, 72, 77, 87-91, 103, 105-108, 110-113
 иконографија (империјална византијска) - 83
 иконостас - 101, 108-114, 173
 имање

- државно - 143, 157
 - Карађорђево у Тополи - 153
 - кнеза Милоша - 12, 22, 27, 120, 132, 141, 142, 152
 - кнеза Милоша у Влашкој - 153, 154
 - топчидерско - 120, 132, 141, 142, 157
 инвентар - 85-88, 90
 интов - 137
 интовција - 134
 Исаиловић, Димитрије - 103, 133
 Исаиловић, Јован - 103
 исламска култура - 80, 82
 - зидна декорација - 83
 историја - 9, 11, 14, 19, 37, 38, 42, 44, 45, 81, 102, 112-114, 145, 161, 168, 170, 173, 175
 - Београда - 19, 20
 - династичка - 13, 37
 - митска - 38
 - национална - 13, 43
 - Српске цркве - 115
 - Топчидера - 51, 92, 123
 историјско право наследства - 151

Ј

јавност - 31, 72, 90, 91, 145, 152
 - јавна функција - 54, 56, 90, 112, 132, 176
 - грађевина - 55
 - збирка - 90
 - институција - 51, 179
 - побожност - 153
 - церемонија - 20, 30, 138, 164
 - јавни живот - 153
 - интерес - 29, 157
 - превоз - 33
 - простор - 12, 29, 31, 32, 36, 59, 70, 152, 156, 157, 159, 161, 175, 176
 - радови - 58, 127, 129
 - споменик - 91, 130, 162
 - јавно добро - 32, 37
 - мњење - 37
 - надметање - 32
 - представљање владара - 29, 30, 36, 42
 Јакшић, Арсеније - 108

Јакшић, Владимир - 127
 Јакшић, Димитрије - 106, 108, 110
 јар (хар) - 62, 200
 јастуци - 86, 140
 Јевреји - 68
 Јевремовић, Ж. М. - 80
 Једренски мир - 23
 Јероним, јеромонах - 115
 Јерусалим (од седефа) - 88
 Јовановић, Владимир - 10, 127
 Јовановић, Миодраг - 96, 102, 103, 106, 113
 Јовановић, Никола - 144
 Јовановић, Панта - 125
 Јовановић Петар, Београдски митрополит - 55, 95, 104, 115
 Јовановић, Слободан - 57, 127, 169
 Јовановић, Стерија - 128
 Јосиф II, аустријски цар - 42

К

кадифа - 86, 198
 калдрма - 52, 63, 121, 129, 198
 калдрмције - 63
 калфе - 53, 54, 94, 104, 198
 камин - 66, 69, 87
 Каниц, Феликс - 34, 38-40, 80, 173
 капа (кнеза Милоша) - 41
 капела (у Топчидеру) - 115
 капелан (књажески) - 115
 Карађорђе - 14, 20, 30, 37, 38, 44, 103, 175
 - двор у Тополи - 10, 153
 Карађорђевић Александар, кнез - 13, 14, 31, 52, 124, 126, 157
 Карановац - 53, 89, 101, 102, 167, 176
 Карацић, Вук Стефановић - 10, 73, 140, 170
 Карловачка митрополија - 100, 101, 112, 154, 167
 касарна - 38, 59, 110, 119, 120, 122, 128, 152, 156
 кафа - 73, 91, 139, 170
 кафана - 118
 кафеција - 134
 кметови - 32, 135, 139
 Кнежевић, Јанко - 137
 Кнежевић, Јован - 133

- Кнежевић, Урош - 89, 170
 Којић, Бранислав - 23, 60, 64, 73
 кокошарник - 121
 Коларић, Миодраг - 20, 52-55, 61, 64, 68, 74, 80, 89, 91, 92, 94, 95, 103, 104, 106-108, 118, 134, 168
 коло - 31, 34, 138
 конак
 - Господарски у Београду - 23, 51, 69, 70, 86
 - Јована Обреновића у Чачку - 170
 - кнегиње Љубице у Београду - 9, 23, 52, 53, 60, 64, 65, 67, 69
 - у Крагујевцу - 69, 73, 86, 178
 - летњи конак кнеза Михаила у Топчидеру - 128, 129
 - Шарени у Крагујевцу - 67, 68
 - у манастиру Враћевшници - 102, 173, 174
 - у манастиру Раковици - 53, 152
 - мусафирски у Рогачи - 116
 - свештенички у Топчидеру - 59, 114, 115, 121
 - у Топчидеру - 12, 22, 23, 32, 39, 40, 44, 45, 51-54, 59-70, 74-80, 86-89, 115-119, 121, 122, 126-132, 134-137, 143, 154, 157, 162-164, 169, 170, 175
 Конрад, Никола - 124
 контрафе (слике) - 87, 88, 103
 коњушница - 52, 116, 118, 120, 121
 Костић, Мита - 178
 Костолац - 27
 коцкарница - 38
 кочијаш - 134
 Кошутњак - 21, 22, 37, 58, 117, 120, 124, 131, 142, 152, 157, 159, 161, 162, 174
 Крагујевац - 9, 10, 20, 23, 24, 27-29, 59, 60, 63, 67-70, 73, 80, 82, 85, 87, 89, 96, 102, 109, 110, 111, 115, 119, 134, 135, 137, 139, 152, 154, 163, 168, 178
 Крагујевчанин, Ђорђе - 68, 104
 крст - 96, 100, 108, 110, 145, 170
 Крстовдан - 146
 Крушево - 52
 Крушедол, манастир - 37
 култура - 11, 12, 19, 29, 37, 46, 51, 56, 60, 65, 67, 80, 82, 84, 90, 108, 152, 153, 169, 173, 175, 180
 - градска - 12, 55, 90
 - дворска - 11, 29, 90, 92, 168
 - европска - 56, 89, 90
 - национална - 91
 - геста - 169
 - конзумирања дувана - 91
 - неговања цвећа - 91
 - облачења - 169
 - части - 170, 173
 - османска - 23, 68, 72, 80-82, 101, 137, 156, 169
 - политичка - 9, 10, 29, 30, 41
 - пољопривредне културе - 141, 142
 - репрезентативна - 46, 68, 153, 170
 - словенска - 60
 кулук - 93, 133-135, 199
 кулучари - 55, 134, 163
 Куниберт, Бартоломео - 69, 87, 104, 139, 140
 Купиново - 61
 кухиња - 52, 117, 121
- Л**
- Лазар, кнез - 41
 Лазаревић, Василије - 139
 Лазаревић Цукић, Петар - 22, 138, 165
 лебип-ефендија - 136
 легитимитет - 151, 167, 169
 - кнеза Милоша - 23, 42, 176
 Лекић, Константин - 88, 103-108, 110
 Лесек, Мирјана - 108
 летњиковац - 28, 29, 31, 32, 116, 129, 143, 145, 151, 157
 ливаде - 21, 22, 34, 35, 61, 119, 120, 122, 126, 136, 139, 142, 152, 158, 161
 лов - 80, 84, 139, 157, 174
 - узгој дивљачи - 120, 157
 - у Топчидеру - 21
 ловачко насеље принца Александра - 21
 ловиште у Кошутњаку - 34, 152, 157, 164, 174
 Лоран, Франц - 130
 Луј XIV, француски краљ - 164
- Љ**
- Љушић, Радош - 23, 24, 27, 28, 42, 101, 107, 119, 121,

136, 142, 165, 176

М

Мавродинова, Л. - 83
 магацин - 119, 120, 152
 мајдан - 92, 94
 мајстори - 52-55, 62, 63, 68, 81, 83, 90, 94-96, 98, 102-111, 119, 130, 134
 Македонија - 52, 53, 78, 109
 Макуљевић, Ненад - 7, 12, 30, 40, 91, 101, 102, 112, 114, 167, 176, 178, 180
 манастир - 20, 27, 37, 52, 53, 80, 83, 96, 102, 109, 111, 114, 154, 155, 167, 173, 174
 мангал - 87
 Марков, Евгениј - 35, 36, 38, 40
 маузолеј - 37, 173
 меморија - 13, 14, 20, 37-40, 42, 44, 45, 102, 173, 176
 механа - 22, 54, 58, 118-120, 128, 129, 135, 143, 152, 199
 - Бели багрем - 120, 128
 Милетић, Лазар - 89, 106
 Милићевић, Милан Ћ. - 37, 38, 46, 93
 Милојевић, Атанасије - 133
 миндерлук - 86, 135
 Мирчов, С. - 123, 142
 Мићић, Јован - 153, 174
 Мићић, Р. - 159
 Михаило, београдски митрополит - 173
 Михаиловић, Стевча - 85, 127
 Михајловић, Живко - 22, 54, 56, 93, 95, 103, 104, 118, 132, 134, 141
 Михајловић, Јања - 53, 54, 93-95
 Михајловић, Ликоген - 115
 мит - 38, 40, 42, 43
 млин - 21, 152
 Молер (Стеријевић), Јања - 105, 107-111
 Молер, Петар Николајевић - 82
 молери - 68, 88, 89, 106, 107
 мостови (ћуприје) - 20, 52, 117, 129, 131, 154
 Музеј кнеза Милоша - 39, 40, 42-45
 музеологија - 46
 мутвак - 117, 121, 123, 135, 199

Н

надзорници - 51-56, 69, 85, 132, 133, 135
 наднице - 53-55, 62, 94, 118
 намештај - 12, 40, 55, 65, 67, 85, 86, 91, 127
 - кревет - 40, 42, 44, 72, 86
 - столице - 86
 Народни музеј - 7, 23, 26, 35, 36, 101, 171
 нахија - 26, 95, 165
 нација - 30, 34, 42-44, 46, 91
 Нелсон, Р. С. - 45
 Немачка - 103, 124, 125
 Ненадовић, Константин. К. - 39
 неостоицизам - 42, 179
 Несторовић, Б. - 64
 Несторовић, Н. - 52
 Нешковић, Хаџи Рувим - 108
 Никић, Љубомир - 59
 Николић, Атанасије - 56, 124, 125, 126, 157, 158
 Николић, Јован, од Рудне - 136
 Николић, М. М. - 65
 Николић, М. Н. - 193
 ниша за молитву - 70, 77, 82
 Новаковић, Јован - 85
 Новаковић, Р. - 21-23
 Новаковић, Стојан - 13
 ношња - 170, 167

О

обелиск - 32, 38, 130, 148, 162, 163, 165
 Обрадовић, Доситеј - 89, 91, 176, 178
 обред - 60, 138
 Обреновић, Александар, краљ - 36, 38
 Обреновић, Јеврем - 55, 94, 95, 123, 135
 Обреновић, Јелисавета - 70, 136
 Обреновић, Јован - 170
 Обреновић, Љубица, кнегиња - 10, 28, 37, 63, 70, 95, 137, 138, 140, 141
 Обреновић, Милан, краљ - 37, 39, 173
 Обреновић, Милош
 - избавитељ и отац Србије - 42, 62
 - просвећени владар - 168, 176, 180
 - хришћански владар - 72, 175

Обреновић II, Милан, кнез - 37, 80, 123, 137, 140, 174
 Обреновић III, Михаило, кнез - 37-39, 85, 123, 129, 137, 140, 146, 179
 Обреновић, Наталија, краљица - 36
 огледала - 59, 70, 72, 87
 ограда - 2, 38, 59, 61, 120, 122, 123, 152-154, 164, 174
 омнибус - 33, 44
 опозиција - 24, 123, 133, 157
 оранице - 21, 122, 126, 158
 орнамент - 77, 78, 81, 83, 85, 92, 98
 Осат - 53
 Османско царство - 12, 13, 24, 29, 54-56, 60, 63, 67, 72, 80-83, 90, 111, 116, 136, 137, 153, 156, 164, 169, 175, 180
 Остружница - 22, 94, 111, 119, 124
 осуђеници - 58, 120, 125, 144
 оцаклија - 65, 66, 68-70, 73, 74, 77, 86, 87, 116, 121, 199

П

павиљон (у Топчидеру) - 38, 117, 137, 138, 152
 Павле (слуга) - 135
 Павловић Мелентије, Београдски митрополит - 115
 Пазарац, Стефан - 22, 54, 56, 60, 61, 63, 68, 78, 74, 118, 136, 152
 Палилула - 23
 пандури - 124, 132, 134, 142, 144
 парк - 31, 32, 34-36, 38, 39, 65, 70, 115, 116, 121, 126, 130, 157-159, 161-163, 178
 парковска скулптура - 38, 126, 130, 158
 патронажа - 167, 168
 пејзаж - 19, 78, 81, 83, 84, 122, 152, 155, 158, 174
 - аграрни - 12, 152, 156, 157, 161, 167
 - духовни - 85, 101
 - идеализовани - 174
 - имагинарни - 78
 - меморијални - 38
 - питорескни - 158
 - политички - 155
 - протоиндустријски - 12, 152
 - сликани - 83, 84
 - херојски - 157, 174
 пекара - 52, 116, 121
 пенџери - 62, 63, 96, 199

Перовић, Б. В. - 92, 96, 112, 115
 Перуничкић, Бранко - 22, 120, 121
 Петровић, Б. - 30, 92, 95, 96, 104, 105, 114, 115
 Петровић, Георгије - 91
 Петровић, М. С. - 23, 55, 65, 70
 Петровић, Мита - 24, 27, 86-89, 91, 94-96, 103, 104, 106, 114, 116-120, 136
 Петровић, Мојсије, београдски митрополит - 21
 Петровић, Настас - 108
 Петронијевић, Аврам - 30, 123, 135, 137, 140
 пећи - 63, 68, 69, 87
 Пешта - 94, 95, 103, 112, 130
 Пирх, Ото Дубислав - 10, 73, 86, 92, 168, 169, 173, 174, 179
 племство - 82, 170, 173, 174
 побожност - 11, 40, 72, 91, 153, 155, 175, 180
 Подрињски округ - 32
 подрум - 94, 114, 117, 118, 121, 129, 135
 подрумција - 133, 137
 Пожаревац - 9, 10, 27-29, 59-63, 68, 73, 91, 109, 11, 117, 119, 134, 137, 140, 141, 152, 163
 Пожешка нахија - 27, 28, 165
 полијелеј - 87, 112
 пољопривреда - 26, 38, 56, 58, 115, 123-128, 140, 142, 156, 158, 174
 Поповић, Арсеније - 59
 Поповић, В. - 153
 Поповић Васа - 27, 100
 Поповић, Гаврило, шабачки владика - 115
 Поповић Ђорђе - 54, 98, 100
 Поповић, Јефимије - 88
 Поповић, Л. Сретен - 145, 146
 Поповић, Лазар - 54, 55
 Поповић, Марко - 60
 Поповић, Р. Ј. - 132, 133, 139
 Поповић, Симеон - 133
 Порта - 24, 151
 портал - 66, 96, 98, 100
 портрети - 35, 40, 41, 70, 88-91, 100, 168, 180
 Посавина - 21
 постамент - 108, 126, 158
 Прециози, Д. - 45
 приватност - 12, 20, 29, 30, 59, 70, 85, 90, 91, 136, 137, 139, 143, 174, 180
 - приватна личност кнеза Милоша - 29,

132, 151, 156
 - приватно представљање владара - 29, 145, 157, 179
 - галерија - 91
 - ловиште - 164
 - побожност - 72, 175, 180
 привреда - 30, 32, 39, 51, 119, 120, 123, 127, 142, 152, 157, 180
 природа
 - артифицирана природа - 38, 126, 152, 153, 157-159
 - град и природа - 19, 30, 155, 156
 - идеализована природа - 86, 156
 - природа кнеза Милоша - 27, 29, 30, 40, 41
 - нације - 30
 - Топчидера - 19, 20, 29-31, 33, 34, 36, 38, 59, 65, 115, 126, 137, 152, 153, 155-158, 163
 - уређена и дивља природа - 84
 - човек и природа - 19, 83, 85, 157, 161, 174, 180
 Прогаре - 61
 пропаганда - 10, 31, 42, 46, 145, 151, 156, 166, 168, 176
 просветитељство - 156, 166
 простор - 7, 11, 12, 14, 19, 20, 23, 30, 31, 36, 45, 57, 65, 67-70, 74, 77, 80, 81, 84, 86, 91, 100, 115, 120, 121, 123, 127, 143, 151-155, 157, 161, 163, 164
 - идеализовани - 152, 156, 157
 - идеолошки - 156, 162
 - интимни - 73
 - јавни - 12, 29, 31, 32, 36, 59, 70, 157, 175, 176
 - молитвени - 12, 73
 - политички - 12, 23, 136, 156
 - приватни - 12, 20, 29, 59, 70, 74, 132
 - резиденцијални - 60
 - репрезентативни - 13, 78, 90
 - сакрални - 90, 92, 101
 - службени - 69
 - церемонијални - 32, 73, 132
 Прота Матеја Ненадовић - 20-22, 31, 62, 139
 путеви - 20, 21, 31, 115, 142

Р

рај - 19, 28, 33, 34, 156
 Рајачић, Јосиф, карловачки митрополит - 159
 Рајовић, Цветко - 54, 92, 140, 141
 Раковица - 20, 92, 129
 - манастир - 20, 27, 52, 53
 Раносовић, Н. - 86
 расадник - 38, 126, 129, 130, 158
 рељеф - 96-98, 100, 162
 ресторан - 34, 39, 47, 59, 118, 119, 131
 речна ада - 122
 Рилски манастир - 83
 Рипањ - 111
 Рогача - 116, 118
 Рошковска, А. - 83
 Рудник (планина) - 20, 21

С

сабља (кнеза Милоша) - 73, 80, 135-137
 Сава (река) - 20, 22, 92, 108, 120
 Савамата - 22, 28, 29, 32, 63, 96, 134, 148
 сакација - 134
 саксија - 91
 самовар - 41
 сарандар - 133
 сарачана - 121, 199
 саслушање - 135, 136
 свадба - 30, 31, 136, 138, 153, 164, 165
 Свети апостоли Петар и Павле - 30, 38, 59, 60, 92, 93, 112, 163
 Светијева, А. - 53, 54, 74, 78
 свеће - 41, 87, 89
 свећњаци - 41, 87, 134
 свештеник - 61, 115, 125, 138, 143, 154, 163
 свештеничка кућа - 59, 113
 свита - 27, 69, 144, 163
 сеиз - 133, 199
 Селим III, султан - 82
 Сен-Клу - 39
 Серна, П. - 169, 170, 173
 Симић, Алекса - 23, 55, 56, 61, 62, 94, 95, 137, 140
 Симић, Ненад - 89, 100, 136

Симић, Стојан - 56, 124, 137, 140
 Симић-Константиновић, Љ. - 39, 45
 скела - 27, 54, 119, 134, 141, 142
 скупштина
 - Светоандрејска - 126
 - Народна - 31, 127
 Слијепчевић, Ђ. - 115
 сликари - 39, 51, 82, 88, 89, 103, 106-108, 110-112
 сликарство - 51, 56, 78, 81-85, 108-110, 114, 161, 174
 слике - 40, 68, 73, 77, 80, 84, 88-91, 103, 168, 169
 слуге (послужитељи) - 70, 73, 132-135, 146, 163, 180
 Смедерево - 24, 92
 соба - 10, 44, 45, 65, 66, 68-70, 72, 76, 80, 81, 86, 87, 97,
 104, 116, 117, 119-121, 129, 135, 136, 140, 143,
 141, 144
 - „за млађе“ - 116
 - за молитву (богомоља) - 40, 70, 72-74, 78
 - парадна (шарена) - 69, 70, 74, 76-78, 90, 135,
 135, 136
 - са камином - 66, 69
 - спаваћа - 40, 41, 73
 - у којој је умро кнез Милош - 39, 41, 43-45, 146
 Солун - 52
 спахилук - 124, 154, 168
 спектакл - 21, 33, 44, 154
 Спирта, Георгије - 126
 споменици - 38, 51, 91, 92, 130, 161, 162, 173
 средњи век - 11, 173
 Стајић Тошковић, Јован - 88-90
 Станковић, Сергеј - 57, 143
 Станковић, Стефан - 102
 Степашиновац - 23
 Стефан, Стратимировић, карловачки митрополит - 21,
 176
 Стојановић, Б. - 20, 21
 Стојановић, Трајан - 156, 174
 Стојанчевић, В. - 21, 22
 Столић, Ана - 12
 стража - 45, 69, 134
 Страњаковић, Д. - 154

Т

табакана (радионица за прераду коже) - 118
 тајфе - 52-55
 Таково - 33, 41, 113
 телеграф (у Топчидеру) - 129
 Темишвар - 85, 100, 162, 163
 Теодор, отац кнеза Милоша - 173
 Теодоровић, Арсеније - 88, 89
 Теодоровић, Лазар - 140
 тепсије - 91
 Теразије - 33, 129
 теферич - 21, 30
 Тефтер (трошкова конака београдског) - 87, 91, 116,
 137
 Тимотијевић, Мирослав - 20, 37, 85, 90, 91, 100, 101,
 154, 162, 163, 167
 Тирка, Теодор - 119, 126, 130, 131
 Тодоровић, Константин - 138
 Тодоровић, Марко - 54
 Тодоровић, Полексија - 113
 Тодоровић, Стева - 39, 90, 113
 топови - 20, 24, 78, 80, 84, 119
 Топчидер, село - 22
 Топчидерска река - 20, 21, 58, 120, 122, 129, 131, 144,
 152
 - изливање (плављење) - 58, 129,
 130
 Топчидерско брдо - 20
 Топчидерски друм - 20, 22
 Топчино, село - 21
 трактер (ресторан) - 119
 трамвај - 34
 трговина - 12, 24, 27, 56, 119, 141, 156
 трговци - 12, 27, 56, 88, 89, 92, 106, 109, 138, 139, 154,
 163, 180
 трем - 114, 179
 тријумфалне капије - 154
 тронови - 31, 43, 95, 103, 105, 106, 112
 трошкови - 51, 52, 87, 91, 95, 96, 116, 129, 131, 137
 трпезарија - 40, 41, 65, 67, 73, 86, 87, 90, 139
 трпезаријски прибор - 41, 86, 87, 134, 141
 турбан - 35, 41, 88, 141, 170
 Турци - 9, 19, 20, 21, 23, 24, 30, 96, 102

Ћ

Ћилер - 117, 121, 135, 200
 Ћилим - 86, 135, 200
 Ћироман, Никола - 55, 69, 73, 92, 103, 132, 135, 136
 Ћошка - 68, 120, 121, 200
 Ћуприја - 127, 141

У

углед - 31, 39, 54, 63, 82, 93, 103, 108, 109, 126, 132, 170, 173, 175, 178, 179
 укус - 11, 40, 41, 85, 90, 91, 153, 170, 180
 уметници - 39, 52, 81, 88, 90, 91, 108, 110, 131
 уметност - 7, 11, 14, 28, 40, 45, 56, 60, 67, 81, 82, 84, 89, 91, 100, 101, 108, 158, 161, 168, 169,
 Устав Православне цркве у Кнежевини Србији - 115
 уставобранитељи - 13, 14, 31, 57, 85, 114, 115, 123, 124, 126, 143, 157
 устанак
 - Други српски - 24, 33, 59, 93, 100, 108, 114, 167
 - Први српски - 20-22, 30, 37, 44, 93, 119, 122, 136
 - прослава у Топчидеру - 33, 37, 38, 59

Ф

фабрика
 - коже - 120, 152
 - сукна - 58, 127
 - чоје - 56, 57
 фењер - 87
 фес - 88, 141
 филџан - 91, 200
 флаша - 60, 61
 Флора - 131, 158, 159
 Фон Гослинг - 21
 Фон Квицов, Куно - 48, 59, 126
 Фон Терлингскрон, инспектор - 21
 фонтана - 123, 156
 Фотић, Александар - 12
 фуруна - 116, 119, 200

Х

Хабзбуршка монархија - 42, 85, 90, 100, 101, 110, 111, 163
 харем - 59, 68, 137, 200
 хатишериф - 24, 27, 101, 136
 Хаџи Стоило, Пантелејмон - 56
 Хаџић, Јован - 72, 135, 139-141
 хералдика - 77, 78, 82, 83, 162, 170
 Хиршфелд Кристијан - 161
 хол - 39, 40, 55, 65-67, 69, 70, 73, 74, 76-78, 82, 90, 114
 Хохенхајм - 125
 Хрватско село - 22, 23, 92
 Христић, Никола - 146
 Христов улазак у Јерусалим (Цвети) - 111, 113, 114
 хришћани - 56, 67, 82, 83, 180

Ц

Царева Ћуприја - 20, 119, 120, 128, 129
 Цариград - 24, 28, 53, 67, 81, 82, 89, 107, 115, 122, 132, 133, 138, 141, 154
 царинарница - 27
 царске двери - 104, 106, 110
 церемонијал - 20, 21, 32, 80, 85, 134, 136-138, 153, 154
 Церера - 126, 130, 131, 158, 159, 172
 црква
 - Саборна црква (у Београду) - 60, 100
 - Св. апостола Петра и Павла (у Топчидеру) - 60, 92, 93, 97, 99, 100, 109, 112

Ч

чаршав - 86
 часна трпеза - 95, 104, 112
 Чачански округ - 32
 чесме - 52, 123, 161, 173
 - Врачарске чесме - 23, 131, 161, 162, 166
 - Врућа чесма - 20, 122
 - чесма код касарне - 120
 - кнеза Милоша у Кошутњаку - 58, 131, 161, 162
 - код топчидерског конака - 52, 59, 117, 119-122, 137, 138, 152

- Хајдучка чесма - 20, 34, 58, 122, 131, 145, 161
чибук - 80, 84, 92, 139, 140, 170, 200
чираци - 53, 54, 200

Џ

Џамбазовски, К. - 52, 54-56
џезва - 91
Џелебџић, М. - 8, 56, 68, 88, 89, 102, 103, 106-108, 111

Ш

Шабац - 20, 61, 62
шатор - 137
Шаторња - 111
шатор-црква - 21, 176
шедрван (фонтана) - 123, 156
Шенбрун - 39, 125
шилтеци - 86, 135, 200
Шиф, Р. - 45
Шишатовач, манастир - 154, 167
Шкаламера, Ж. - 21
шума - 22, 31, 35, 36, 39, 78, 122, 124, 129, 146, 156, 157,
161
Шумадија - 21, 24
шупа - 52, 61, 116, 117, 121, 145

Кашарина Мићковић
ТОПЧИДЕР – ДВОР КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА
друго издање

Издавач
Историјски музеј Србије

Главни и одговорни уредник
др Душица Бојић, директор

Рецензенти
др Мирослав Тимотијевић
др Ненад Макуљевић

Лектура, коректура и превод резимеа на енглески језик
Слађана Бојковић

Лектор за енглески језик
Jonathan Boulting

Технички уредник
Саша Јањић, Silent Studio

Фотографије
Зоран Андрић
Растко Шурдић
Игор Борозан
Дејан Живадиновић

Штампа
Бирограф, Београд

Тираж
500

ISBN 978-86-81590-05-8

Штампање другог издања помогла је

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

728.83(497.11)

МИТРОВИЋ, Катарина, 1974-

Топчидер : двор кнеза Милоша Обреновића / Катарина
Митровић ; [фотографије Зоран Андрић, Растко Шурдић, Игор
Борозан]. - 2. изд. - Београд : Историјски музеј Србије, 2020
(Београд : Бирограф). - 212 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 500. - Скраћенице: стр. 197. - Речник: стр. 198-
200. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 188-196. - Summary: Topčider : The Princi-
pal Court Of Prince Miloš Obrenović. - Регистар.

ISBN 978-86-81590-05-8

а) Београд – Краљевски двор

COBISS.SR-ID 282731020

